

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Milica S. Glišić

**Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju
žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji**

doktorska disertacija

Beograd, 2026. godine

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Milica S. Glišić

**Outcomes of support programs for the social
inclusion of victims of human trafficking in the
Republic of Serbia**
doctoral dissertation

Belgrade, 2026

Mentorka: Prof. dr Anita Burgund Isakov, vanredna profesorka, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

Datum odbrane: _____

IZJAVA ZAHVALNOSTI

Pre svega, želim da izrazim duboku zahvalnost svojoj mentorki, prof. dr Aniti Burgund Isakov, koja je u izazovnom trenutku pokazala nesebičnu posvećenost nastavljajući, zajedno sa mnom, da radi na izradi ove doktorske disertacije. Njena smirenost, razboritost i pažljivo vođeni saveti predstavljali su mi, ne samo stručnu podršku, već i oslonac u trenucima sumnje i nesigurnosti koje je ovaj proces nosio.

Neophodno je da sa dubokim poštovanjem i ličnom zahvalnošću istaknem da je nacrt naučne zamisli nastao u zajedničkom radu prof. dr Nevenke Žegarac i mene. Iako nas je profesorka Nela prerano i iznenadno napustila, njen profesionalni trag, posvećenost nauci i neupitna ljudska toplina ostali su trajno prisutni u mom profesionalnom razvoju. Znanje koje sam stekla od nje, način na koji je razumela društvenu nepravdu i njena vera u socijalni rad kao profesiju utkane su u svaki deo ovog rada. Ova disertacija predstavlja i tihi omaž njenom radu, vrednostima i nasleđu koje je ostavila iza sebe.

Hvala i članovima moje porodice (sestri, zetu, bakama) i prijateljima, koji su tokom pisanja disertacije bili moja podrška, ali i motivacija u trenucima kada sam bila rasejana, preplavljena i kada sam razmišljala o odustajanju.

Zahvaljujem se i kolegama sa studija koji su bili otvoreni da dele iskustva i informacije, čitaju radove, razmenjuju nedoumice i dileme. Hvala vam što ste uvek bili profesionalni oslonac i podrška!

Posebnu zahvalnost dugujem mojim „forumkama“ Jovani, Slađi i Tanji, koje su me strpljivo slušale, podržavale i navijale u onim najizazovnijim trenucima.

Takođe se zahvaljujem i Udruženju građana „Atina“, Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima i Prihvatilištima za žrtve nasilja u porodici širom zemlje, što su izdvojili svoje vreme i bili spremni da podele svoja iskustva u radu sa žrtvama trgovine ljudima.

Zahvaljujem se i osobama sa iskustvom trgovine ljudima, koje su bile spremne da podele svoja iskustva i na taj način daju poseban i veliki doprinos celokupnom istraživačkom procesu.

Ovaj rad posvećujem mojoj pokojnoj majci i ocu (Dragici i Siniši) koji su tokom upisa doktorskih studija bila moj najveći oslonac, vetar u leđa i neiscrpna snaga. Njihova vera u mene, podrška i ljubav pratili su me kroz sve nivoe studija. Sve što jesam i što ću tek postati zahvaljujem njima!

SAŽETAK

U Republici Srbiji razvijeni su različiti oblici institucionalne i vaninstitucionalne podrške žrtvama trgovine ljudima. Programi podrške socijalnom uključivanju iako ostvaruju određene efekte, mogu se smatrati ograničenim u ostvarivanju dugoročnog socijalnog uključivanja.

Cilj istraživanja je utvrditi karakteristike i ishode dostupnih programa podrške na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima, kako bi povećali razumevanje i doprineli objašnjenju uticaja ličnih, socijalnih, organizacionih/institucionalnih faktora na proces socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima.

Istraživanje je sprovedeno primenom mešovitog metodološkog okvira koji objedinjuje kvantitativne i kvalitativne podatke. Kvantitativni deo obuhvata osnovne podatke o institucijama/organizacijama (vrsti, načinu finansiranja i pruženim uslugama), proceni ishoda programa u domenima smeštaja, fizičkog i mentalnog zdravlja, obrazovanja, ekonomskog osnaživanja i porodičnih odnosa. Podaci su prikupljeni evaluacionim upitnikom i upitnikom za profesionalce. Kvalitativni deo istraživanja se zasniva na podacima iz fokus grupa i studija slučaja žrtava trgovine ljudima koje su koristile programe podrške.

Rezultati istraživanja pokazuju da programi podrške ostvaruju pozitivne ishode u kriznoj fazi tj. fazi neposrednog oporavka žrtava, posebno u oblastima obezbeđivanja smeštaja, pristupa zdravstvenoj zaštiti, unapređenja fizičkog i mentalnog zdravlja. Ujedno, nalazi ukazuju da dugoročno socijalno uključivanje ostaje uslovljeno nizom strukturalnih prepreka, među kojima se izdvajaju otežan pristup stabilnom zaposlenju, dugoročnom stanovanju, neformalnom obrazovanju. Istraživanje je pokazalo da javne institucije i organizacije civilnog društva imaju komplementarne uloge u procesu socijalnog uključivanja. Javni sektor obezbeđuje normativnu sigurnost i krizne intervencije, dok organizacije civilnog društva ostvaruju dugoročniju podršku koja je ograničena usled zavisnosti od nestabilnih izvora finansiranja.

Naučni doprinos istraživanja ogleda se u primeni integrisanog teorijskog i mešovitog metodološkog pristupa u proučavanju ishoda programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji. Istraživanje prvi put objedinjuje evaluacione pokazatelje programa podrške, perspektive profesionalaca i iskustva žrtava trgovine ljudima, čime se omogućava sveobuhvatnije razumevanje faktora koji utiču na socijalno uključivanje. Dobijeni nalazi proširuju postojeća saznanja o ulozi ličnih, ekonomskih, socijalnih, institucionalnih/organizacionih faktora u procesu socijalnog uključivanja i predstavljaju empirijsku osnovu za unapređenje javnih politika i razvoja održivih programa podrške.

Ključne reči: trgovina ljudima; žrtve trgovine ljudima; socijalno uključivanje; programi podrške; opšta dobrobit.

Naučna oblast: političke nauke

Uža naučna oblast: teorija i metodologija socijalnog rada

Broj upisa:

UDK broj:

ABSTRACT

In the Republic of Serbia, various forms of institutional and non-institutional support have been developed for victims of human trafficking. Although social inclusion support programs achieve certain effectst, they can be considered limited in achieving long-term social inclusion.

The aim of the research is to determine the characteristics and outcomes of available support programs on the overall well-being of victims of human trafficking, in order to increase understanding and contribute to explaining the influence of personal, social, and organizational/institutional factors on the process of social inclusion of victims of human trafficking.

The research was conducted using a mixed methodological framework that combines quantitative and gualitative data. The quantitative component includes basic data on institutions/organizations (type, funding method, and services provided), and assessment of program outcomes in the domains of accommodation, physical and mental health, education, economic empowerment, and family realtions. Data were collected through an evaluation questionnaire and a questionnaire for professionals. The qualitative component of the research is based on data from focus groups and case studies of vicitms og human trafficking who used support programs.

The research resulst show that support program achieve postivie outcomes in the crisis phase, i.e., the phase of immediate recovery of victims, particularly in the areas of providing accommodation, access to healthcare, and improvement of physical and mental health. At the same time, the finding indicate that long-term social inclusion remains conditioned by a range of structural obstacles, among which difficult access to stable employment, long-term housing, and informal education stand out. The research showed that public institutions and civil society organizations have complementary roles in the process of social inclusion. The public sector provides normative security and crisis intervention, while civil society organizations provide long-term support that is limited due to dependence on unstable funding sources.

The scientific contribution of the research is reflected in the application of an integrated theoretical and mixed methodological approach to studying the outcomes of social inclusion support programs for victims of human trafficking in the Republic of Serbia. The research unites for the first time the evaluation indicators of support programs, the perspective of professionals, and the experiences of victims of human trafficking, enabling a more comprehensive understanding of the factors influencing social inclusion. The obtained findings expand existing knowledge about the role of personal, economic, social, and institutional/organizational factors in the process of social inclusion and represent an empirical basis for improving public policies and developing sustainable support programs.

Keywords: human trafficking; victims of human trafficking; social inclusion; support programs; well-being.

Scientific field: polictical science

Scientific subfield: Theory and Methodology of Social Work

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Formulacija problema.....	1
1.2. Predmet istraživanja	3
1.3. Teorijski okvir istraživanja	3
1.3.1. Teorija društvenih sistema	3
1.3.2. Ekološka perspektiva	4
1.3.3. Ekosistemski model	4
1.3.4. Model kvaliteta života	6
2. POJMOVNO ODREĐENJE	7
2.1. Istorijski osvrt na trgovinu ljudima.....	7
2.2. Oblici i vrste trgovine ljudima.....	8
3. PRAVNI I INSTITUCIONALNI OKVIR U SPROVOĐENJU PROGRAMA PODRŠKE ŽRTVAMA TRGOVINE LJUDIMA U REPUBLICI SRBIJI.....	9
3.1. Nacionalni pravni okvir u sprovođenju programa podrške žrtvama trgovine ljudima	9
3.2. Nacionalni institucionalni okvir u sprovođenju programa podrške žrtvama trgovine ljudima ...	10
3.3. Podaci o zaštiti žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji.....	10
4. SOCIJALNO UKLJUČIVANJE ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA	11
4.1. Mere podrške u procesu oporavka.....	12
4.1.1. Mere podrške u fazama opravka žrtava trgovine ljudima	12
4.2. Izazovi u procesu socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima.....	13
5. PROGRAMI PODRŠKE SOCIJALNOM UKLJUČIVANJU ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA....	14
5.1. Dosadašnja istraživanja ishoda programa podrške socijalnom uključivanju	15
5.2. Dosadašnja istraživanja - evaluacija programa podrške socijalnom uključivanju.....	17
5.3. Ključni aspekti ishoda programa podrške socijalnom uključivanju	19
5.3.1. Siguran i bezbedan smeštaj	19
5.3.2. Fizičko i mentalno zdravlje.....	21
5.3.3. Obrazovanje i ekonomsko osnaživanje.....	22
5.3.4. Odnosi sa porodicom	23
6. METOD ISTRAŽIVANJA	24
6.1. Ciljevi istraživanja.....	24
6.2. Istraživačka pitanja.....	24
6.3. Hipotetički okvir	25
6.4. Dizajn istraživanja.....	26

6.5.	Instrumenti korišćeni u istraživanju.....	26
6.5.1.	Operacionalizacija varijabli	29
6.5.2.	Uzorak istraživanja	30
6.6.	Tok istraživanja	31
6.6.1.	Tehnike obrade podataka	32
6.6.2.	Etička načela istraživanja	33
6.6.3.	Utisci istraživača	34
7.	REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	36
7.1.	Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima	36
7.1.1.	Opšte karakteristike pružalaca usluga žrtvama trgovine ljudima	36
7.1.2.	Opšte karakteristike korisnika usluga.....	40
7.1.3.	Siguran i bezbedan smeštaj	43
7.1.4.	Fizičko zdravlje.....	45
7.1.5.	Mentalno zdravlje.....	46
7.1.6.	Obrazovanje i profesionalno usavršavanje	47
7.1.7.	Ekonomsko osnaživanje	48
7.1.8.	Porodični odnosi	49
7.2.	Percepcija profesionalaca o dostupnim programima podrške socijalnom uključivanju	49
7.2.1.	Percepcija dostupnosti i adekvatnosti usluga u zajednici za žrtve trgovine ljudima	51
7.2.2.	Percepcija sigurnosti i bezbednosti smeštaja	52
7.2.3.	Percepcija fizičkog zdravlja i dobrobiti.....	55
7.2.4.	Percepcija mentalnog zdravlja i dobrobiti	56
7.2.5.	Percepcija obrazovanja i usavršavanja	58
7.2.6.	Percepcija ekonomske osnaženosti.....	58
7.2.7.	Percepcija porodičnih odnosa.....	61
7.2.8.	Faktori rizika i protektivni faktori	62
7.3.	Rezultati fokus grupa sa profesionalcima	65
7.3.1.	Funkcionisanje sistema zaštite žrtava trgovine ljudima	65
7.3.2.	Karakteristike programa podrške žrtva trgovine ljudima	66
7.3.3.	Mere podrške i mogućnosti individualizacije usluga.....	67
7.3.4.	Podrška u odnosu na faze socijalnog uključivanja	68
7.3.5.	Opšta dobrobit žrtava trgovine ljudima.....	68
7.3.5.1.	Siguran i bezbedan smeštaj.....	68
7.3.5.2.	Mentalno zdravlje i doborbit.....	69
7.5.3.3.	Fizičko zdravlje i dobrobit.....	70

7.5.3.4.	Podrška u obrazovanju.....	71
7.5.3.5.	Ekonomsko osnaživanje.....	72
7.3.5.6.	Protektivni faktori	73
7.3.5.7.	Faktori rizika.....	73
7.3.5.8.	Intervencije u radu.....	74
7.4.	Studija slučaja – iskustva žrtava trgovine ljudima	76
7.4.1.	Životni kontekst	76
7.4.2.	Intervencije u radu	78
7.4.3.	Izazovi i zaključci.....	83
8.	Diskusija	86
8.1.	Karakteristike programa podrške socijalnom uključivanju	89
8.2.	Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju.....	93
8.2.1.	Siguran i bezbedan smeštaj	95
8.2.2.	Fizičko zdravlje i dobrobit.....	97
8.2.3.	Mentalno zdravlje i dobrobit.....	98
8.2.4.	Obrazovanje	101
8.2.5.	Ekonomsko osnaživanje	102
8.3.	Protektivni faktori	104
8.4.	Faktori rizika	106
8.5.	Integrativni okvir u razumevanja ishoda programa podrške	107
9.	Ograničenja studije	110
10.	Zaključci i preporuke.....	111
	LITERATURA	116
	PRILOZI	142
	Biografija autora	165

Spisak tabela i grafikona

TABELE

Tabela 1. Prikaz broja i strukture identifikovanih žrtava trgovine ljudima za period 2018 – 2023. godine

Tabela 2. Pregled institucija i organizacija koje pružaju podršku žrtvama trgovine ljudima

Tabela 3. Pokazatelji najvećeg procentualnog pada korisnika iz faze 1 u fazu 3

Tabela 4. Pokazatelji najvećeg procenutalnog rasta korisnika iz faze 1 u fazu 3

GRAFIKONI

Grafikon 1. Procenat identifikovanih žrtava trgovine ljudima prema obliku eksploatacije u period 2018-2023

Grafikon 2. Udeo korisnika u programima podrške u odnosu na izvor finansiranja

Grafikon 3. Najzastupljenije vrste podrške koje pružaju institucije i organizacije

Grafikon 4. Usluge koje su najčešće korišćene u programima podrške

Grafikon 5. Oblasti podrške socijalnom uključivanju sa niskim obuhvatom korisnika

Grafikon 6. Polna struktura žrtava trgovine ljudima koje su koristile programe podrške

Grafikon 7. Struktura žrtava trgovine ljudima koje su koristili programe podrške prema građansko-pravno statusu

Grafikon 8. Struktura žrtava trgovine ljudima koji su koristili programe podrške prema obliku eksploatacije

Grafikon 9. Pokazatelji ishoda programa podrške u obezbeđivanju sigurnog i bezbednog smeštaja

Grafikon 10. Pokazatelji ishoda programa podrške u domenu sigurnog i bezbednog smeštaja prema vrsti pružaoca usluge

Grafikon 11. Pokazatelji ishoda programa podrške u domenu fizičkog zdravlja prema vrsti pružaoca usluge

Grafikon 12. Pokazatelji ishoda programa podrške u oblasti mentalnog zdravlja prema vrsti pružaoca usluge

Grafikon 13. Pokazatelji ishoda programa podrške u oblasti obrazovanja prema vrsti pružaoca usluge

Grafikon 14. Pokazatelji ishoda programa

podrške u oblasti ekonomskog osnaživanja prema vrsti pružaoca usluge

Grafikon 15. Pokazatelji ishoda programa podrške u oblasti porodičnih odnosa prema vrsti pružaoca usluge

Grafikon 16. Polna struktura ispitanika (profesionalaca)

Grafikon 17. Struktura profesionalaca prema zanimanju

Grafikon 18. Dostupnost programima podrške socijalnom uključivanju u Republici Srbiji

Grafikon 19. Stavovi profesionalaca o adekvatnosti usluga smeštaja za žrtve trgovine ljudima

Grafikon 20. Stavovi profesionalaca o adekvatnosti smeštajnih kapaciteta u zadovoljenju potrebe za sigurnošću i bezbednošću

Grafikon 21. Stavovi profesionalaca o adekvatnosti i blagovremenosti u pružanju medicinske pomoći

Grafikon 22. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške fizičkog i mentalnog zdravlja žrtava trgovine ljudima

Grafikon 23. Stavovi profesionalaca o pristupu žrtava trgovine ljudima formalnom i neformalnom obrazovanju

Grafikon 24. Stavovi profesionalaca o dovoljnosti programa ekonomskog osnaživanja

Grafikon 25. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške u jačanju ekonomskih resursa žrtava trgovine ljudima

Grafikon 26. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške na ekonomsku samostalnost korisnika

Grafikon 27. Stavovi profesionalaca o uticaju porodičnih veza na oporavak korisnika

Grafikon 28. Stavovi profesionalaca o značaju porodičnih odnosa na oporavak korisnika

Grafikon 29. Stavovi profesionalaca o značaju porodice kao protektivnom faktoru

Grafikon 30. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške u uspostavljanju kvalitetnih porodičnih veza

Grafikon 31. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške na mogućnost ponovne eksploatacije

Grafikon 32. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške u osnaživanju žrtava za samostalan život

SLIKE

Slika 1. Integrativni analitički okviru za procenu ishoda programa podrške

Slika 2. Uloge javnog i civilnog sektora u sistemu zaštite žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji

1. UVOD

1.1. Formulacija problema

Trgovina ljudima je oblik modernog ropstva, a Međunarodna organizacija rada procenjuje da se na godišnjem nivou ima oko 25 miliona žrtava trgovine ljudima (ILO, 2017), kao i da trgovci ljudima godišnje zarade oko 150 milijardi dolara (ILO, 2014). U savremenoj literaturi i izveštajima međunarodnih organizacija, trgovina ljudima se prikazuje kao fenomen koji prati kontinuirani porast zarade od strane trgovaca ljudima i istovremeni porast broja žrtava (ILO, 2014; OEBS, 2018; UNODC; 2020). Povećanje obima eksploatacije i broja žrtava trgovine ljudima može direktno implicirati porast potrebe za sveobuhvatnim programima podrške koji će biti u stanju da adekvatno odgovore na kompleksne izazove i specifične potrebe žrtava u procesu oporavka i socijalnog uključivanja. Stalno povećanje broja žrtava trgovine ljudima može imati uticaj na dostupnost i kvalitet postojećih programa podrške, zato što veliki broj država nema dovoljno resursa ni za osnovnu pomoć, a istovremeno može predstavljati praktični izazov u primeni mehanizama prevencije i zaštite (Sutrees, 2008).

U naučnoj literaturi trgovina ljudima se, najčešće, opisuje kao svaki čin kojim se pojedinac vrbuje, transportuje, lišava slobode u cilju sticanja profita drugog lica, što predstavlja kriminalni akt kojim se krše osnovna ljudska prava i dostojanstvo (Rafferety, 2008; Gibbons i sar., 2020; Bouche i Bailey, 2020; Cockbain, 2019). Sa druge strane zvanična dokumenta međunarodnih organizacija pružaju opširniju definiciju koja se upotrebljava u praksi. Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (2000) definiše trgovinu ljudima kao:

„vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje i primanje lica, putem pretnje silom ili upotrebom sile ili drugih oblika prisile, prinude, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanja ili primanja novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje imaju kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije“.

Kao nastavak Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (2000), razvijen je Protokol o sprečavanju, suzbijanju i kažnjavanju trgovine ljudima, posebno žena i deca (u daljem tekstu: Palermo protokol) koji je usvojen 2000. godine, a njime se trgovina ljudima definiše kao:

„delo regrutovanja, prevoza, prenosa, smeštaja ili primanja osobe putem sile, pretnje, zloupotrebe moći ili izrabljivanja, a u svrhu iskorišćavanja“.

Palermo protokol je do 2020. godine ratifikovalo 178 nacionalnih država, čime je postignuta gotovo univerzalna ratifikacija (Silver, 2021), što ukazuje da je opšteprihvaćenih međunarodni pravni dokument u oblasti borbe protiv trgovine ljudima.

I Republika Srbija je ratifikovala Palermo protokol i usvojila je Zakon o potvrđivanju Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (2000) (Knežević i sar., 2017). Doprinos Palermo protokola ogleda se u tome što precizno opisuje zaštitne mere koje države treba da obezbede u okviru programa podrške žrtvama trgovine ljudima, uključujući: fizičku bezbednost, pristup zdravstvenoj zaštiti, pravnoj pomoći, smeštaju, obrazovanju i zapošljavanju (Bryant i Landman, 2020). Usvajanjem ovog protokola Republika Srbija se obavezala na uspostavljanje osnovnog mehanizma zaštite žrtava, s toga je sprovedena opsežna reforma nacionalnog zakonodavstva koja je doprinela

Amuspostavljanju i razvoju programa podrške socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima (Nikolić-Ristanović i Čopić, 2010; Babović i sar., 2022). Reformski procesi u ovoj oblasti su bili neophodni, pogotovo kada uzmemo u obzir istorijski i društveno-ekonomski kontekst Zapadnog Balkana, naročito raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu SFRJ) tokom 90-ih godina 20. veka, koji ukazuju da su politički i ekonomski slom, ratna dešavanja i porast siromaštva doveli do promene okolnosti u kojima se odvija trgovina ljudima tj. da je Republika Srbija, od zemlje krajnje destinacije, postala i zemlja tranzita i porekla žrtava trgovine ljudima (Atanasov, 2005; Astra, 2011). To znači da je promenjena pozicija Republike Srbije u lancu trgovine ljudima, te implicira istovremeno prisustvo regrutacije, transporta i eksploatacije žrtva na njenoj teritoriji. Promene ukazuju na povećanu kompleksnost i sistemsku ukorenjenost trgovine ljudima, što se može videti analizom statističkih podataka o broju identifikovanih žrtava, različitim oblicima eksploatacije i drugih značajnih trendova.

Dominantni obrasci vezani za trgovinu ljudima u Republici Srbiji za period od 2018. do 2023. godine, na osnovu izveštaja Centra za zaštitu trgovine ljudima, pokazuju da je: ukupan broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima 346, najzastupljeniji oblik trgovine ljudima je seksualna eksploatacija, žene i devojčice su u najvećem procentu identifikovane kao žrtve trgovine ljudima (CZZŽTLj 2023,2022,2021,2020,2019,2018). Dostupni podaci ukazuju na to da je trgovina ljudima prisutna u Republici Srbiji, pri čemu se njena rasprostranjenost može dovesti u vezu sa postojanjem strukturalnih nejednakosti u društvu koje povećavaju ranjivost određenih društvenih grupa. Zato je važno da se prilikom zaštite žrtava trgovine ljudima uzme u obzir kompleksnost problema (siromaštvo, iskustvo nasilja, problemi sa mentalnim i fizičkim zdravljem itd.) sa kojima se žrtve suočavaju, pre, tokom i nakon perioda eksploatacije, usled činjenice da se ti problemi održavaju, a nekada i usložnjavaju (Salami i sar., 2018; Sutrees, 2008; Sutrees, 2010; Surtees i sar., 2022). Sagledavanje različitih faktora koji utiču na socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima je važno kako bi im se obezbedila pravovremena, potpuna i odgovarajuća zaštita, pomoć i podrška (Hunčec, 2019), čime se stvaraju preduslovi za potpuni oporavak žrtava trgovine ljudima putem sveobuhvatnih programa podrške (Davy, 2015).

Programi koje sprovode ustanove socijalne zaštite, institucije i organizacije civilnog društva, predstavljaju skup intervencija koje za cilj imaju zadovoljenje osnovnih potreba korisnika (Dudley, 2020). Ovi programi treba da imaju niz karakteristika (veličinu, sveobuhvatnost, obuhvat korisnika, pristupe u radu itd.) koje ih čine manje ili više efikasnim (Dudley, 2020; Brunkovski i Surtees, 2010; Zimmerman i Kiss, 2017; Dell i sar, 2019; Graham i sar., 2019; Dudley, 2020; Macy i sar., 2022) kako bi željeni ishodi programa podrške bili postignuti. Istovremeno, potrebno je postojanje različitih usluga radi postizanja efikasnost u procesu oporavka (Surtees i sar. 2022). To može da podrazumeva pojedinačne ili višestruke usluge i intervencije (Surtees i sar., 2022), a njihova raznovrsnost, sveobuhvatnost i adekvatnost treba da dovedu do smanjenja rizika od ponovne eksploatacije i reviktimizacije (Pennington i Balaram, 2013). Upravo zbog toga su potrebne empirijske analize programa podrške povezanih sa ishodima socijalnog uključivanja, jer one omogućavaju identifikovanje faktora relevantnih za uspešno socijalno uključivanje. Iako značajne, takve analize su retke u naučnoj literaturi (Dell i sar., 2019; Amadasun, 2022), a programi podrške socijalnom uključivanju nisu u dovoljnoj meri podvrgnuti adekvatnoj evaluaciji (Harkins, 2017). Zato buduća istraživanja treba da se fokusiraju na programe podrške socijalnom uključivanju iz perspektive žrtava trgovine ljudima (Amadasun, 2022), ali i pružalaca usluga tj. profesionalaca (Surtees i sar., 2022).

Nedostatak empirijskih istraživanja i saznanja zasnovanih na dokazima o efikasnosti postojećih programa podrške socijalnog uključivanja može dovesti do razvoja i primene intervencija čija efikasnost nije potvrđena, a koje potencijalno mogu imati i negativne ishode. Značaj ovog istraživanja ogleda se u njegovom doprinosu proširivanju naučnih saznanja o ishodima i efikasnosti programa podrške socijalnom uključivanju, faktorima koji utiču na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima, njihovoj percepciji o dostupnim programima podrške i intervencijama u praksi. Dodatni doprinos istraživanja proizilazi iz činjenice da je u domaćoj literaturi ograničen broj naučnih studija koje se bave ishodima programa podrške socijalnom uključivanju, posebno onih koje uključuju perspektive korisnika usluga. Upravo kombinovanje perspektive žrtava i pružalaca usluga predstavlja metodološku osnovu ovog istraživanja.

1.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je analiza programa podrške socijalnom uključivanju i faktora uticaja na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima.

1.3. Teorijski okvir istraživanja

Socijalni rad kao pomagačka profesija teži da pomogne ljudski razvoj, zdravlje i zadovoljstvo društvenim funkcionisanjem (Gitterman i Germain, 2008), a jedna od značajnijih funkcija prakse socijalnog rada je posmatranje i intervenisanje u okviru paradigme *‘pojedinač u okruženju’* (Teater, 2009). U zavisnosti od teorijskog okvira koji socijalni radnik primenjuje, okruženje se može posmatrati na mikro i mezo nivou (Okech i sar., 2018), u smislu da se fokus stavlja na trenutnu situaciju i iskustvo pojedinca i/ili na uticaj faktora okoline (institucija, organizacija) (Surtees i sar., 2022), što omogućava razumevanje položaja žrtava trgovine ljudima, identifikaciju faktora rizika od eksploatacije ili ponovne eksploatacije, ranjivosti, uticaja traume na proces opravka i dostupnih resursa za njihovo uspešno socijalno uključivanje (Busch-Armendariz i sar., 2014). Upravo teorija društvenih sistema i ekološka perspektiva, kao dve međusobno povezane teorije imaju za cilj da mapiraju ciljeve rada i intervencija u socijalnom radu (Siporin, 1980; Friedman, 2011; Kemp i sar., 2024), što je primenljivo i na oblast zaštite žrtava trgovine ljudima. Ovaj teorijski okvir je efikasan za razumevanje višestrukih uticaja na proces socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima i to: ličnih karakteristika, potreba pojedinca, porodice, zajednice, institucija/organizacija i društveno-političkih struktura (Bronfenbrenner, 1979). Ekološka perspektiva, takođe, pomaže u objašnjenju zašto ishodi programa podrške socijalnom uključivanju variraju u zavisnosti od porodične podrške, pristupa uslugama u zajednici, dostupnih intervencija u radu i pravne zaštite (Sanchez i Pacquiao, 2018).

Kako bismo razumeli kompleksnost i višeslojnost socijalnog uključivanja i značaj napred navedenih teorijskih pristupa za izučavanje ishoda programa podrške žrtava trgovine ljudima, u narednom delu ćemo prikazati teorijske osnove koji prepoznaju interakciju pojedinca i društvene sredine.

1.3.1. Teorija društvenih sistema

Teorija društvenih sistema definiše sistem kao „*skup elemenata ili komponenata direktno ili indirektno povezanih u uzročno-posledičnoj mreži u kojoj je svaka komponenta povezana bar sa nekim drugim komponentama na više ili manje stabilan način tokom određenog perioda*” (Buckley, 1967, str. 41 u Teater, 2009). Sistem definisan na ovakav način može se primeniti na ljude i to njihove biološke, psihološke i fiziološke aspekte, na porodicu ili lokalnu zajednicu (Luhman, 1995; Teater, 2009). Teorija društvenih sistema, pruža analitičku perspektivu za razumevanje složenog, multisektorskog konteksta

(Luhman, 1996) u kome funkcionišu i programi podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima. Prema ovom teorijskom okviru, društvo se sastoji od međusobno povezanih sistema i podsistema (npr. pravosuđe, zdravstvo, socijalna zaštita, obrazovanje i ekonomija) (Luhman, 1995; Teater, 2009), a moguće je identifikovati centralni sistem koji predstavlja predmet istraživanja, kao i druge sisteme koji sa njim stupaju u interakciju i čine njegov funkcionalni kontekst (Teater, 2009). Primenjeno na oblast zaštite žrtava trgovine ljudima, ovakav pristup ukazuje na značaj koordinacije različitih sistema podrške, sa ciljem postizanja efikasnijih ishoda u procesu oporavka i socijalnog uključivanja (Kiss i Zimmerman, 2019; Surtees, 2022). Za svrhe ovog rada kao glavni sistem, biće analizirani dostupni programi podrške u okviru sistema socijalne zaštite, uz osvrt na značaj i ulogu drugih sistema u procesu socijalnog uključivanja i zaštite žrtava trgovine ljudima.

1.3.2. Ekološka perspektiva

Usko povezana sa teorijom društvenih sistema je i ekološka perspektiva koja u prvi plan stavlja kontinuirana međudejstva i procese razmene između pojedinca, porodica, grupa i/ili zajednica (Gitterman i Germain, 2008). Glavni fokus ekološke perspektive je na *“rastu, razvoju i potencijalima ljudskih bića uz svojstva njihovih okolina koje podržavaju i ne podržavaju izražavanje ljudskog potencijala”* (Gitterman i Germain, 2008, str. 8; Teater, 2009, str. 28), a u zaštiti žrtava trgovine ljudima odnosi se na jačanje kvaliteta usluga i ličnih resursa koji ih osnažuju (Nag, 2002; Raffarety, 2008; Reid, 2012).

Trgovina ljudima se, iz ekološke perspektive, posmatra kroz aspekt kršenja osnovnih ljudskih prava osetljivih društvenih grupa (Gitterman i Germain, 2008; Raffarety, 2008; Brückner 2008; Barner i sar., 2019) i načela socijalne pravde koja ima za cilj da obezbedi jednake šanse za ponovno uključivanje u društvene tokove (Reid, 2012 prema Barner i sar., 2018; Barner i sar., 2019). Ovaj teorijski okvir pruža mogućnost za sagledavanje faktora rizika koji su povezani sa trgovinom ljudima, odnosa između žrtava trgovine ljudima i njihovog okruženja (Rafferty, 2008; Okech i sar., 2018), razumevanje višeslojnih, kompleksnih društvenih i ekonomskih faktora koji mogu da pomognu žrtvama trgovine ljudima da prevaziđu traumatično iskustvo kroz jačanje ličnih resursa i kapaciteta (Barner i sar., 2018). Na taj način se adekvatno mogu sagledati pristupi ugrađeni u programe podrške namenjene žrtvama trgovine ljudima (Davy, 2015) i intervencije koje se koriste u svakodnevnom radu na različitim nivoima (Pardec, 1988 prema Ervin, 2017).

Ekološka perspektiva služi kao teorijska osnova za posmatranje međuzavisnosti pojedinaca i okruženja, dok postoje i modeli, poput ekosistemskog, koji dodatno operacionalizuju ovu perspektivu. Budući da ekosistemski model omogućava konceptualizaciju i analizu specifičnih nivoa i veza unutar sistema, koristiće se u ovom istraživanju.

1.3.3. Ekosistemski model

Upravo Bronfenbrennerov (1979) (engl. Bronfenbrenner) ekosistemski model pruža okvir za razumevanje individualnih, relacijskih i društvenih nivoa uticaja na trgovinu ljudima (Bronfenbrenner i Moris, 2007; Barner i sar., 2018). Ovaj model se koristio u nekoliko naučnih analiza u kojima su autori posmatrali iskustvo žrtava trgovine ljudima u smislu odnosa između ličnih, društvenih, sociokulturnih i faktora okruženja, kao i njihovog uticaja na socijalno uključivanje (Davy, 2015; Barner i sar., 2017; Zimmerman i Kiss, 2017; Surtees, 2022; Surtees, 2010; McDonald i Timoshkina, 2004; Molland, 2005).

U okviru ovog modela se naglašava kontekst u ljudskom razvoju, te se uz pomoć njega pažnja usmerava na kontekstualne faktore (Bronfenbrenner, 1979), koji mogu uticati na ishode intervencija u zaštiti žrtava trgovine ljudima. Istovremeno ovaj model omogućava prilagođen (*engl. tailor made*) pristup (Hopper, 2017), naglašava interaktivnost i složenu dinamiku među različitim sistemima podrške, pruža jedinstveni socio-kulturološki okvir za rad sa ljudima različitog porekla (Salami i sar., 2018), obezbeđuje okvir za procenu, intervenciju i zagovaranje za osobe sa iskustvom trgovine ljudima (Barner i sar., 2018). U naučnoj literaturi o programima podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima najčešće se navodi pet nivoa ekosistemskog modela i to:

Mikro sistem kao: „*skup aktivnosti, uloga i međuljudskih odnosa koje osoba sa svojim individualnim karakteristikama doživljava tokom života u datom okruženju*“ (Bronfenbrenner, 1979, str. 60). Individualne karakteristike žrtava trgovine ljudima (pol, rod itd.), okruženje u kome žive, porodica, vršnjaci, škola čine mikrosistem (Batts, 2020), a sagledavanje ovih faktora je važno zato što usmeravaju i oblikuju individualizovane programe podrške i intervencije usmerene na unapređenje opšte dobrobiti žrtava. (Barner i sar., 2018).

Mezo sistem se odnosi na interakcije između mikrosistema tj. struktura i grupa, koje čine okruženje pojedinca i predstavljaju mrežu podrške (Crawford, 2020). Često ga čine veze između mikrosistema žrtava trgovine ljudima, kao na primer: veze između žrtve i pružaoca usluga (institucija, organizacija civilnog društva, zdravstva, pravosuđa itd.) (Batts, 2020) ili žrtve i trgovca ljudima (Reid, 2010; Batts, 2020). Razumevanja relacija mikrosistema omogućava prepoznavanje faktora rizika i zaštite žrtava od reviktimizacije ili ponovne eksploatacije (Andoh, 2025).

Egzo sistem predstavlja širi socijalni kontekst koji ima indirektan uticaj na pojedinca (Crawford, 2020), a sastoji se od institucija, vlasti i lokalne zajednice, masovnih medija itd. (Batts, 2020). Ovaj nivo posmatranja, kroz institucionalne politike i zakonske mehanizme, može predstavljati faktore podrške i/ili faktore sekundarne viktimizacije u zavisnosti na koji način oni funkcionišu u praksi (Barner i sar., 2018).

Makro sistem čini okruženje pojedinca, sa fokusom na to kako elementi kulture i socijalne strukture utiču na razvoj pojedinca (Bronfenbrenner, 1979; Crawford, 2020). Nekoliko istraživanja identifikuje faktore rizika u makrosistemu i to: široko rasprostranjenog šovinizma u društvu, nedovoljnog razumevanja pojma trgovine ljudima, širenje antimigrantskog pokreta, što utiče na porast eksploatacije i razvoj nepoverenja kod žrtava da se obrate za pomoć od strane nadležnih organa (Escando Villalobos, 2014; Busch-Armendariz i sar., 2014; Batts, 2020).

Hrono sistem odnosi se na sve što se dešava u životnoj sredini, životnom toku i utiče na razvoj, uključujući ključne istorijske događaje na nivou pojedinca, porodice i zajednice (Bronfenbrenner, 1979). Takođe, predstavlja značajne životne događaje kao na primer: razvod roditelja, selidbe, obrasce kontinuiranog nasilja, odlazak u inostranstvo, odlazak u ustanovu socijalne zaštite, te iskustva koja pogađaju određenu grupu ljudi koja dele životni prostor, kulturne prakse i verovanja (rat, izbeglištvo, progon, gubitak bliskog člana porodice, iskustvo trgovine ljudima i sl.) (Bronfenbrenner, 1979; Shigekane, 2007 prema Batts, 2020).

Razumevanje uticaja svih nivoa sistema (mikro, mezo, egzo, makro i hrono) otvara mogućnosti da analiziramo načine na koji ovi sistemi mogu da poboljšaju kvalitet života i dobrobit žrtava trgovine ljudima. Upravo je ekosistemski model važan za izučavanje ishoda programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima, zato što omogućava interdisciplinarnu i kontekstualizovanu analizu.

1.3.4. Model kvaliteta života

Model kvaliteta života pojedini autori koriste za predstavljanje relevantnog okvira za razumevanje procesa socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima, zato što obuhvata ključne dimenzije dobrobiti koje su ugrožene tokom perioda eksploatacije (Ware i sar., 2008; Vatne Bintliff i sar., 2022). Ove dimenzije uključuju fizičko, mentalno, socijalno i ekonomsko blagostanje, zadovoljstvo životom, mogućnosti za razvoj, kao i pristup zaposlenju i dostojanstvenom radu (Cummins, 1995; Dodge i sar., 2012; Ryff, 2013; Cracolici i sar., 2013; Cummins, 2018; Vatne Bintliff i sar., 2022). Na kvalitet života žrtava trgovine ljudima utiču i objektivni faktori (društveni, ekonomski i politički), ali i subjektivne percepcije, uključujući materijalno, emocionalno, fizičko i društveno blagostanje (Okech i sar. 2018). Posledice trgovine ljudima su kompleksne i narušavaju sve dimenzije kvaliteta života usled dugoročne izloženosti nasilju, psihološkoj traumi, izolaciji, gubitku kontrole nad sopstvenim telom i ekonomsku zavisnost (Zimmerman i sar., 2011; Oram i sar, 2012). Model kvaliteta života može biti pogodan u cilju sticanja uvida u sve aspekte dobrobiti (fizičkom i mentalnom zdravlju, socijalnim odnosima, ekonomskoj nezavisnosti) i uspešnosti programa socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima.

Većina dosadašnjih istraživanja se fokusira na identifikaciju, potrebe i brigu o osobama sa iskustvom trgovine ljudima, dajući istovremeno preporuke za unapređenje politika, procedura u pravosudnim sistemima, zdravstvu i socijalnoj zaštiti. Nedovoljno je istraživanja u dostupnoj literaturi na temu dobrobiti, posebno u odnosu na žrtve trgovine ljudima koje su dug vremenski period bile 'van životnog toka' tj. socijalno isključene (Hedin i Mansson, 2004; Vatne Bintliff i sar., 2018; McCray i sar., 2011 prema Vatne Bintliff i sar., 2022). Nizak nivo dobrobiti žrtava trgovine ljudima se najčešće povezuje sa mentalnim teškoćama i depresijom, kao i sa većom verovatnoćom od smrtnog ishoda uzrokovanih iskustvom trgovine ljudima (Keyes, 2009; Keyes i Simoes, 2012 prema Vatne Bintliff i sar., 2018). Zato je važno istraživanje dobrobiti žrtva trgovine ljudima (Keyes, 2009; Keyes i Simoes, 2012 prema Vatne Bintliff i sar., 2018) kako bi se omogućili novi uvidi i pristupi podrške opštoj dobrobiti žrtvama trgovine ljudima (Gerassi i Nichols, 2018). Istovremeno je važno da se i žrtve trgovine ljudima uključe u istraživačke i zagovaračke procese, kako bi se kroz razumevanje njihove perspektive unapređivale prakse (Beck i sar., 2015; De Angelis, 2016; Gerassi i Nichols, 2018). Da bi se stekli novi uvidi i pristupi za podršku u cilju sticanja dobrobiti žrtava trgovine ljudima, potrebno je da ključni deo diskusija budu njihova proživljena iskustva. Diskusija istraživača zasnovana na iskustvima žrtava trgovine ljudima i pružaocima usluga, a koja počiva na principima pune informisanosti o traumi, može da pomogne u mapiranju i definisanju vrsta podrške koja je neophodna preživelim (Vatne Bintliff i sar., 2022).

2. POJMOVNO ODREĐENJE

Prve rasprave o definisanju pojma trgovine ljudima započele su između 1920. i 1945. godine, tokom formiranja međunarodnih sporazuma o ljudskim pravima u okviru Lige naroda (Cyrus, 2015). Pitanje trgovine ljudima, tada nije bilo uključeno u prvobitni Pakt Lige naroda, ono je, pod uticajem ženskih organizacija, naknadno uvršteno i povereno Ligi naroda kao deo njenog mandata (Limoncelli, 2010; Leppänen, 2007).

Formiranjem Ujedinjenih nacija, nastavljena je međunarodna borba protiv trgovine ljudima, a Konvencija o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije iz 1949. godine prvi put je trgovinu ljudima i prostituciju definisala kao nespojive sa ljudskim dostojanstvom (UN, 1949). Iako je domet ove Konvencije bio ograničen zbog malog broja ratifikacija (Cyrus, 2015), Ujedinjene nacije su kroz programe i institucionalne mehanizme nastavile jačanje zaštite prava žena i dece, uz uključivanje organizacija civilnog društva (Halley i sar., 2006).

Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, razvoj seksualne industrije podstakao je intenzivne feminističke debate o odnosu prostitucije i trgovine ljudima (Weeks, 2017; Roth, 2012). Radikalni feminizam je trgovinu ljudima definisao kao oblik seksualnog ropstva i zagovarao je dekriminalizaciju pružalaca usluga (Shrage, 2014; Barry, 1995). Ovakve rasprave su dovele do usvajanja Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama (*engl. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Woman* – u daljem tekstu CEDAW) 1979. godine, uključujući i odredbu koja se odnosi na trgovinu ljudima (Halley i sar., 2006). Nakadno je i Pekinška platforma, postala važan dokument u kome se trgovina ženom i devojkicama prepoznala kao oblik nasilja i kršenja ljudskih prava (Dottridge, 2017), čime se doprinelo razvoju savremenog normativnog i zaštitnog pristupa prema žrtvama.

Raznolikost u definisanju i razumevanju pojma trgovine ljudima predstavljala je podsticaj za pokretanje i produbljivanje debata na ovu temu, a rezultat debatnih procesa bilo je donošenje Protokola Ujedinjenih nacija o trgovini ljudima, poznatiji kao Palermo protokol, (u daljem tekstu: Palermo protokol) 2000. godine i definisanje krivičnog dela trgovina ljudima. Palermo protokol je postao sveopšte priznati dokument, koji se i dan danas koristi u svrhu pojmovnog određenja trgovine ljudima (Cyrus, 2015). Istorijski razvoj trgovine ljudima doprineo je konceptualnom razgraničenju i prepoznavanju savremenih oblika eksploatacije, čime je došlo do pomaka od restriktivnih pristupa do razvoja programa podrške zasnovanih na socijalnom pravdi i uključivanju žrtava trgovine ljudima (Bales, 2007; Barner i sar., 2018; UNODC, 2018; UNODC, 2020).

Istorijski osvrt na trgovinu ljudima predstavlja analitičku osnovu za razumevanje transformacije njenih javnih oblika i promena u društvenom odnosu prema žrtvama kroz različite istorijske periode.

2.1. Istorijski osvrt na trgovinu ljudima

Trgovina ljudima neodvojiva je od pojave ljudskog ropstva, tačnije nastala je tokom perioda kolonizacije i vezuje se za poljoprivredno ropstvo tj. rad na plantažama, u domaćinstvu itd. (Enrile; 2017; Chapdelaine, 2015). Ovo nije nova društvena pojava, na koju možemo gledati kao savremenu manifestaciju istorijski ukorenjenih praksi prinudnog rada i seksualne eksploatacija, već je sistemska i legitimna društvena pojava pre i posle nove ere (Enrile, 2017; Chapdelaine, 2005; Cyrus, 2015). Autori, ipak, imaju različite stavove o prvoj pojavi trgovine ljudima kao koncepta, a uvreženo je mišljenje da se

ovaj pojam prvi put pojavljuje u 19. veku i to u periodu kada se i prostitucija stavlja u središte međunarodne diskusije tj. kada se prostitucija uvodi u sistem državne regulacije u pojedinim evropskim zemljama (Weeks, 2017; Cyrus, 2015), a ropstvo počinje da se ukida (Lee, 2013).

Savremena trgovina ljudima se može posmatrati kao promenjena forma istorijskih utemeljenih praksi, koja danas funkcioniše ilegalno, ali zadržava suštinske elemente kontrole, prinude i eksploatacije radi sticanja ekonomske koristi. Istorijski kontinuitet i promene u razumevanju trgovine ljudima implicirale su šire debate o njenom pojmovnom određenju, koje su na dalje uticale da se definišu i savremeni oblici eksploatacije.

2.2. Oblici i vrste trgovine ljudima

Savremeni oblici eksploatacije obuhvataju različite njene vidove, među kojima su najzastupljeniji: seksualna eksploatacija (Stejt Departmen, 2009; Gerassi, 2015; Franchino-Olsen, 2021; Grujić, 2013; Arhin, 2013), radna eksploatacija (Grujić, 2013; ILO, 2017; UNODC, 2020), prinuda na brak (Gangoli i sar., 2011; Chantler i sar., 2009; Grujić, 2013; Hester i sar., 2008), prinuda na prošnju (Alexandru, 2020; Aronowitz i Chmaitilly, 2020; Kujundžić, 2024) i prinuda na vršenje krivičnih dela (Mijalković, 2005; Gallagher i Ezeilo, 2015; UNODC, 2020).

Seksualna eksploatacija predstavlja zloupotrebu moći, ranjivosti ili odnosa poverenja u seksualne svrhe, a radi sticanja koristi (Stejt Departmen, 2009; Gerassi, 2015; Franchino-Olsen, 2021). Često je praćena teškim oblicima nasilja i drugim oblicima eksploatacije (Grujić, 2013; Arhin, 2013). **Radna eksploatacija** se manifestuje kroz prinudni rad, dužničko ropstvo i uskraćivanje zarade, uz ozbiljne oblike psihičkog nasilja i kontrole (Grujić, 2013; UNODC, 2020), dok **prinuda na brak** predstavlja oblik nekomercijalne seksualne eksploatacije i grubo kršenje ljudskih prava (Gangoli i sar., 2011; Chantler i sar., 2009; Hester i sar., 2008). **Prinuda na prošnju** je vid ekonomske eksploatacije, u kome se osoba tera da prosi novac putem pretnji, prevara ili drugih oblika prinude (Alexandru, 2020; Aronowitz i Chmaitilly, 2020; Kujundžić, 2024). **Prinuda na vršenje krivičnih dela** je oblik eksploatacije u kome se pojedinac pod prinudom ili pretnjom primorava na vršenje nezakonitih radnji u cilju sticanja protivpravne imovinske koristi za lice koje vrši prinudu dovodi do dvostruke viktimizacije žrtava koje se, pored eksploatacije, suočavaju i sa krivičnim gonjenjem (Mijalković, 2005; Gallagher i Ezeilo, 2015; UNODC, 2020).

Mere u okviru programa podrške socijalnom uključivanju razvijaju se kao odgovor na složene i dugoročne posledice različitih oblika eksploatacije, koje obuhvataju različite aspekte oporavka (Jordan i sar., 2013; Konstantopoulos i sar, 2013; Gomes i Sani, 2023). Cilj ovih mera ne treba da bude samo saniranje neposrednih posledica viktimizacije, već i obezbeđivanje uslova za održivo, dugoročno socijalno uključivanje i smanjenje rizika od ponovne eksploatacije. Upravo iz potrebe da se odgovori na posledice koje svaki oblik trgovine ljudima ostavlja, javlja se potreba za razvojem različitih intervencija u radu. Kako bi se implementirali programi podrške važno je i postojanje dobro postavljenog pravnog i institucionalnog okvira koji omogućava njihovu praktičnu primenu, a koji će na dalje biti analiziran.

3. PRAVNI I INSTITUCIONALNI OKVIR U SPROVOĐENJU PROGRAMA PODRŠKE ŽRTVAMA TRGOVINE LJUDIMA U REPUBLICI SRBIJI

Pored ratifikovane Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i Palermo protokola, Republika Srbija, se u procesu evropskih integracija dodatno usmerila na usklađivanje i usvajanje pravnih instrumenata Evropske unije, kao što su Evropska konvencija o ljudskim pravima i Konvencija Saveta Evrope o akciji protiv trgovine ljudima i Strategija Evropske unije o borbi protiv trgovine ljudima (2021-2025). Ova dokumenta u prvi plan stavljaju ljudska prava, zaštitu i osnaživanje žrtava trgovine ljudima (članovi 10-17.) (Konvenciju Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, 2005; (Savić Božić, 2020; Iuhās, 2020; Evropska komisija, 2021). Ratifikacijom međunarodnih sporazuma, Republika Srbija se obavezala na primenu najvažnijih akata u zaštiti žrtava trgovine ljudima i izgradnju nacionalnog pravnog i institucionalnog okvira koji treba da obezbedi kvalitetan, održiv sistem zaštite i programe za socijalno uključivanje.

3.1. Nacionalni pravni okvir u sprovođenju programa podrške žrtvama trgovine ljudima

Nacionalni pravni okvir počinje da se definiše nakon ratifikacije međunarodnih dokumenata (Nikolić-Ristanović i Ćopić, 2010; Babović i sar., 2022), te danas veliki broj pravnih akata uređuje oblast zaštite žrtava trgovine ljudima i to: Ustav Republike Srbije, Krivični zakon, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o azilu i privremenoj zaštiti, Zakon o strancima, Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći.

Upravo donošenje novog Ustava, izmene i dopune Krivičnog zakona bili su prvi koraci ka uspostavljanju pravnog temelja u borbi protiv trgovine ljudima, a unapređenje zakonodavstva je nastavljeno i kasnije (Savić Božić, 2020), čime su uspostavljeni temelji za razvoj sistema identifikacije i zaštite žrtava trgovine ljudima, prvobitno kroz donošenje strateškog okvira.

Prvom Strategijom za prevenciju i suzbijanje trgovine ljudima u Republici Srbiji (2006-2011) uspostavljen je Nacionalni mehanizam za identifikaciju, pomoć i zaštitu žrtava trgovine ljudima (u daljem tekstu: Nacionalni mehanizam upućivanja) (Strategija za prevenciju i suzbijanje trgovine ljudima, 2011; Nikolić-Ristanović i Ćopić, 2010). Istovremeno je 2011. godine usvojen i Zakon o socijalnoj zaštiti (2009), koji predstavlja najviši pravni akt u pružanju direktne zaštite i podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima. Njegovim donošenjem stekli su se uslovi za formiranje posebne ustanove, Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima i prvi put su žrtve trgovine ljudima prepoznate kao posebna grupa korisnika usluga.

Dodatno je podrška žrtvama trgovine ljudima definisana Zakonom o strancima (2023) i Zakonom o azilu i privremenoj zaštiti (2018), u cilju zaštite stranih državljanja žrtava trgovine ljudima (Atina, 2017). Migracijski talas koji je zahvatio i Srbiju od 2015. godine (Isakov Burgund i sar., 2023) doveo je do porasta broja stranih državljanja (izbeglica, migranata i tražioca azila) koji su potencijalne ili identifikovane žrtve trgovine ljudima (Atina, 2017; UNODC, 2020). Ova situacija istakla je potrebu da se u nacionalni pravni okvir uključe jasne odredbe o zaštiti stranih žrtava trgovine ljudima.

Ovaj skup zakonskih rešenja predstavlja važnu osnovu za realizaciju sveobuhvatnih programa podrške, jer omogućava žrtvama da ostvare prava u oblastima zdravstva, socijalne i pravne zaštite, kao i statusa boravka. Istovremeno, kompleksnost zaštite ukazuje na neophodnost međusektorske saradnje

institucija kako bi se obezbedio kontinuiran, koordinisan i efikasan odgovor u okviru sistema podrške žrtvama trgovine ljudima.

3.2. Nacionalni institucionalni okvir u sprovođenju programa podrške žrtvama trgovine ljudima

Institucionalni okvir je definisan kao sistem koji objedinjuje „sve identifikovane aktere koji mogu da dođu u kontakt sa žrtvama, odnos potencijalnim žrtvama trgovine ljudima, kao i sistem neophodne pomoći koji obuhvata medicinsku, psihosocijalnu i pravnu pomoć“ (Strategija za borbu protiv trgovine ljudima, 2006). Na dalje su reformski procesi u oblasti sistema socijalne zaštite doveli do uspostavljanja temelja za saradnju najvažnijih državnih aktera u zaštiti žrtava trgovine ljudima osnivanjem Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima (u daljem tekstu: Služba) (Žegarac i sar., 2005). Ujedno je novoosnovana služba imala važnu ulogu u zaštiti ljudskih prava žrtava tokom identifikacije, pružanja pomoći i podrške (Nikolić-Ristanović i Ćopić, 2010). Na dalje, osnivanje Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima¹ je predstavljalo institucionalni odgovor na potrebe terenske prakse i razvoja programa podrške socijalnom uključivanju u Republici Srbiji.

3.3. Podaci o zaštiti žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima, kao služba nadležna za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, vodi evidenciju i sistemski prati statističke podatke koji ukazuju na trendove u ovoj oblasti u Republici Srbiji. Prema zvaničnoj statistici Centra ukupan broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima u periodu od 2018. do 2023. godine je 346 (269 žena i 77 muškaraca, uključujući 150 dece). Tabela 1. prikazuje distribuciju identifikovanih žrtava trgovine ljudima po godinama, kao i udeo stranih državljana, žena i devojčica.

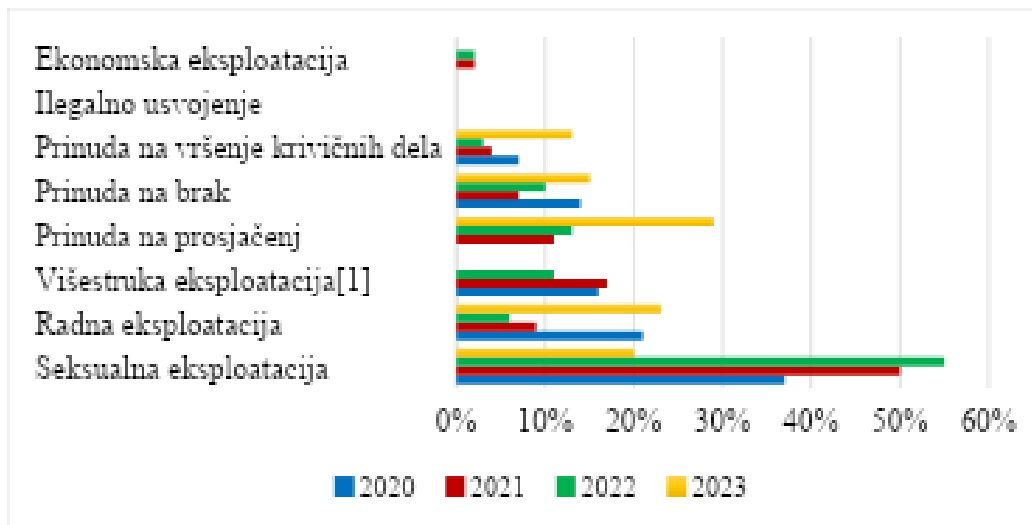
Tabela 1. Prikaz broja i strukture identifikovanih žrtava trgovine ljudima za period 2018 – 2023. godine

Godina	Ukupan broj žrtava trgovine ljudima	Broj domaći državljanja žrtava trgovine ljudima	Broj stranih državljanja žrtava trgovine ljudima	Procenutalni udeo žena i devojčica žrtava trgovine ljudima
2023.	66	60	6	72%
2022.	62	56	6	79%
2021.	46	45	1	80%
2020.	57	52	5	65%
2019.	39	35	4	82%
2018.	76	71	5	75%
UKUPNO	346	319	27	75,5%

Oblici trgovine ljudima koji se identifikuju u Republici Srbiji su: seksualna eksploatacija, prinuda na prosjačenje, višestruka eksploatacija, prinuda na brak, radna eksploatacija, prinuda na vršenje krivičnih dela i ekonomska eksploatacija (videti Grafikon 1.).

¹ Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima osnova je 2004. godine i radila je do 2012. godine. Odlukom Vlade Republike Srbije iz 2012. godine formirana je nezavisna ustanova socijalne zaštite - Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. Izmene Zakona o socijalnoj zaštiti 2011. godine omogućile su pravno osnov za uspostavljanje Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima sa nadležnostima koordinacije zaštite žrtava trgovine ljudima.

Grafikon 1. Procenat identifikovanih žrtava trgovine ljudima prema obliku eksploatacije u period 2018-2023

Promene koje se uočavaju u broju formalno identifikovanih žrtava u odnosu na oblik eksploatacije i nizak nivo identifikovanih stranih državljanja žrtava, ukazuju na složenost i kompleksnost praćenja trgovine ljudima. Takođe, struktura identifikovanih žrtava, sa izraženim udelom žena i devojčica, ističe značaj intersekcije roda i uzrasta kao faktora ranjivosti u kontekstu trgovine ljudima. Interseksijski pristup omogućava sagledavanje kombinovanog delovanja faktora roda, pola, etniciteta i oblika eksploatacije u razvijanju specijalizovanih i individualizovanih intervencija u radu sa žrtvama trgovine ljudima. Identifikovani trendovi su, ujedno, važni kako bi se kreirale politike i prakse, odnosno oblikovala adekvatna podrška socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima. Zato ćemo naredni deo rada posvetiti analizi procesa socijalnog uključivanja i mera koje se u tom okviru sprovode.

4. SOCIJALNO UKLJUČIVANJE ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA

Mnogi istraživači su se bavili definisanjem pojma socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima (Surtees, 2013; Bearup, 2016; Derks, 1998), a Rebecka Surtees (2013, 2017) (engl. Rebecca Surtees), pruža najpotpunije iskustveno pojmovno određenje (Brennan i Plambeck, 2018). Prema ovoj autorki, socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima predstavlja proces oporavka, ekonomskog uključivanja i povratka u društvo nakon izlaska iz eksploatacije (Surtees, 2013; Surtees, 2017). To podrazumeva pružanje usluga kojima se obezbeđuje siguran i bezbedan smeštaja, optimalni životni standard, mentalna, fizička, društvena i ekonomska dobrobit, stvaranje mogućnosti za lični razvoj i pristup socijalnoj i ekonomskoj podršci (Surtees, 2013; Surtees, 2017). Najvažniji aspekt uspešnog socijalnog uključivanja su upravo mere podrške žrtvama i one predstavlja „osnaživanje žrtava trgovine ljudima, podržavajući ih da razviju veštine ka nezavisnosti i samodovoljnosti, i da budu aktivno uključeni u svoj oporavak“ (Surtees, 2013, str. 38). Ipak, na ovaj način postavljeno pojmovno određene je kritikovano zato što se fokusira prvenstveno na pružanje usluga, dok žrtve posmatra kao pasivne primaocice intervencija i ne uzima u obzir značaj neformalnih mreža podrške, društvenih i kulturnih faktora, prihvatanje od strane porodice, zajednice i šireg okruženja (Bearup, 2016).

Sa druge strane, Drks (1998) (engl. Derks) socijalno uključivanje sagledava na dublji način raščlanjajući ga na više komponenti i praveći razliku između: 1. socijalnog uključivanja u novo životno okruženje ili povratak u zajednicu porekla, 2. uvažavanje jedinstvenog iskustva svake žrtve trgovine ljudima, ali i razlikovanje iskustava u odnosu na lične karakteristike; 3. socijalnog uključivanja koje se sprovodi kao program od strane institucija/organizacija i samostalnog pokušaja pojedinca, da se bez podrške vrati u sredinu porekla. Neminovno je da na proces socijalnog uključivanja utiče kombinacija faktora (ličnih, društvenih, porodičnih) (Surtees i sar., 2022), a razumevanje različitih i suprotstavljenih faktora koji utiču na žrtve trgovine ljudima, su temelj za obezbeđivanje njihovog sigurnog oporavka i kreiranja programa podrške socijalnom uključivanju koji su sveobuhvatni i prate potrebe žrtava trgovine ljudima.

Socijalno uključivanje se ostvaruje u okviru institucija i društvene zajednice, a podrazumeva ponovnu izgradnju društvenih, političkih i ekonomskih relacija u cilju prevencije reviktimizacije (Bearup, 2016). Upravo programi podrške socijalnom uključivanju treba da obezbede sveobuhvatnu, strukturisanu podršku koja omogućava osnaživanje, razvoj životnih veština ka sticanju nezavisnosti, samodovoljnosti, mogućnost pune participacije (Brunovskis i Surtees, 2013; Sutrees i sar., 2021), povećanje otpornosti na potencijalne rizike i pozitivan uticaj na psihičku, fizičku, emocionalnu i socijalnu dobrobit žrtava trgovine ljudima (Surtees, 2013; Stephen-Smit, 2007; Kaufman i Crawford, 2011; Macy i Johns, 2011; Judge i sar., 2018; White i sar., 2019).

U tom smislu programe podrške možemo razumeti kao institucionalne mehanizme koji omogućavaju prelazak sa obezbeđivanja osnovnih ljudskih prava i zaštite, ka održivoj i potpunoj socijalnoj uključenosti žrtava trgovine ljudima. Sprovođenje konkretnih mera podrške, može doprineti pozitivnim efektima u procesu socijalnog uključivanja, a mere koje ćemo pratiti u ovom istraživanju biće prikazane u narednom poglavlju.

4.1. Mere podrške u procesu oporavka

S obzirom na kompleksnost posledica koje eksploatacija ostavlja na pojedince, od narušenog fizičkog i mentalnog zdravlja, preko ekonomskih i socijalnih poteškoća, do izazova u izgradnji sigurnih odnosa i samopouzdanja (Macias-Konstantopoulos, 2016; Oram i sar., 2016; Macy i Johns, 2011; Edwards 2021; Busch-Armendariz i sar., 2014; Graham i sar., 2019; Twigg, 2017, Hom i Woods, 2013; Logan i sar., 2009; Oram i sar., 2016; Salami i sar., 2018), programi podrške socijalnom uključivanju treba da budu koncipirani tako da odgovore na sve domene opšte dobrobiti žrtava trgovine ljudima (Harvey, 1996). Na taj način posmatrane mere podrške doprinose sticanju široke slike o svim aspektima dobrobiti i ishodima koji oni imaju. Mere podrške često su organizovane po fazama, koje održavaju različite nivoe intervencija i odgovaraju promenljivim potrebama žrtava, te u cilju sistematičnog sagledavanja podrške žrtvama trgovine ljudima, ovaj rad se, dodatno fokusira na fazni model podrške.

4.1.1. Mere podrške u fazama opravka žrtava trgovine ljudima

Analiziranje procesa oporavka žrtava trgovine ljudima kroz tri faze (Surtees, 2022) omogućava njihovo povezivanje sa odgovarajućim merama koje se implementiraju u okviru postojećih programa podrške socijalnog uključivanja.

Za potrebe ovog istraživanja proces oporavka ćemo posmatrati kroz tri faze, a koje je definisala Rebeka Surtis (2022) (enlg. Rebecca Surtees):

1. Krizna faza najčešće traje od momenta izlaska iz eksploatacije ili formalne identifikacije do 6 meseci, u zavisnosti od prirode i dužine trajanja eksploatacije, izazova i ranjivosti žrtave trgovine ljudima (Surtees, 2022). Prve mere se odnose na urgentne intervencije kao što su: obezbeđivanje sigurnog i bezbednog smeštaja (Surtees, 2015; Macy i Johns, 2011; Edwards, 2021), hitna medicinska pomoć radi saniranja zdravstvenih posledica i pravno zastupanje (Macy i Johns, 2011; Hunčec, 2019; Edwards 2021). Kada se zadovolje osnovne potrebe za preživljavanjem, fokus se pomera na oporavak od traumatičnog iskustva trgovine ljudima i započinje izgradnja samostalnog života, a to podrazumeva obezbeđivanje prelaznog ili stalnog smeštaja, sticanje veština i kompetencija za uključivanje na tržište rada, obuke za posao, obezbeđivanje dozvola za rad itd. (Devy, 2015).

2. Faza tranzicije – traje od 7 meseci do 1 godine, a period oporavka zavisi od brojnih ličnih i sredinskih faktora (Surtees, 2015; Surtees, 2022). Intervencije karakteristične za ovu fazu obuhvataju: psihosocijalnu podršku i savetodavni rad (Harvey, 1996; Steinter i sar., 2018; Surtees, 2022), programe obrazovanja i stručnog osposobljavanja, kao i intervencije koje podstiču razvoj životnih veština i izgradnju socijalne mreže (Surtees, 2015; Surtees, 2008; Judge i sar., 2018; Steiner i sar., 2018; Surtees, 2022). Intervencije u ovoj fazi treba da su usmerene na osnaživanje i pripremu za samostalan život.

3. Faza socijalnog uključivanja – traje u proseku od godinu dana do tri godine, u zavisnosti od ličnih iskustava i resursa za potpuno socijalno uključivanje (Surtees, 2022). Intervencije u okviru ove faze se fokusiraju na dugoročne ciljeve kao što su: pristup tržištu rada, zapošljavanje, obezbeđivanje stabilnog i dugoročnog smeštaja, zagovaračke aktivnosti i po potrebi nastavak psihosocijalne i zdravstvene podrške (Surtees, 2015; Surtees, 2022), čime se postiže puna socijalna uključenost (Surtees, 2022).

Fazni model podrške ukazuje da proces oporavka nije linearan proces, već dinamičan i višedimenzionalan, tokom koga se potrebe žrtava i intervencije menjaju tokom vremena. U tom kontekstu, praćenje intervencija može da pomogne u analizi odnosa između faze oporavka i tipa primenjene intervencija, čime se omogućava evaluacija njihove pravovremenosti, intenziteta i ishoda. Na taj način se može utvrditi koje su karakteristike programa podrške, na koje aspekte dobrobiti oni utiču i koji izazovi postoje u njihovoj implementaciji.

4.2. Izazovi u procesu socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima

Povratak u zajednicu porekla i oporavak od traumatičnog iskustva su važan element odgovora na trgovinu ljudima (Brunkovski i Surtees, 2013), a neraskidivo su povezani sa kompleksnim izazovima koji obuhvataju kako individualne faktore ranjivosti (siromaštvo, iskustvo nasilja, problemi sa mentalnim zdravljem, nedostatak podrške itd.), tako institucionalne i strukturalne prepreke (Marburger i Pickover, 2020; Surtees i sar., 2022). Identifikovanje ovih izazova omogućava razvijanje mera podrške koje su usmerene ne samo na ublažavanje posledica eksploatacije, već i na adresiranje dubljih uzroka koji otežavaju socijalno uključivanje.

Individualni faktori ranjivosti se odnose na lična iskustva žrtva trgovine ljudima, načina vrbovanja, oblika eksploatacije (Marburger i Pickover, 2020; Surtees i sar., 2022; Meshkovska i sar., 2021), emocionalnih, fizičkih reakcija u procesu oporavka, (Surtees i Johnson, 2021), uloge porodice, zajednice, dostupnih izvori podrške i faktora otpornosti (Meshkovska i sar., 2021; Surtees i Johnson, 2021). Upravo intervencije (siguran smeštaj, medicinska podrška, psihološko savetovanje, medijacija, zagovaračke grupe) koje se implementiraju kroz programe podrške doprinose jačanju snaga i resursa

žrtava trgovine ljudima, utičući na smanjenje posledica eksploatacije (Hopper i sar, 2017; Hossain i sar., 2010; Surtees i Johnson, 2021).

Strukturalni i institucionalni izazovi u procesu socijalnog uključivanja proističu iz nedostataka u okviru postojećih mehanizama zaštite koji se odnose na ograničen pristup informacijama o pravima i dostupnim uslugama, uslovnoj i restriktivnoj zaštiti i podršci, nedovoljno znanja, veština i senzibiliteta praktičara, kao i slabu koordinaciju među različitim sektorima koji pružaju zaštitu (Surtees i Johnson, 2021). Iako se u okviru brojnih država pružaju programi podrške socijalnom uključivanju određeni broj žrtava trgovine ljudima dobija adekvatnu podršku i zaštitu, dok značajan deo ostaje bez potrebne zaštite, što može ukazivati na sistemske nedostatke i neprilagođenost intervencija (Surtees i Johnson, 2021). U praksi se dešava da usluge nisu individualizovane, tačnije organizacije i institucije nude opšte pakete usluga koje nisu prilagođene pojedinačnim potrebama, interesovanjima ili sposobnostima žrtava trgovine ljudima. Sa druge strane, žrtvama trgovine ljudima je ponekada potrebna podrška koja nije dostupna (osobe sa invaliditetom, mentalnim ili intelektualnim teškoćama, hroničnim zdravstvenim problemima) te usled nemogućnosti da organizacije i institucije odgovore na njihove potrebe, ostaju uskraćene za usluge (Surtees i Johnson, 2021). Sagledavanje mera podrške u procesu oporavka i izazova koji postoje u njihovoj primeni, otvara se prostor za analiziranje i razumevanje programa podrške kao osnovnih mehanizama odgovora na uočene prepreke i potrebe žrtava trgovine ljudima.

5. PROGRAMI PODRŠKE SOCIJALNOM UKLJUČIVANJU ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA

Programi podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima predstavljaju brz i sveobuhvatan odgovor sistema na njihove potrebe (Potocky, 2010; Dudley, 2020), a sastoje se od niza intervencija usmerenih na medicinsku pomoć i podršku, psihološku podršku, siguran i bezbedan smeštaj, ekonomsko osnaživanje, obrazovanje i profesionalno usavršavanje, porodičnu medijaciju i savetovanje (Spear, 2004; Surtees, 2008; Judge i sar., 2018; Steiner i sar., 2018; Oram i sar., 2016; Hamond i McGlone, 2014; Ambadasun, 2020). Ono što karakteriše programe podrške jeste njihova: **1. veličina** – mogu biti srednji i veliki programi podrške (Dudley, 2020), **2. sveobuhvatnost** – sastoji se iz velikog broja intervencija koje za cilj imaju zadovoljenje potreba korisnika (Dell i sar., 2019; Graham i sar., 2019; Dudley, 2020; Macy i sar., 2022; Dudley, 2020; Surtees, 2010; Zimmerman i Kiss, 2017; Dell i sar., 2019; Dudley, 2020; Macy i sar., 2022), i **3. obuhvat korisnika** – broj pojedinaca koji koriste programe (Dudley, 2020;). Programi podrške socijalnom uključivanju su najčešće sveobuhvatni, što znači da omogućavaju pristup većem broju usluga odjednom, istovremeno obuhvataju sve nivoe ekosistemskog modela kako bi se postigla socijalna uključenost u specifičnom kontekstu žrtve (Graham i sar., 2019; Dell i sar., 2019) i njihovom povezivanju sa uslugama van programa kako bi se zadovoljile potrebe (Macy i sar., 2022). Dodatno, ove programe karakteriše upotreba metoda vođenja slučaja (Dell i sar., 2019; Devy, 2015; Potocky, 2010;), kao i međusektorska saradnja sa obrazovanim i zdravstvenim sistemom, nacionalnom službom za zapošljavanje itd. (Devy, 2015). Karakteristike programa podrške omogućavaju da se kroz integrisan pristup i sprovođenje intervencija prilagođenih potrebama pojedinaca, poboljšaju ishodi socijalnog uključivanja i postigne optimalna opšta dobrobit žrtava trgovine ljudima. To se postiže pružanjem:

1. urgentnih usluga u okviru urgentnog smeštaja (prihvatišta), hrane i medicinske brige, a sa ciljem da se zadovolje kratkoročne potrebe stvaranja sigurnog i bezbednog okruženja;

2. usluga u zajednici koje uključuju stanovanje uz podršku, ili pristupačno stanovanje, mentalno zdravlje (psihosocijalno savetovanje), razvoj životnih vještina, ekonomsko osnaživanje i porodičnu medijaciju sa ciljem zadovoljenja dugoročnih potreba (Nagy i sar., 2018; Hammond i McGalone, 2014; Bernat i Winkeller, 2010; Macy i John, 2011; Muraya i Fry, 2016).

Aktivnosti i intervencije koje se sprovode u okviru programa podrške socijalnom uključivanju treba da se zasnivaju na principu dobrovoljnosti, što znači da korišćenje usluga od strane žrtava trgovine ljudima ne sme biti nametnuto, već stvar slobodnog izbora (Duta, 2020; Astesa i Nisa, 2024). Sve aktivnosti i mere moraju biti oslobođene diskriminacije i pristrasnosti, čime se osigurava jednak pristup podršci bez obzira na pol, starost, etničku pripadnost, verska i seksualna opredeljenja ili bilo koju drugu ličnu okolnost (Duta, 2020; Astesa i Nisa, 2024). Na taj način se obezbeđuje da programi podrške nisu samo usmereni na zadovoljavanje pravnih obaveza, već da promovišu princip socijalne pravde, jednakosti i podstiču socijalno uključivanje.

Pregled naučne literature ukazuje na visok stepen saglasnosti oko ključnih intervencija koje treba da se sprovode u okviru programa podrške socijalnom uključivanju, pružajući osnovu za definisanje specifičnih dimenzija dobrobiti na koje one utiču. Postojanje velikog broja intervencija može predstavljati metodološki izazov u merenju ishoda programa podrške, zato što zahteva da se obuhvate različiti indikatori, instrumenti i vremenski okvir procene. S obzirom na kompleksnost merenja ishoda, relevantno je napraviti pregled dosadašnjih istraživanja kojima su definisani, operacionalizovani i mereni ishodi programa podrške.

5.1. Dosadašnja istraživanja ishoda programa podrške socijalnom uključivanju

Programi podrške imaju uticaj na nekoliko oblasti koje čine opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima: 1. sigurno i bezbedno mesto stanovanja, 2. mentalnu dobrobit 3. legalni pravni statusu, 4. pristup pravdi, 5. ekonomsku dobrobiti, 6. zdravstvenu dobrobit, 7. porodičnu dobrobiti, 8. mogućnosti za obrazovanje i usavršavanje (Surtees, 2010; Bass i sar., 2011; Crawford i Kaufman, 2008; Honeycutt, 2012; Munsey i sar., 2018; O'Callaghan i sar., 2013; Rothman i sar., 2020; Criswell, 2015). Merenjem ishoda u gore navedenim oblastima, može se ispitati uspešnost programa podrške socijalnom uključivanju (Surtees, 2017), a za to je potrebno postojanje različitih usluga i intervencija (Surtees, 2010; Surtees i sar., 2022).

Grupa istraživača sprovela je studiju koja je imala za cilj da analizira konstruktivne pristupe korišćene za potrebe i ishode programa za žrtve seksualne eksploatacije (Graham i sar. 2019). Autori su analizirali 53 studije objavljene između 2000. i 2017. godine, a ključni zaključci su da se: 1. većina studija fokusira na fizičko i mentalno zdravlje, dok se retko primenjuje holistički pristup dobrobiti i 2. u studije nisu uključene perspektive žrtava trgovine ljudima, što dovodi u pitanje validnost i pouzdanost rezultata istraživanja (Graham i sar., 2019). Nedovoljno empirijskih podataka o ishodima programa podrške socijalnom uključivanju može imati negativne efekte po žrtve trgovine ljudima, a u pokušaju da im se pruži podrška (Kaufman i Crawford, 2011; Harkins, 2017; Amadasun, 2020).

Studija Grahama i saradnika (2019), predstavlja važan doprinos kritičkom sagledavanju dominantnih istraživačkih praksi u oblasti evaluacije programa za žrtve trgovine ljudima, posebno seksualne eksploatacije. Njeni nalazi ukazuju da je fokus istraživanja najčešće na fizičkom i mentalnom zdravlju, što, iako nesporno važno, istovremeno ukazuje na sužavanje koncepta dobrobiti. Takav pristup zanemaruje druge dimenzije oporavka, poput ekonomskog osnaživanja, socijalnih odnosa, autonomije i subjektivnog doživljaja kvaliteta života. Ono što je važan nalaz ovog istraživanja, odnosi se na izostanak

perspektive samih žrtava trgovine ljudima u istraživanjima. To može dovesti do reprodukcije obrazaca paternalizma u kojima se potrebe i ishodi definišu “odozgo”, isključivo iz perspektive institucija i profesionalaca. Zato je značajno u istraživanja uključiti perspektive žrtava trgovine ljudima, kao korisnika programa podrške socijalnom uključivanju. Na taj način imali bismo potpunije informacije o kvalitetu pruženih usluga i efektima intervencija.

Studija koju je sproveo Devi (2016) (engl. Davy) istražuje potrebe za podrškom žrtava trgovine ljudima i evaluira u kojoj meri postojeći programi podrške u Sjedinjenim Američkim Državama zadovoljavaju te potrebe. Analizirana su tri programa, a kao teorijski okvir Devi je koristio ekološku perspektivu socijalnog rada. Glavni rezultati ove studije pokazuju da se potrebe žrtava trgovine ljudima mogu grupisati u dve ključne i to: 1. primarne potrebe koje uključuju siguran i bezbedan smeštaj, medicinsku podršku i psihosocijalnu podršku; 2. dugoročne potrebe koje uključuju stambeno zbrinjavanje, zapošljavanje, obrazovanje i pravnu podršku. Autor, na dalje smatra, da evaluacije programa doprinose sticanju uvida u najbolje prakse podrške žrtvama trgovine ljudima, ali da retko prate dugoročne učinke na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima tj. percepcija žrtava trgovine ljudima je retko uključena u evaluacione studije. Zato su potrebne longitudinalne studije o dugoročnim ishodima programa podrške na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima, kao i sistematičnim evaluacijama i praksom znanom na dokazima (Devi, 2016; Macy i sar., 2022).

Ono što je važno za navedeno istraživanje jeste pokušaj da se potrebe žrtava trgovine ljudima sagledaju sistematično, kroz teorijski okvir ekološke perspektive socijalnog rada. Dodatno, podela potreba žrtava trgovine ljudima na primarne i dugoročne ukazuje na fazni karakter oporavka. Na taj način se mogu identifikovati obrasci primene intervencija u određenim vremenskim intervalima, kao i njihova usklađenost sa potrebama žrtava u datoj fazi oporavka.

U još nekoliko dostupnih istraživanja u Sjedinjenim Američkim Državama analiziraju se ishodi i efektivnost usluga za žrtve trgovine ljudima (Caliber, 2007; Potocky, 2010; Macy i sar. 2022). Studija koja je ispitivala tri programa podrške za žrtve trgovine ljudima sa ciljem da: utvrdi njihovu efikasnost u pomaganju žrtvama da pristupe uslugama, opiše razvoj usluga i način na koje se one sprovode (Caliber, 2007). U prvoj fazi istraživanja mapirane su usluge koje će biti evaluirane. Druga faza se odnosila na evaluaciju planiranja, implementacije i ishoda usluga za žrtve trgovine ljudima sa ciljem da se ispita uticaj u oblastima sistemskih promena, promena u zajednici i korisnika usluga. Treća faza istraživanja je obuhvatila intervju sa korisnicima usluga, kako bi se mapirale osnovne potrebe i napredak žrtava trgovine ljudima u oblastima mentalnog zdravlja, stanovanja, obrazovanja, obuka za posao i zapošljavanja (Caliber, 2007). Osnovna zamerka ovoj evaluaciji je što nema dovoljno informacija o ishodima samih programa tj. kvantitativnih podataka koji pokazuju uticaj programa na korisnike usluga (Potocky, 2010).

Pitanje ishoda programa podrške za žrtve trgovine ljudima je važno za donosioca odluka, korisnike usluga i pružaoce usluga (Potocky, 2010), što ukazuje na značaj sprovođenja istraživanja ovakve vrste kako u svetu tako i kod nas. S toga je Potocky (engl. Potocky) (2010) razvio i primenio metodologiju evaluacije programa podrške žrtvama trgovine ljudima koristeći mešoviti istraživački dizajn (kvantitativne i kvalitativne metode) i to: pregled dosijea korisnika, procenu ishoda, skaliranje ostvarenih ciljeva i intervju sa profesionalcima koji direktno rade sa žrtvama trgovine ljudima. Autor je ishode programa podrške procenjivao u oblastima: smeštaja, medicinske pomoći, emocionalne i socijalne dobrobiti, zapošljavanja i obrazovanja, pravnih problema, životnih veština i pismenosti, tako što je kroz preglede dokumentacije iz dosijea odredio status korisnika pre i posle korišćenja usluge (Potocky, 2010). Osnovna kritika ovog istraživanja, jeste da su evaluacije isključivo pratile rezultate programa, ali nisu

pratila kratkoročne i dugoročne ishode programa podrške socijalnom uključivanju na korisnike i nije uključena percepcija žrtava trgovine ljudima o uslugama koje su koristili (Devi, 2016; Dell i sar, 2019).

Prikazane evaluacione studije sprovedene u Sjedinjenim Američkim Državama pokazuju razvoj metodološkog pristupa u proceni programa podrške tj. ilustruju sveobuhvatnu evaluaciju kroz više faza uključujući mapiranje usluga, procenu ishoda i uključivanje perspektive korisnika usluga tj. žrtava trgovine ljudima. Takođe, istraživači su dali važan doprinos razvoju evaluacionih metodologija, zato što su koristili mešoviti istraživački dizajn koji je pokazao važnost kombinovanja objektivnih pokazatelja, profesionalnih potreba i iskustava žrtava trgovine ljudima.

Iskustva žrtava seksualne eksploatacije o ishodima programa podrške, uzimaju se u obzir u okviru istraživanja koje su sprovedli Mejsi i saradnici (engl. Macy) (2022). Ovo istraživanje predstavlja deskriptivno univarijantno ispitivanje ishoda programa podrške korisnika usluga prilikom prijema i u intervalima od tri, šest, devet, dvanaest i osamnaest meseci. Istraživači su prvobitno sprovedli pregled literature o relevantnim istraživanjima, a na dalje je ono obuhvatalo prikupljanje informacija od rukovodioca programa, profesionalaca i žrtava trgovine ljudima. Naučni i društveni doprinos ovog istraživanja je značajan zato što je uticao na razvoj evaluacionih pristupa, nudeći model koji u središte stavlja potrebe korisnika, intervencije i učešće žrtava trgovine ljudima (Barner i sar., 2018). Procene potreba su se sastojale od standardizovanih instrumenata kako bi se omogućila holistička evaluacija potreba žrtava trgovine ljudima (Macy i sar. 2022). Instrumenti za procenu su razvijeni tako da pruže važne informacije o promenama u potrebama žrtava i ishodima tokom vremena i to na dva nivoa: 1. žrtava trgovine ljudima, što podrazumeva planiranje potreba i intervencija; 2. programa kako bi se evaluacija sprovedla u okviru svih šest domena (fizičko i mentalno zdravlje, stres, depresija, suočavanje, posstraumatski rast, zapošljavanje i stanovanje) (Macy i sar., 2022). Kao rezultat, razvijen je ekološki model intervencija u borbi protiv trgovine ljudima koji omogućava anлізу konteksta, na individualnom, društvenom i ekološkom nivou, kao i načina na koji programi podrške socijalnom uključivanju mogu da zadovolje potrebe žrtava trgovine ljudima svakom od nivoa (Barner i sar., 2018). Ovaj model pruža primere usluga za žrtve trgovine ljudima na svakom nivou, kao što su usluge na individualnom nivou (hrana, smeštaj, medicinska nega i obrazovanje) i usluge na međuljudskom nivou (obuke za posao, povezivanje sa resursima u zajednici itd.) (Barner i sar., 2018).

Značaj ovog istraživanja se upravo ogleda u uključivanju perspektive žrtava trgovine ljudima u procenu ishoda programa podrške, čime se prevazilazi dominantna tendencija u postojećoj literaturi da se ishodi mere isključivo kroz profesionalne procene. Analiza dosadašnjih obrazaca i ograničenja istraživanja ishoda programa podrške pružaju mogućnost da se dodatno istražuju metodološke osnove njihove evaluacije, što omogućava sticanje dubljih uvida koji će poslužiti kao polazište za naše istraživanje.

5.2. Dosadašnja istraživanja - evaluacija programa podrške socijalnom uključivanja

Istraživanje sprovedeno u Rumuniji u okviru evaluacije sveobuhvatnog programa podrške koju sprovodi organizacija *Aletrativne aktivnosti pomoći i podrške u zajednici za žrtve trgovine ljudima* (engl. *Alternative Community Assistance and Support Activities for victims of trafficking in human beings, u daljem tekstu ADPARE*) ukazuje da evaluacija ne može i ne sme da uzima u obzir isključivo numeričke rezultate, već treba da se sprovodi kako bi se razumelo u kojoj meri programi podrške socijalnom uključivanju omogućavaju ili podržavaju pristup boljem životu i smanjuju rizik od ponovne eksploatacije (Philippe i sar., 2008). Evaluacioni proces se zasnivao isključivo na intervjuima sa 25 žrtava trgovine ljudima i stručnjacima iz sistema podrške, uz pomoć koje je identifikovan niz integrisanih mera

usmerenih na njihovu zaštitu i socijalno uključivanje (ADPARE, 2023). Ključni nalazi ističu značaj faznog modela intervencija, koji predviđa postepeni prelazak žrtava trgovine ljudima kroz različite faze oporavka (1. krizna faza, 2. multidisciplinarna podrška i razvoj veština za samostalni život, 3. reintegracija i monitoring). Mapirano je da važnu ulogu u obezbeđivanju sigurnog i bezbednog okruženja ima zaštićeno stanovanje, što ima uticaj na fizičku i mentalnu dobrobit, a na dalje se naglašava značaj stanovanja uz podršku, koje omogućava tranziciju iz institucionalnog ili zaštitnog smeštaja u samostalno ili polusamostalno stanovanje (ADPARE, 2023). Mere u oblasti smeštaja potrebno je da se dopunjuju pružanjem psihološke, medicinske, pravne i materijalne pomoći, programa formalnog i neformalnog obrazovanja (ADPARE, 2023). Evaluacija naglašava i značaj multidisciplinarnog i individualizovanog pristupa, koji uzima u obzir specifične potrebe žrtava, ali ujedno prepoznaje izazove u implementaciji i to: nedostatak stabilnog finansiranja, otežanog pristupa zdravstvenoj i pravnoj zaštiti, kao i profesionalnim obukama (ADPARE, 2023). Podrška žrtvama trgovine ljudima u Rumuniji se obezbeđuje uz pomoć javnih institucija i organizacija civilnog društva, a pristup uslugama podrške je ograničen (ADPARE, 2023). Razlozi za to su nedostatak saradnje među institucijama, mali broj stručnjaka u ovoj oblasti, organizirana sredstva i loše informisanje žrtava trgovine ljudima o njihovim pravima (ADAPRE, 2023).

Ovo istraživanje nas vodi na zaključak, da sistemsko praćenje intervencija kroz faze oporavka doprinosi unapređenju terenske prakse, zato što se mogu kreirati preporuke zasnovane na dokazima (*engl. evidence-based*). Sa istraživačkog aspekta, ovakav pristup omogućava dublje razumevanje delovanja intervencija, zato što se efekti ne posmatraju izlovano, već u kontekstu faze oporavka. Istovremeno, longitudinalni dizajn istraživanja omogućio je i sagledavanje promena u potrebama i ishodima tokom vremena, čime se doprinosi razumevanju dinamike procesa socijalnog uključivanja. Stoga, praćenje intervencija na osnovu faznog modela predstavlja analitički okvir koji uključuje vremensku, razvojnu i funkcionalnu dimenziju procesa oporavka, čime se unapređuje i teorijsko razumevanja i praktična primena intervencija.

Slična evaluacija programa podrške socijalnom uključivanju sprovedena je u periodu od 2007. do 2014. godine u zemaljama Jugoistočne Evrope uključujući Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku, Crnu Goru, Kosovo, Makedoniju, Rumuniju i Republiku Srbiju (Surtees, 2015). Iako, obuhvata i Republiku Srbiju, u okviru istraživanja je urađena evaluacija rada dve organizacije civilnog društva – Udruženja građana za borbu protiv trgovine ljudima “Atina” i Centra za integraciju mladih. Studijom nije obuhvaćen rad Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima i Prihvatilišta za žrtve nasilja u porodici i trgovinu ljudima, te se iz istraživanja ne može doneti objektivni zaključak o svim postojećim programima podrške za žrtve trgovine ljudima u Republici Srbiji. Istraživanje je sprovedeno uz pomoć kombinovanih metoda: analiza postojećih podataka, polustrukturisanih intervju sa žrtvama trgovine ljudima, fokus grupa sa pružaocima usluga i pregleda nacionalnih politika i pravnih okvira, a cilj je analiza efikasnosti programa podrške socijalnom uključivanju u postizanju dugoročnog oporavka žrtava trgovine ljudima, te koliko uspešno odgovaraju na njihove kompleksne potrebe (Surtees, 2015). Poseban fokus bio je na održivosti usluga (npr. smeštaj, psihološka pomoć, obrazovanje, zapošljavanje), međusektorskoj saradnji i kapacitetima organizacija koje ih pružaju. Rezultati istraživanja pokazuju da, iako postoje primeri dobre prakse u pojedinim zemljama, većina programa se suočava sa problemima nedovoljnog finansiranja, oslanjanja na donatorske projekte i nedostatka dugoročnih strategija koje bi osigurale kontinuiranu podršku nakon inicijalne pomoći (Surtees, 2015). Komparativna analiza u okviru izveštaja je pokazala da, iako sve zemlje formalno imaju programe podrške socijalnom uključivanju, postoje značajne razlike u njihovom obimu, kvalitetu i održivosti. Albanija i Rumunija imaju razvijene sisteme podrške sa centralizovanim koordinacionim telima i većim obuhvatom usluga (siguran smeštaj, psihološka pomoć, obuke za zapošljavanje). Istovremeno, Bosna i Hercegovina i Srbija pružaju sveobuhvatne programe

podrške, ali u velikoj meri se oslanjaju na međunarodno finansiranje, što ugrožava dugoročnu održivost. Bugarska ima zakonski okvir i mrežu pružalaca usluga, ali nedovoljno kapaciteta za ruralna područja, dok se Crna Gora, Kosovo i Severna Makedonija suočavaju sa ograničenim resursima, malim brojem specijalizovanih ustanova i nedostatkom međusektorske koordinacije (Surtees, 2015). U svim zemljama sprovode se usluge psihosocijalne podrške, sigurnog smeštaja, pravne podrške, ekonomskog osnaživanja i obrazovanja, a razike postoje u kvalitetu i obimu usluga (Surtees, 2015). Na osnovu prikazanih nalaza, može se zaključiti da efektivnost programa socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima zavisi od postojanja višeslojnih i koordinisanih usluga koje obuhvataju fizičko, mentalno, pravno, ekonomsko i obrazovno osnaživanje. Evaluacije programa, kako pokazuju istraživanja u SAD-u i jugoistočnoj Evropi (Caliber, 2007; Potocky, 2010; Devi, 2016; Macy i sar., 2022; Surtees, 2015), značajna je za identifikaciju efikasnih intervencija i praćenje kratkoročnih i dugoročnih ishoda.

Komparativni nalazi ukazuju na slične strukturalne izazove u regionu, kao i pretpostavku ovog istraživanja da je socijalno uključivanje proces koji zahteva fazni, integrisani i dugoročni pristup, uz praćenje ključnih aspekata ishoda programa podrške.

5.3. Ključni aspekti ishoda programa podrške socijalnom uključivanju

Razumevanje karakteristika i ishoda dostupnih programa podrške je značajno u razumevanju njihove delotvornosti i dugoročnog uticaja na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima. Ishodi programa podrške nisu usmereni isključivo na pružanje pomoći, već obuhvataju širi spektar efekata, uključujući jačanje ličnih kapaciteta, porodičnih i socijalnih odnosa, uključivanje u zajednicu i na tržište rada. U tom smislu, analiza ishoda omogućava procenu da li su intervencije doprinele uspešnom socijalnom uključivanju, smanjenju rizika od reviktimizacije i postizanju optimalne opšte dobrobiti žrtava trgovine ljudima. Kako bismo bolje razumeli ishode programa podrške u narednim segmentima rada ćemo sagledati dostupna naučna istraživanja njegovih ključnih aspekata.

5.3.1. Siguran i bezbedan smeštaj

Siguran i bezbedan smeštaj za žrtve trgovine ljudima, predstavlja prvi i najvažniji korak u procesu socijalnog uključivanja, zato što nakon izlaska iz eksploatacije veliki broj žrtava nema bezbedno utočište i mesto boravka (Clawson i Dutch, 2008; Krieger i sar., 2022; Jannesari, Such i Zimmerman, 2024; Surtees, 2017). Adekvatan smeštaj žrtvama trgovine ljudima pruža fizičku, emocionalnu i psihološku stabilnost, a neretko je temelj za obnavljanje samopouzdanja i reuspostavljanje kontakta sa porodicom i zajednicom (Hossain i sar., 2010). U mnogim zemljama, posebno onim koje imaju veliki broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima, specijalizovane usluge smeštaja za žrtve trgovine ljudima pružaju stabilno, sigurno i bezbedno okruženje u kojima se žrtve oporavljaju i istovremeno spremaju za potpuno socijalno uključivanje (Polaris Project, 2018; Macy i sar., 2022). U literaturi se najčešće definišu tri oblika smeštaja za žrtve trgovine ljudima: 1. institucionalni oblici – prihvatilišta sa osobljem i jasnom strukturom; 2. kolektivni smeštaj u privatnim stanovima ili kućama; 3. hibridni model koji kombinuje zaštitu i samostalnost (Macy i sar., 2022; Surtees, 2015). Unutar usluga koje pružaju smeštaj obezbeđuje se kontinuirana i intenzivna podrška žrtvama trgovine ljudima, sa ciljem da se izgradi osećanje sigurnosti koji proizilazi iz boravka u bezbednom prostoru, gde trgovci ljudima ne mogu da ih pronađu, a nadležne institucije mogu pravovremeno da reaguju. Žrtve trgovine ljudima, odluku da uđu u program socijalnog uključivanja donose na osnovu činjenice da nisu bezbedni (Surtees, 2008). Dodatno, siguran i bezbedan smeštaj za žrtve trgovine ljudima olakšava dalji pristup raznovrsnim uslugama (zdravstvenim,

obrazovim, medicinskom podrškom itd.) (Zimmerman i Hossain., 2007; Brunovskis i Surtees, 2008; Surtees i Somach, 2008).

U savremenim okvirima evaluacije programa podrške socijalnom uključivanju, siguran i bezbedan smeštaj obuhvata najmanje tri međusobno povezane dimenzije: bezbednost (zaštita od nasilja, prestupnika i ponovne eksploatacije), stabilnost (kontinuitet stanovanja bez prekida smeštaja) i adekvatnost/uslovnost (privatnost, pristup osnovnim uslugama, stabilne izvore prihoda) (Modern Slavery PEC, 2022). Ishodi programa podrške u ovoj oblasti obuhvataju: 1. trajanje boravka u stabilnom smeštaju, 2. mogućnost samostalnog obezbeđivanja smeštaja, 3. subjektivnu procenu sigurnosti i zadovoljstva smeštajem i 4. oblik smeštaja (Surtees, 2010; Jannesari i sar., 2024; Modern Slavery PEC, 2022).

Longitudinalna studija koju je sprovedla Surtis (engl. Surtees) (2017) u Indoneziji, uključila je 108 ispitanika i pokazala je da prelazak iz kriznog ili privremenog smeštaja (prihvatilišta) ka dugoročnom stanovanju u zajednici ima pozitivan uticaj na ekonomske ishode, socijalne mreže i subjektivnu dobrobit. Ključan element ovog procesa bio je kontinuiran rad voditelja slučaja, uključujući finansijsku podršku za pokrivanje troškova stanovanja, opremanje doma i povezivanje korisnika sa lokalnim resursima (Surtees, 2017). Dugoročni oblici smeštaja utiču na smanjenje recidiva, odnosno mogućnosti da dođe do ponovne eksploatacije (Innocence Freed, 2023). Žrtve trgovine ljudima koje imaju pristup dugoročnim stambenim rešenjima imaju između 10 do 12 % mogućnosti ponovne eksploatacije, nasuprot tome žrtve trgovine ljudima koje nemaju pristup sigurnom i bezbednom smeštaju imaju 50% veću mogućnost da budu ponovo eksploatisane (Innocence Freed, 2023). U zemljama Jugoistočne Evrope mere u oblasti smeštaja imale su značajnu ulogu u procesu socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima (Sutrees, 2015). Kratkoročni (prihvatilišta) i dugoročni (stanovanje uz podršku) programi stanovanja omogućavaju pristup sigurnom i bezbednom smeštaju, osnovnim životnim potrebama (hrana, odeća, obuća, zdravstvena zaštita, pravna pomoć, psihosocijalna podrška i ekonomsko osnaživanje) (Sutrees, 2015). Albanija i Rumunija su primeri dobre prakse, zato što imaju razvijenu mrežu sigurnih kuća, formalno definisan nacionalni mehanizam upućivanja i mogućnosti fleksibilnog boravka, prilagođenog individualnim potrebama korisnika (Surtees, 2015). U Rumuniji postoje i integrisani centri u većim gradovima, koji pružaju sveobuhvatne usluge i formirani su mobilni timovi za pristup ruralnim područjima (Surtees, 2015; ADPARE, 2023). Nasuprot ovim zemljama, Bosna i Hercegovina, Srbija i Bugarska se uglavnom oslanjaju na institucionalno definisane kapacitete koji se nalaze u urbanim centrima, sa ograničenim brojem mesta i vremenski ograničenjem dužine boravka (Surtees, 2015). Rezultati ukazuju da obezbeđivanje dugoročnog sigurnog i bezbednog smeštaja dovodi do smanjenja beskućništva, rizika od ponovne eksploatacije i povećava se procenat uspešnosti programa socijalnog uključivanja (Innocence Freed, 2023; Polaris, 2018). Nalazi studija ukazuju da zemlje sa razvijenom infrastrukturom, jasnim procedurama i većom geografskom dostupnošću ostvaruju bolje ishode u oblasti sigurnog smeštaja, dok države sa nedostatkom kapaciteta i nestabilnim izvorima finansiranja ne mogu osigurati dugoročnu i sveobuhvatnu zaštitu žrtava trgovine ljudima. Kako je najizazovniji period u procesu socijalnog uključivanja prelazak iz krizne faze u fazu tranzicije, u okviru koga često nedostaju dugoročne opcije i postoji nedovoljan broj dugoročnih smeštajnih kapaciteta, to može da dovede do prekida u pružanju podrške (Gibbs i sar., 2014). Zato je obezbeđivanje privremenog/hitnog smeštaja i dugoročnog smeštaja temelj u zaštiti žrtava trgovine ljudima od reviktimizacije, zastrašivanja, negativnih uticaja od strane eksploatatora, ali predstavlja samo početak procesa oporavka.

Možemo zaključiti da se istraživanja fokusiraju na opšte pokazatelje uspešnosti poput smanjenje ponovne eksploatacije, poboljšanja ekonomskog statusa ili pristupa osnovnim uslugama, ali retko se ispituju ishodi u pogledu trajanja boravka, mogućnosti samostalnog obezbeđenja smeštaja ili subjektivne

procene sigurnosti i bezbednosti smeštaja. Ovaj nedostatak ukazuje na potrebu za sistemskim, kvalitativnim i kvantitativnim pristupom koji bi omogućio evaluaciji kako različiti oblici smeštaja utiču na dugoročne rezultate socijalnog uključivanja i subjektivnu dobrobit žrtava trgovine ljudima, čime ćemo se i baviti u ovom istraživanju.

5.3.2. Fizičko i mentalno zdravlje

Jedan od značajnih aspekata dobrobiti žrtava trgovine ljudima jeste i fizičko i mentalno zdravlje, zato što ograničenje slobode kretanja i iskustvo nasilja tokom trgovine ljudima su direktno povezani sa pogoršanjem zdravstvenog stanja (Gezie i sar., 2018). Traumatsko iskustvo tokom perioda eksploatacije ostavlja posledice po fizičko i mentalno zdravlje kod više od 50% žrtava trgovine ljudima (Oram i sar., 2016), poput polno prenosivih bolesti, posttraumatskog stresnog sindroma, depresije, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i/ili alkohola, paranoje itd. (Ahn i sar., 2013; Oram, 2012; Abas, 2013; Kiss i sar., 2015; Ambadasun, 2020; Hossain i sar., 2010). Drugi zdravstveni problemi uključuju glavobolju, stomachne probleme, hronični bol, neželjene trudnoće i abortuse (Okech i sar., 2018; Beck i sar., 2017; Le, 2017), što ukazuje na važnost i značaj rada na poboljšanju fizičkog i mentalnog zdravlja u procesu oporavka, a tokom korišćenja programa podrške socijalnom uključivanju (Hemings i sar., 2016; Zimmerman i sar., 2008; Ottisova i sar., 2016).

Programi podrške socijalnom uključivanju sadrže aspekte zdravstvene podrške, a ishodi u ovoj oblasti se definišu i mere na više načina, u skladu sa međunarodnim okvirima poput Osnovnog skupa ishoda u oblasti zaštite i podrške žrtvama savremenih oblika ropstva (*engl. Modern Slavery Core Outcome Set (MS-COS)*) ili preporuka Međunarodne organizacije za migracije (Jannesar i sar., 2024; IOM, 2023). Zdravstveni ishodi se operacionalizuju kroz indikatore: 1. Pristupa zdravstvenim uslugama (odnosi se na sve vrste medicinskih usluga – opštih i specijalizovanih, uključujući i psihijatrijsku pomoć), 2. Prevalencije i intenziteta fizičkih i mentalnih zdravstvenih problema, 3. Subjektivne procene zdravlja i kvaliteta života (Jannesari i sar., 2024; Surtees, 2010) i 4. pristup psihološkoj pomoći i podršci (Surtees, 2010). Ovi indikatori uključuju pristup zdravstvenim uslugama, dostupnost specijalizovanih psiholoških i psihijatrijskih usluga, te promene u simptomima mentalnog zdravlja tj. da li tokom vremena dolazi do poboljšanja u zdravstvenom funkcionisanju.

Empirijska istraživanja pokazuju da žrtve trgovine ljudima imaju značajno višu prevalenciju mentalnih poremećaja u poređenju sa opštom populacijom (Zimmerman, 2011). Naučne studije pokazuju da su simptomi posttraumatskog stresnog sindroma, depresije i anksioznosti najizraženiji u prvim mesecima nakon izlaska iz eksploatacije, ali se mogu značajno smanjiti tokom korišćenja programa podrške uz kontinuiranu psihosocijalnu podršku (Zimmerman, 2011), pristup zdravstvenim i psihoterapijskim uslugama (Ottisova i sar., 2016), grupnom radu i edukacijama o traumi (Oram i sar., 2016). Rezultati još jedne longitudinalne studije sugerišu da integrisani programi sa individualizovanim planom aktivnosti imaju bolje ishode u poređenju sa standardizovanim kratkotrajnim pristupima (Zimmerman i Hossain, 2007). Programi podrške socijalnom uključivanju zato treba da uključe: zdravstvenu zaštitu koja je usmerena na traumu (psihijatrijski pregledi), psihoterapiju, poštovanje prava žrtava trgovine ljudima, socijalnu podršku i osnaživanje zajednice (Jain i sar., 2022; Hansen i sar., 2019; Schroder i sar., 2023). Sveobuhvatne usluge često uključuju različite socio-ekološke nivoe kako bi žrtve trgovine ljudima dobile pomoć u njihovom specifičnom kontekstu (Schroder i sar., 2023), a pokazali su se kao neophodni i svrsishodni (Hemings i sar., 2016). Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju na fizičku i mentalnu dobrobit žrtava trgovine ljudima zavise i od dužine trajanja i interniziteta programa. Kraći, urgentni programi ne uspevaju da pruže dugoročne efekte po fizičku i i mentalnu dobrobit žrtava trgovine ljudima (Ottisova i sar., 2016).

Studija sprovedena u Jugoistočnoj Evropi, takođe pokazuje da integrisani modeli, koji kombinuju kriznu zdravstvenu pomoć, redovne medicinske preglede i dugoročnu psihoterapiju, doprinose stabilizaciji zdravstvenog stanja korisnika (Surtees, 2015). U Rumuniji žrtve trgovine ljudima koje su imale kontinuitet u podršci mentalnoj dobrobiti pokazale su poboljšanje emocionalne stabilnosti, povećanu otpornost i veći stepen uključenosti u društveni život (ADPARE, 2023). Rezultati pokazuju da Albanija i Rumunija postižu najbolje ishode zahvaljujući integrisanim timovima lekara i psihologa, kontinuiranom praćenju zdravstvenog stanja i uključenju mentalnog zdravlja u širi plan socijalnog uključivanja (Surtees, 2015; ADPARE, 2023). Bosna i Hercegovina, Srbija i Bugarska obezbeđuju inicijalnu medicinsku i psihološku pomoć, ali bez doslednog dugoročnog praćenja, što ograničava održivost oporavka (Sutrese, 2015). U Crnoj Gori, Kosovu i Severnoj Makedoniji pristup specijalizovanim zdravstvenim uslugama je ograničen, posebno u ruralnim oblastima, a mentalno zdravlje se često tretira samo tokom boravka u prihvatilištu (Surtees, 2015). Zemlje koje obezbeđuju kontinuitet zdravstvene nege, zapravo postižu održive ishode u oblasti fizičke i mentalne dobrobiti žrtava trgovine ljudima.

5.3.3. Obrazovanje i ekonomsko osnaživanje

Obrazovanje i ekonomsko osnaživanje direktno utiču na sposobnost žrtava trgovine ljudima da ostvare samostalnost, smanje rizik od ponovne eksploatacije i poboljšaju opštu dobrobit (Brunovskis i Surtees, 2019; IOM, 2023; Okech i sar., 2018; Pandley i sar., 2013, Surtees, 2022). Programi podrške socijalnom uključivanju obuhvataju širok spektar intervencija u ovim oblastima od formalnog i neformalnog obrazovanja, prekvalifikacija i stručnog osposobljavanja, do programa zapošljavanja i podrške preduzetništvu (Jannesari i sar., 2024; Surtees, 2015). Ishodi se u međunarodnim okvirima definišu kroz: 1. dostupnost obrazovanja (formalnog i neformalnog), 2. profesionalne veštine, 3. zaposlenost, stabilnost prihoda i 4. subjektivni osećaj ekonomske sigurnosti (Jannesari i sar., 2024; Surtees, 2010).

U Albaniji, programi ekonomskog osnaživanja žrtava trgovine ljudima obuhvataju obuke za rad, mentorstvo, kao i podršku za samozapošljavanje (UNICEF, 2021). Sa druge strane u Sjedinjenim Američkim Državama, ekonomsko osnaživanje stavlja fokus na finansijsku pismenost, stručnu obuku i karijerni razvoj (Office of Planning, Research, and Evaluation, 2023). Dostupna literatura nam je omogućila uvid u istraživanja o ekonomskom osnaživanju, koja su sprovedena u Južnoj Aziji. Nalazi pokazuju da su intervencije u oblasti ekonomskog osnaživanja usmerene na sticanje novih veština: krojenja, kuvanja i ručne proizvodnje, ali da istovremeno postoji ograničen pristup obrazovanju čime su umanjeni dugoročni efekti programa socijalnog uključivanja (Think Twenty India, 2023). U Indoneziji, žrtve trgovine ljudima koje su imale pristup formalnom obrazovanju ili stručnim obukama u okviru programa podrške socijalnom uključivanju, ostvaruju bolje ishode zapošljavanja i stabilnije izvore prihoda, u poređenju sa onima koji nisu učestvovali u ovim aktivnostima (Surtees, 2017). Istovremeno, pokazalo se da ekonomska stabilnost doprinosi većoj otpornosti od ponovne eksploatacije, zato što smanjuje zavisnost od rizičnih oblika rada (Surtees, 2017). U zemljama Jugoistočne Evrope, programi koji kombinuju obrazovne aktivnosti sa praktičnim radnim iskustvom, što su primeri Rumunije i Albanije, postižu dugoročne i bolje rezultate ishoda programa podrške (Brunkovski i Surtees, 2019; Surtees, 2015). Evaluacija ADPARE (2023) u Rumuniji pokazuje da je kombinacija obrazovne podrške (plaćanje školarina, nabavka udžbenika, kursevi jezika) sa ekonomskim merama (mikrograntovi za pokretanje biznisa, posredovanje pri zapošljavanju) rezultirala povećanjem procenta korisnika koji su se zaposlili na tržištu rada u roku od godinu dana od izlaska iz programa. Posebno su efikasni programi koji prate individualni plan zapošljavanja i obezbeđuju kontinuiranu mentorsku podršku.

Nalazi ovih istraživanja ukazuju da programi obrazovanja i ekonomskog osnaživanja doprinose višestrukim pozitivnim ishodima: jačanju samopouzdanja, povećanju društvene uključenosti i smanjenju zavisnosti od sistema podrške, dok izazovi ostaju u osiguravanju dugoročnog zapošljavanja, posebno u kontekstu ekonomske nestabilnosti i diskriminacije na tržištu rada.

5.3.4. Odnosi sa porodicom

U životu žrtava trgovine ljudima porodica može da ima dvostruku ulogu: sa jedne strane može biti izvor podrške, ali istovremeno i izvor retraumatizacije i reviktimizacije, pogotovo u slučajevima kada su članovi porodice bili umešani u trgovinu ljudima. Neki programi podrške sprovode intervencije usmerene na obnovu porodičnih odnosa i to: porodičnu terapiju, medijaciju i savetovanje (Surtees, 2015; Macy i Johns, 2011; Brunkovski i Surtees, 2012). Aspekt dobrobiti žrtava trgovine ljudima koji se tiče porodičnih odnosa obuhvata indikatore kao što su: 1. obnavljanje kontakata sa porodicom, 2. stabilnost i kvalitet odnosa, prisustvo emocionalne i praktične podrške, 3. subjektivno zadovoljstvo porodičnim vezama (Jannesari i sar., 2024; Surtees, 2015; Surtees, 2010) i 4. Dostupnost usluge porodične medijacije i savetovanja (Surtees, 2010).

Evaluacije međunarodnih programa, uključujući i Nexus istraživanje koje je sprovedeno na Zapadnom Balkanu, pokazuje da žrtve trgovine ljudima koje su imale stabilne porodične odnose tokom i nakon procesa socijalnog uključivanja, imaju niže nivoe anksioznosti, depresije i socijalne izolacije tj. doprinose njihovoj emocionalnoj stabilnosti (Surtees, 2015; Macy i Johns, 2011). Programi podrške socijalnom uključivanju koji sprovode aktivnosti porodičnog savetovanja, medijacije i edukacije o posledicama traume, pokazuju bolje ishode u pogledu povratka u porodicu, a intervencije se odnose na postavljanje zdravih granica, razvijanju emocionalne pismenosti i rešavanju konflikata (Surtees, 2015; Brunkovski i Surtees, 2019; Vatne Bintliff i sar, 2023). Ove intervencije doprinose smanjenju konflikata, povećanju poverenja i jačanja mreže podrške (Surtees, 2015). Kvalitet porodičnih odnosa je blisko povezan i sa mentalnom dobrobiti žrtava trgovine ljudima, te ponovno uspostavljanje zdravih odnosa sa porodicom može doprineti razvoju osećaja pripadnosti, poverenja i emocionalne sigurnosti (Zimmerman i Hossain, 2007; Zimmerman, 2008).

Može se uočiti da većina navedenih istraživanja pruža uvid u pojedine aspekte ishoda programa podrške socijalnom uključivanju upotrebom različitih istraživačkih dizajna. Zajedničko za većinu istraživanja je isticanje značaja faznog modela, koji omogućava da se prate i evaluiraju intervencije tokom određenih vremenskih intervala. Evaluacione vrste istraživanja najčešće podrazumevaju kombinovanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda istraživanja. Takođe, za bolje razumevanje programa podrške čini se važnim uzimanje u obzir različitih perspektiva – profesionalaca i žrtava trgovine ljudima, što otvara mogućnost da se prate ishodi programa podrške iz različitih uglova.

6. METOD ISTRAŽIVANJA

6.1. Ciljevi istraživanja

Opšti cilj istraživanja je utvrditi karakteristike i ishode dostupnih programa podrške na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima, kako bi povećali razumevanje i doprineli objašnjenju uticaja ličnih, socijalnih, organizacionih/institucionalnih faktora na proces socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima.

Specifični ciljevi:

1. Identifikovati, analizirati i uporediti karakteristike postojećih programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji.
2. Identifikovati, analizirati i sistematizovati ključne faktore koji utiču na socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima.
 - 2.1. Analizirati i sistematizovati faktore rizika koji postoje za žrtve trgovine ljudima koje su uključene u programe podrške socijalnom uključivanju.
 - 2.2. Identifikovati i analizirati karakteristike životnog okruženja (tip smještaja, život u urbanoj/ruralnoj sredini, mreža socijalne podrške, osećaj diskriminacije i stigmatizacije od strane porodice i društvene zajednice) koji utiču na opštu dobrobit i socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima.
 - 2.3. Identifikovati, analizirati i uporediti stepen i oblike uključenosti u proces donošenja odluka korisnika u različitim programima podrške socijalnom uključivanju.
3. Ispitati i analizirati iskustva žrtava trgovine ljudima koje su uključene u programe podrške o ključnim aspektima života (lični, socijalni, ekonomski) pri ulasku i nakon prolaska programa podrške socijalnom uključivanju.
4. Identifikovati, analizirati i uporediti percepciju profesionalaca o dostupnim programima podrške, sa ishodima koje imaju na opštu dobrobit korisnika programa socijalnog uključivanja.
5. Analizirati i uporediti ishode različitih/postojećih programa podrške na opštu dobrobiti (fizičko, mentalno, ekonomsko i socijalno blagostanje) žrtava trgovine ljudima.
6. Identifikovati, analizirati i uporediti postojeće sadržaje i ishode intervencija u radu profesionalaca sa žrtvama trgovine ljudima u javnom i civilnom sektoru.

6.2. Istraživačka pitanja

U skladu sa navedenim ciljevima, istraživačka pitanja na koja se nastoji odgovoriti su:

1. Kakvi su ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji u periodu od 2020. do 2023. godine?
2. Koje su karakteristike dostupnih programa podrške socijalnom uključivanju za žrtve trgovine ljudima od 2020. do 2023. godine?
3. Na koji način, iz perspektive žrtava dostupni programi podrške socijalnom uključivanju u Republici Srbiji utiču na aspekte njihove dobrobiti?
4. Na koje resurse i snage se oslanjaju žrtve trgovine ljudima u procesu socijalnog uključivanja?
5. Koji faktori su povezani sa percepcijom žrtava trgovine ljudima o sopstvenoj opštoj dobrobiti i ishodima programa podrške socijalnom uključivanju?

6. Da li se i u kojim oblastima percepcija profesionalaca razlikuje od percepcije žrtava trgovine ljudima u pogledu ishoda programa socijalne podrške?

7. Na koji način su programi podrške socijalnom uključivanju osmišljeni i sprovedeni u pogledu tipologije usluga, njihovog obima i individualizovanog pristupa žrtvama trgovine ljudima? mogućnosti individualizacije?

8. Na koji način međusektorska saradnja utiče na proces socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima?

6.3. Hipotetički okvir

Na osnovu dosadašnjih naučnih istraživanja o programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima formulisane su hipoteze istraživanja.

Opšta hipoteza : Ishodi programa socijalne podrške za žrtve trgovine ljudima u Republici Srbiji ogledaju se u opštim i posebnim aspektima dobrobiti korisnika, a oblikovani su karakteristikama samih programa, kao i ličnim, socijalnim, ekonomskim i organizacionim/institucionalnim faktorima.

Prva posebna hipoteza: Karakteristike postojećih programa podrške žrtvama trgovine ljudima pokazuju nedovoljnu razvijenost intervencija u pogledu njihove vrste, dužine trajanja i obima, dok su mogućnosti njihove individualizacije dodatno ograničenje, što nepovoljno utiče na zadovoljenje potreba i otežava socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima.

Druga posebna hipoteza: Faktori socijalnog okruženja (tip smeštaja, život u urbanoj/ruralnoj sredini, mreža socijalne podrške, osećaj diskriminacije i stigmatizacije od strane porodice i društvene zajednice) su značajno povezani sa percepcijom žrtava trgovine ljudima o sopstvenoj opštoj dobrobiti i učinkovitosti procesa socijalnog uključivanja.

Treća posebna hipoteza: Ekonomski i socijalni faktori (zadovoljenje osnovnih životnih potreba, pristup tržištu rada, finansijska nezavisnost, osećaj zadovoljstva radnim angažovanjem) se identifikuju od strane žrtava trgovine ljudima kao ključni faktori koji su povezani sa opštim blagostanjem i doprinose većoj oceni subjektivnih i objektivnih aspekata njihove opšte dobrobiti.

Četvrta posebna hipoteza: U suočavanju sa negativnim posledicama eksploatacije, žrtve trgovine ljudima se u većoj meri oslanjaju na sopstvene snage i resurse kao i na usluge koje pružaju organizacije civilnog društva, nego na usluge javnog sistema zaštite.

Peta posebna hipoteza: Percepcija profesionalaca o ishodima programa socijalne podrške na aspekte opšte dobrobiti, se razlikuje od percepcija žrtava trgovine ljudima u pogledu protektivnih i faktora rizika kojima su izložene žrtave.

Šesta posebna hipoteza: Dobro uspostavljena saradnja između organizacija/institucija koje pružaju programe podrške i zaštitu (policije, sudstva i tužilaštva) žrtvama trgovine ljudima, pozitivno utiče na proces socijalnog uključivanja.

6.4. Dizajn istraživanja

U istraživanju se koristio mešoviti istraživački dizajn (Creswell i Clark, 2007), koji kombinuje kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja. Prema svojoj nameni, istraživanje je primenjeno (aplikativno), budući da je usmereno na sticanje novih saznanja i informacija koje imaju neposrednu praktičnu vrednost. Sa aspekta cilja, istraživanje ima višestruki značaj. Ono je eksplorativno, zato što se bavi nedovoljno istraženim fenomenom, te ima za svrhu dublje razumevanje problema i identifikovanje ključnih dimenzija njegove pojavnosti (Bešić, 2019). Istovremeno je istraživanje deskriptivno, s obzirom na to da opisuje (Bešić, 2019) karakteristike programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima. Pored toga, istraživanje ima i eksplanatornu dimenziju, sa elementima evaluativnog pristupa, jer nastoji da objasni kako različiti individualni, socijalni i organizacioni faktori utiču na ishode programa podrške u procesu socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima.

Podaci u kvantitativnom delu istraživanja prikupljeni su putem dva instrumenta: 1. evaluacionog upitnika prilagođenog za potrebe ovog istraživanja. Prilikom adaptacije upitnika zadržani su elementi relevantni za predmet i ciljeve istraživanja, dok su pojedina pitanja, formulacije i sadržaji prilagođeni specifičnom kontekstu istraživanja programa podrške u Republici Srbiji; 2. upitnikom za profesionalce i paraprofionalce kreiranim za potrebe ovog istraživanja. Pre realizacije istraživanja, oba upitnika su proverena uz konsultaciju sa profesionalcima iz oblasti socijalne zaštite koji su procenili jasnoću, razumljivost i relevantnost pitanja. Na osnovu njihovih sugestija izvršene su potrebne korekcije. Formalno pilotiranje na posebnom uzorku nije sprovedeno.

U kvalitativnom delu istraživanja podaci su prikupljeni putem fokus grupa sa profesionalcima i intervjuima sa žrtvama trgovine ljudima.

U kvalitativnom delu korišćen je metod višestruke studije slučaja, pri čemu su obuhvaćena tri slučaja žrtava trgovine ljudima koje su koristile programe podrške socijalnom uključivanju. Studija slučaja je sprovedena sa ciljem dubljeg razumevanja ishoda programa podrške žrtavama trgovine ljudima iz perspektive samih žrtava. Ovaj metod je korišćen za razumevanje kompleksnih fenomena koji su ukorenjeni u individualnim iskustvima, interakcijama sa različitim sistemima, uticaju koji programi podrške imaju na opštu dobrobit (Yin, 2018). Istraživanje uključuje elemente interpretativne i evaluativne studije slučaja, budući da teži da objasni kako žrtve trgovine ljudima konstruišu značenje dobrobiti, dobijene podrške i uticaja programa podrške na aspekte opšte dobrobiti (Merriam i Tisdell, 2016). Interpretativna i evaluaciona uloga ove metode je važna radi tumačenja podataka na osnovu različitih teorijski kategorija, procene celine i nekih segmenata slučaja (Bešić, 2019).

6.5. Instrumenti korišćeni u istraživanju

U prvom delu istraživanja koristio se kvantitativni pristup u prikupljanju i analizi podataka, zato što je korpus naučnih saznanja o ishodima programa podrške u Republici Srbiji skroman, a istraživanjem se nastojalo obuhvatiti veći broj korisnika usluga programa podrške socijalnom uključivanju. U drugom delu istraživanja koristio se kvalitativni pristup istraživanju, sa ciljem da se dublje ispita sadržaj i karakteristike dostupnih programa podrške socijalnom uključivanju, kao i iskustva žrtava trgovine ljudima u korišćenju dostupnih usluga. Kako bi se odgovorilo u potpunosti na problem istraživanja odabran je kombinovani dizajn istraživanja u skladu sa prirodom istraživačkih pitanja.

U kvantitativnom delu istraživanja primenjene su dve tehnike za prikupljanje podataka: evaluacioni upitnik i upitnik za profesionalce i paraprofionalce. U istraživanje su pored profesionalaca,

uključeni i paraprofesionalci (psihoterapeuti, stručni saradnici, volonteri) zbog njihove značajne uloge u pružanju podrške žrtvama trgovine ljudima. Iako ne pripadaju formalnim profesijama, oni često ostvaruju neposredan i kontinuiran kontakt sa žrtvama i učestvuju u sprovođenju aktivnosti podrške. Uključivanje njihove perspektive omogućava sveobuhvatnije sagledavanje funkcionisanja sistema podrške i može pruži dragocene uvide u proces socijalnog uključivanja.

Evaluacionim upitnikom, modifikovanim za potrebe ovog istraživanja, prikupljeni su podaci sa ciljem da se mapiranju dostupni programi podrške, broj i struktura korisnika programa, osnovnih karaktéristika programa, ishoda koji programi imaju na opštu dobrobit i socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima. Koristio se neeksperimentalni dizajn sumativne evaluacije (Morris i Fitz – Gabbon, 1983 prema Dudley, 2020). Nakon prilagođavanja evaluacionog upitnika, upitnik je prosleđen profesionalcima iz oblasti zaštite žrtava trgovine ljudima radi provere svrsishodnosti, jasnoće pitanja i provere da li za sva pitanja postoje dostupni podaci. Pomoću evaluacionog upitnika prikupljeni su retrospektivno podaci, što znači da su učesnici u istraživanju naknadno izveštavali o efektima usluga i ishodima tokom različitih faza programa. Ishodi usluga su praćeni kroz tri faze: krizna faza (od 0 do 3 meseca od identifikacije), faza tranzicije (od 3 do 6 meseci od identifikacije) i faze socijalnog uključivanja (od 6 do 12 meseci od identifikacije) (Surtees, 2010). Na ovaj način se dokumentuju i mere delovanja intervencija i rezultati programa, za sve korisnika programa podrške, identifikovane žrtve trgovine ljudima, koji su koristili usluge u period od 2020. godine do 2023. godine. Ovaj pristup omogućava da se dobiju podaci utemeljeni na praktičnom iskustvu i stručnosti praktičara, čime se osigurava relevantnost i primenljivost rezultata u realnom okruženju. Uključivanje profesionalne perspektive važno je zato što doprinosi objektivnoj validaciji nalaza i povećava verodostojnost istraživačkog procesa. Procena ishoda programa podrške socijalnom uključivanju iz perspektive profesionalaca omogućava da dobijemo empirijske rezultate koji dodatno jačaju povezanost između teorije i prakse.

Evaluacionim upitnikom prikupljeni su podaci za period od 2020. do 2023. godine o:

1. Institucijama/ organizacija koje pružaju podršku žrtvama trgovine ljudima i to: oblik institucije/organizacija, načinu finansiranja, broju zaposlenih i strukturi zaposlenih,
2. Vrsta usluga koje institucije/organizacije pružaju žrtvama trgovine ljudima,
3. Broju žrtava trgovine ljudima kojima je pružena podrška,
4. Broju žrtava trgovine ljudima prema obliku eksploatacije.

Drugi deo pitanja u evaluacionom upitniku odnosio se na ishode programa podrške socijalnom uključivanju u oblastima relevantnim za istraživanje i to:

1. rodni identitet i građansko-pravni status korisnika usluga,
2. sigurnost i bezbednost korisnika usluga,
3. poboljšanje fizičkog zdravlja i dobrobiti,
4. poboljšanje mentalnog zdravlja i dobrobiti,
5. obrazovanje i profesionalno usavršavanje,
6. ekonomsko osnaživanje i dobrobit,
7. porodični odnosi.

Upitnikom za profesionalce i paraprofesionalce, posebno konstruisanim za potrebe ovog istraživanja, prikupljene su informacije o:

1. dostupnim uslugama i adekvatnosti usluga za žrtve trgovine ljudima,
2. percepciji o zadovoljenju potreba za sigurnošću i bezbednošću,
3. percepciji o fizičkom zdravlju i dobrobiti žrtava trgovine ljudima,
4. percepciji o mentalnom zdravlju i dobrobiti žrtava trgovine ljudima,
5. percepciji o obrazovanju i profesionalom usavršavanju,
6. percepciji o ekonomskom osnaživanju i dobrobiti,
7. protektivnim faktorima.

U cilju ispitivanja karakteristika i ishoda programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima, konstruisan je upitnik namenjen profesionalcima i paraprofesionalcima koji direktno učestvuju u pružanju usluga podrške. Grupu profesionalaca čine stručni radnici (socijalni radnici, psiholozi, pedagozi, andragozi, defektolozi) koji pružaju različite oblike stručne pomoći i podrške. Paraprofesionalnu grupu čine stručni saradnici (domaćice, vaspitačice, facilitatori radionica) koji nemaju obrazovanje iz oblasti pomagačkih profesija, ali su neposredno uključeni u svakodnevni rad sa žrtvama i učestvuju u realizaciji programa podrške. Uloga paraprofesionalaca je značajna, zato što su kroz stalni kontakt sa žrtvama, važni učesnici procesa oporavka, osnaživanja i socijalnog uključivanja žrtava.

Prilikom analize rezultata upitnika za profesionalce i paraprofesionalce izvršeno je poređenje odgovora profesionalaca i paraprofesionalaca kako bi se utvrdilo da li postoje razlike u njihovoj percepciji karakteristika programa podrške, dostupnosti usluga i procenjenih ishoda podrške. S obzirom da nisu pokazane statistički značajne razlike između ove dve grupe u proceni ishoda programa, rezultati su prikazani na nivou ukupnog uzorka. Na taj način objedinjeno sagledavamo iskustva aktera koji su neposredno uključeni u pružanje podrške žrtvama trgovine ljudima, uzimajući u obzir njihovu zajedničku ulogu u realizaciji programa.

U drugom delu istraživanja korišćene su kvalitativne metode prikupljanja podataka i to: **fokus grupe** sa profesionalcima koji direktno rade sa korisnicima programa podrške socijalnog uključivanja i za potrebe studije slučaja podaci su prikupljeni od osoba koje su žrtve trgovine ljudima. Za potrebe sprovođenja kvalitativnog dela istraživanja razvijeni su protokoli za fokus grupe sa profesionalcima i izradu studije slučaja sa žrtvama trgovine ljudima.

Vodič za fokus grupe, sa profesionalcima sadržao je 5 (pet) oblasti i to:

1. karaktistike programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima,
2. opšta dobrobit žrtava trgovine ljudima,
3. protektivni faktori i faktori rizika u procesu socijalnog uključivanja,
4. intervencije u radu
5. preporuke.

Vodič za studiju slučaja koncipiran je tako da omogući sistemsko prikupljanje podataka o iskustvima žrtva trgovine ljudima. Studija slučaja obuhvatila je tri komponente:

1. socio-demografske podatke,
2. iskustva u korišćenju programa podrške socijalnom uključivanju,
3. procenu opšte dobrobiti – u okviru koje su obrađene sledeće pod teme: siguran i bezbedan smeštaj, mentalno i fizičko zdravlje, ekonomski status, socijalni i porodični odnosi.

6.5.1. Operacionalizacija varijabli

Varijable:

- Tip organizacije – izražen indikatorom vrste pružalaca usluge (prihvatište za žrtve nasilja, prihvatilište za žrtve nasilja i trgovinu ljudima, prihvatilište za žrtve trgovine ljudima, stanovanje uz podršku za žrtve trgovine ljudima);
- Vrsta finansiranja – opisan indikatorom načina finansiranja institucije/organizacije (budžet Republike Srbije, budžet jedinice lokalne samouprave, projektno finansiranje)
- Rodni identitet – opisan indikatorima rodnog identiteta žrtava trgovine ljudima (ženski, muški, transrodni, rodno neutralni i drugo);
- Građansko – pravni status – opisan indikatorom pravnog statusa koji žrtva trgovine ljudima ima u Srbiji i to (domaći državljanin, tražilac azila i strani državljani);
- Oblik eksploatacije – opisan indikatorom vrstom eksploatacije koji je iskusi žrtva trgovine ljudima;
- Siguran i bezbedan smeštaj – opisan indikatorom brojem žrtava trgovine ljudima koji su imali obezbeđen smeštaj; načinom obezbeđivanja smeštaja (u instituciji/organizaciji, samostalno obezbeđen smeštaj, nije bilo moguće obezbediti smeštaj); adaptiranosti na uslove smeštaja; životnim uslovima koji su pozitivno uticali na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima;
- Fizičko zdravlje – izraženo brojem korisnika kojima je pružena medicinska pomoć i podrška od strane institucija/organizacija; brojem korisnika kojima su sanirane fizičke posledice eksploatacije; brojem korisnika kojima je poboljšano fizičko zdravlje;
- Mentalno zdravlje – izraženo brojem korisnika koji su imali mentalne teškoće (anksioznost, depresiju ili dr.); izraženo brojem korisnika koji su dobili podršku posredstvom institucije/organizacije; brojem korisnika koji su poboljšali mentalno zdravlje;
- Obrazovanje i mogućnosti usavršavanja – broj korisnika koji su pohađali i/ili završili neki oblik formalnog ili nefomalnog obrazovanja/usavršavanja, broj korisnika koji su bili motivisani da pohađaju neku formu obrazovanja (formalno, neformalno, kursevi); broj korisnika koji su dobili poslovnu ponudu;
- Ekonomsko osnaživanje – izražen brojem korisnika koji su bili motivisani i izrazili su želju za zapošljavanjem; koji su našli posao posredstvom institucija/organizacija (NSZ, agencije, institucije/organizacije);
- Socijalno i porodično okruženje – izraženo brojem korisnika kojima je potrebna porodična medijacija; broj korisnika kojima je pružena medijacija; koji samostalno uspostavljaju kontakt sa porodicom, broj korisnika koji je unapredio komunikaciju sa svojom porodicom, broj korisnika koji se vratio u svoje porodično okruženje, broj čiji porodični odnosi nisu bili ugrožavajući.

6.5.2. Uzorak istraživanja

Uzorak ovog istraživanja čini 10 javnih institucija i organizacija civilnog društva koje se bave zaštitom i pružanjem usluga žrtvama nasilja i trgovine ljudima. Evaluacionim upitnikom su prikupljeni podaci za 241 korisnika usluga u period od 2020. do 2023. godine. Evaluacioni upitnik je prosleđen ka 17 javnih institucija i organizacija civilnog. Tokom procesa prikupljanja podataka 4 institucije/organizacije nisu popunile upitnik, uprkos tome što su kontaktirane u više navrata. Nakon inicijalnog poziva upućena su dva podsetnika putem elektronske pošte, a sa pojedinim institucijama ostvaren je i telefonski kontakt radi potvrde prijema upitnika i podsticanja učešća u istraživanju. Međutim, do isteka roka za prikupljanje podataka odgovori nisu dostavljeni. Dve institucije, koje su u trenutku planiranja istraživanja bile mapirane kao relevantni akteri, u međuvremenu su prestale sa radom, zbog čega nisu uključene u istraživanje. Takođe, jedna organizacija nije uključena u konačan uzorak, zato što ne sprovodi direktnu podršku, već humanitarnu pomoć posredstvom drugih organizacija.

Profesionalci su ispitivani kvantitativnim i kvalitativnim metodama. Upitnikom su ispitana 92 profesionalca i paraprofesionalaca koji rade u sistemu socijalne zaštite i pružaju podršku žrtvama trgovine ljudima. Uzorak od 92 profesionalca i to: 46 socijalna radnika, 14 psihologa, 8 defektologa, 4 pravnika, 6 pedagoga, 3 politikologa i 11 ostalih profesija (vaspitači, domaćice, facilitatori radionica). U cilju uzorkovanja profesionalaca kontaktirani su centri za socijalni rad, centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima i organizacije civilnog društva koje pružaju podršku žrtvama trgovine ljudima. Profesionalci su regrutovani sa teritorije cele Republike Srbije. Uzorak u istraživanju bio je nameran.

Kvalitativnom metodom, sprovedene su 3 fokus grupe sa 12 profesionalaca iz Prihvatilišta za žrtve nasilja, Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima i Udruženja građana za borbu protiv trgovine ljudima „Atina“.

Podaci za studiju slučaja prikupljeni su od 3 osobe koje su žrtve trgovine ljudima. Uzorkovanje je bilo namerno, vođeno načelima zasnovanim na sigurnosti (*engl. safety-based*) (WHO, 2003; UNODC, 2009; McAdam i sar., 2019). U istraživanje su uključene samo osobe, žrtve trgovine ljudima za koje su stručni radnici procenili da su u stanju da bezbedno učestvuju, uz punu informisanu sigurnost i sa smanjenim rizikom od retraumatizacije i reviktimizacije. U skladu sa pristupom moći informacije (*engl. information power*), tri intervjua predstavljaju informacijski bogate slučajeve sa dubinskim narativima, koji omogućavaju identifikovanje osnovnih obrazaca oporavka i socijalnog uključivanja (McAdam i sar., 2019). Praksa malog i namernog uzorkovanja proističe iz etičkih smernica i dostupnih naučnih istraživanja koja naglašavaju zaštitu dobrobiti učesnika, ograničenu dostupnost, psihosocijalnu ranjivost i veliku mobilnost ove populacije (WHO, 2003; IOM, 2010). Zbog ovih specifičnosti mali uzorak smatra se metodološki adekvatnim i očekivanim u istraživanjima ovog tipa.

U originalnom dizajnu istraživanja bilo je predviđeno sprovođenje između 10 i 15 polustrukturisanih intervjua. Međutim, tokom regrutacije ispitanika proces se pokazao složenijim nego što je inicijalno predviđeno. Naime, deo žrtava trgovine ljudima koje su izrazile spremnost za učešće u istraživanju, naknadno je odustao. Razlozi za odustajanje bili su različiti i odnosili su se na promene u emocionalnom stanju, strah od nepoznatog i nespremnost da se priča o iskustvima koja se odnose na period eksploatacije. Pored toga, određeni učesnici postali su nedostupni usled promene broja telefona ili gubitka kontakta sa institucijom koja pruža podršku. Proces regrutacije je potvrdio kompleksnost realizacije istraživanja sa žrtvama trgovine ljudima. Iako su izazovi bili očekivani, njihova praktična manifestacija u istraživačkom procesu dodatno je ukazala na visoku osetljivost i nestalnost žrtava trgovine ljudima. Ovakva dinamika je zahtevala prilagođavanje istraživačkog dizajna i dodatno

usmeravanje pažanje na etičku senzitivnost i prioritizaciju dobrobiti učesnika istraživanja. Praktično iskustvo u sprovođenju istraživanja sa žrtvama trgovine ljudima potvrdilo je da je važna i značajna metodološka adaptivnost.

6.6. Tok istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u periodu od januara do oktobar 2025. godine u dva dela. Za potrebe istraživanja tražena je saglasnost etičke komisije Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu. Saglasnost je dobijena dana 10.12.2024. godine. Zbog kompleksnosti i osetljivosti podataka, tražena je i saglasnost za prikupljanje podataka od strane Ministarstva za rad, zapošljavanje, socijalna i boračka pitanja (u daljem tekstu: Ministarstvo). Saglasnost je dobijena dana 15.04.2025. godine, a nakon dobijanja saglasnosti, pristupilo se realizaciji dela istraživanja koje je obuhvatalo prikupljanje podataka o žrtvama.

Kvantitativni deo istraživanja sproveden je u periodu januar – jun 2025. godine. Prvo su prikupljeni podaci putem upitnika za profesionalce i paraprofionalce, a potom evaluacionim upitnikom za institucije i organizacije civilnog društva. U prvom delu istraživanja distribuiran je upitnik profesionalcima i paraprofionalcima koji direktno rade sa žrtvama trgovine ljudima, a obuhvaćeni su stručni radnici, stručni saradnici, psihoterapeuti i drugi pomagači na teritoriji Republike Srbije. Upitnik za profesionalce i paraprofionalce je distribuiran centrima za socijalni rad, prihvatalištim za žrtve nasilja, domovima za smeštaj dece i omladine sa smetnjama u razvoju, domovima za smeštaj dece i omladine, centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima i organizacijama civilnog društva koje pružaju podršku žrtvama trgovine ljudima.

Nakon dobijanja saglasnosti Ministarstva, direktorima i rukovodiocima Centra za socijalni rad Leskovac, Pančevo, Novi Sad, Sremska Mitrovica, Šabac i Jagodina, Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, Centra za razvoj lokalnih usluga socijalne zaštite Priboj, Sombor, Zrenjanin i Vranje, Sigurnoj kući Beograd, Niš i Kragujevac, Udruženju građana “Atina”, Udruženju građana “Astra” i Crvenom krstu, poslata je molba za učešće u istraživanju i popunjavanje evaluacionog upitnika, a ujedno je najavljen i naredni istraživački korak tj. sprovođenje fokus grupa. Nakon toga je obavljen telefonski razgovor sa direktorima/rukovodiocima i određena je kontakt osoba sa popunjavanje evaluacionog upitnika. Pre popunjavanja evaluacionog upitnika obavljen je telefonski razgovor sa svakom kontakt osobom zaduženom za popunjavanje upitnika i tom prilikom je još jednom objašnjena svrha, cilj istraživanja, informacije vezane za poverljivost, korišćenje podataka i način na koji će se podaci prikazati. Sa svim kontakt osobama je dogovoreno da podatke popunjavaju na osnovu zvaničnih evidencija o broju korisnika (matična knjiga korisnika), kao i godišnjih izveštaja iz sistema u periodu od 2020. do 2023. godine.

Kvalitativni deo istraživanja je sproveden u periodu avgust – oktobar 2025. godine. Prvo su sprovedene fokus grupe sa profesionalcima koji su bili regrutovani mejlom, putem institucija i organizacija, kojima je upućena molba za istraživanje. Na fokus grupama, svi profesionalci su potpisali informisanu saglasnost za učešće u istraživanju koja je sadržala informacije o istraživanju, ciljevima, poverljivosti prikupljenih podataka, načinu čuvanja i brisanja podataka.

Intervjui sa žrtvama trgovine ljudima sprovedeni su postepeno, u skladu sa etičkim smernicama za rad sa osobama koje imaju iskustvo trgovine ljudima i uz stalno prilagođavanje potrebama i sigurnosti potencijalnih učesnika. Prvi korak odnosio se na uspostavljanje kontakta sa relevantnim institucijama koje imaju neposredan pristup žrtvama trgovine ljudima koje su prošle kroz proces eksploatacije,

oporavka i socijalnog uključivanja. Sa ciljem obezbeđivanja adekvatne i etički opravdane regrutacije, upućen je zvanični zahtev Udruženju građana “Atina” i Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima. Prvobitno je upućena molba za podršku u procesu regrutaciji učesnica, žrtvama trgovine ljudima: 1. Udruženju građana Atina, uz molbu da u istraživanju učestvuje zagovaračka grupa sastavljena od žena koje su prošle kroz proces oporavka i koje se smatraju osnaženim, stabilizovanim i u većoj meri socijalno uključenim; 2. Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima – sa molbom za posredovanje u regrutaciji učesnika istraživanja. Na molbu je odgovorio Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. Sa rukovodiocem Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima uspostavljen je telefonski kontakt, putem koga su detaljno predstavljeni ciljevi, svrha i tok istraživanja, pri čemu je poseban fokus stavljen na etičke izazove i potrebu pažljive procene rizika. Dogovoreno je da stručni radnici Centra predlože učesnike koji su dovoljno emocionalno stabilni, osnaženi, kako bi se maksimalno umanjila mogućnost retraumatizacije i reviktimizacije. Ovaj proces predstavljao je ključni etički korak, u skladu sa međunarodnim preporukama za istraživanja o nasilju i eksploataciji (WHO, 2003; WHO, 2012), prema kojima selekcija učesnika treba da bude zasnovana na proceni njihove dobrobiti, a ne na dostupnosti.

Pre otpočinjanja prikupljanja podataka, vodič za studiju slučaja i formular informisanog pristanka prosleđeni su stručnim radnicima Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima radi dobijanja povratnih informacija u vezi sa potencijalno osetljivim temama i formulacijom pojedinih pitanja. Ovaj korak bio je važan kako bi se procenila etička adekvatnost instrumenta, usklađenost sa psihosocijalnim potrebama žrtava i obezbedila sigurnost u komunikaciji. Stručni radnici su, na osnovu neposrednog iskustva u radu sa žrtvama, pružili povratne informacije koje su doprinele finalnom oblikovanju pitanja za intervju, čime je unapređena validnost i osetljivost istraživačkog instrumenta. Nakon toga, u koordinaciji sa Centrom za zaštitu žrtava trgovine ljudima, zakazani su termini intervjua. Svi razgovori realizovani su u bezbednom, poznatom i kontrolisanom okruženju koje omogućava privatnost i emocionalnu sigurnost učesnica. U skladu sa etičkim standardima, tokom intervjua nije bilo prisustva drugih osoba, a učesnicama je obezbeđena mogućnost pauze, odustajanja ili izbegavanja pitanja koja izazivaju nelagodu. Pre početka razgovora istraživač je detaljno objasnio prava učesnica, procedure anonimnosti, način čuvanja podataka i mogućnost prekida u bilo kom trenutku. Svim učesnicima su podeljeni kontakti za besplatnu psihološku podršku. Informisani pristanak pribavljen je uz puno razumevanje svrhe istraživanja i bez pritiska. Celokupan tok istraživanja, od uspostavljanja kontakata sa institucijama, preko selekcije i pripreme učesnika, do realizacije intervjua i tematske analize bio je oblikovan principima etičkog postupanja, dobrobiti učesnica i metodološke rigoroznosti. Takav pristup omogućio je prikupljanje podataka koji ne samo da su validni i pouzdani, već su i utemeljeni u poštovanju dostojanstva, sigurnosti i iskustava žrtava trgovine ljudima koje su pristale da svoju priču podele u svrhu naučnog razumevanja procesa socijalnog uključivanja.

6.6.1. Tehnike obrade podataka

Za obradu podataka prikupljenih u kvantitativnom delu istraživanja, putem upitnika za profesionalce i paraprofionalce i evaluacionog upitnika za institucije i organizacije civilnog društva, primenjen je program za obradu podataka Python, sa upotrebom paketa pandas i numpy. Paket pandas je omogućio manipulaciju podataka, organizaciju i transformaciju podataka u tabelarnom obliku, dok je paket numpy upotrebljen za numeričke proračune. Podaci iz upitnika za profesionalce su obrađeni i prikazani deskriptivnom statistikom. Za evaluacioni upitnik svaki od ishoda programa analiziran je na osnovu dobijenih odgovora institucija i organizacija uključene u pružanje podrške žrtvama trgovine ljudima. Podaci su najpre obrađeni deskriptivnom statistikom, kroz prikaz trendova za pojedinačne stavke koje se odnose na konkretne aspekte podrške, a zatim su rezultati kodirani i predstavljeni zbirno, sa ciljem utvrđivanja intenziteta postignutih ishoda kod korisnika programa.

Proces obrade podataka je bio je organizovan tako da su audio zapisi fokus grupa i intervju transkribovani doslovno, bez izostavljanja i parafraziranja izvornih iskaza. Nakon toga podaci su obrađivani tematskom analizom (Žegarac i Krnjaić, 2019; Isakov Burgund i sar., 2023). U procesu obrade podataka prvo je, na osnovu protokola, urađeno početno i fokusirano kodiranje, a potom su definisani subkodovi. Početne teme iz vodiča za fokus grupu i studiju slučaja korišćene su kao osnova u početnom kodiranju, dok su u sledećoj fazi, na osnovu učestalosti i značaja, identifikovane dodatne teme koje su obrađene kroz fokusirano kodiranje. Sve teme su predstavljene kroz kategorije i podkategorije koje su proizašle iz procesa početnog i fokusiranog kodiranja, a predstavljene su u delu rezultata istraživanja.

6.6.2. Etička načela istraživanja

Istraživanja koja se sprovode sa žrtvama trgovine ljudima zahtevaju pridržavanje osnovnih etičkih principa zbog ranjive situacije u kojoj se nalaze i mogućnosti reviktimizacije. Za potrebe ovog istraživanja koristili smo osnovne etičke principe razvijene u okviru Inicijative za istraživanje trgovine ljudima (2024) (*engl. Human Trafficking Research Initiative*), a čije smernice artikulišu integrisani etički okvir koji nadograđuje klasične etičke principe (Belmont izveštaj, 1979; Helsinška deklaracija, 2013) u pravcu njihove konkretne primene u kontekstu trgovine ljudima, uz oslanjanje na pristup zasnovan na znanjima o traumi.

Ključne komponente etičkog pristupa koje smo koristili u ovom istraživanju su:

Pristup zasnovan na znanjima o traumi – svrha ovakvog pristupa se ogleda u uspostavljanju sigurnog, podržavajućeg i kulturno senzitivnog okruženja (Isakov Burgund, 2023), zato je istraživač u radu sa žrtvama trgovine ljudima vodio računa o emocionalnoj bezbednosti, dostojanstvu i autonomiji učesnika. To znači da je istraživač pratio ponašanja ispitanika, trudio se da prepozna i uvaži složene psihološke posledice koje proističu iz iskustva eksploatacije u cilju sprečavanja retraumatizacije i reviktimizacije. U slučajevima pojave ponovne reviktimizacije, istraživač je obezbedio dodatnu psihološku podršku. Svim ispitanicima su podeljeni kontakt podaci psihološkog savetovališta kome mogu da se obrate za dodatnu pomoć.

Informisani pristanak – učestvovanje u istraživanju se zasnivalo na dobrovoljnoj osnovi bazirano na informisanom pristanku i pisanoj saglasnosti učesnika i učesnica istraživanja (Craswell, 2014). Istraživač je pre početka intervjua svim ispitanicima pružio informacije o ciljevima, rizicima i koristima istraživanja. Imajući u vidu činjenicu da ispitanici dolaze iz različitih kulturnih konteksta, različitog obrazovnog nivoa ili drugačijeg govornog područja, informacije su podeljene na jasnem i jednostavnom jeziku. U toku pripremne faze istraživanja prikupljene su saglasnosti svih učesnika fokus grupa i intervjua. Učesnicima i učesnicama istraživanja je pružena informacija o mogućnosti odustajanja od istraživanja (Willing, 2013).

Zaštita podataka i bezbednost učesnika – Imajući u vidu osetljivost teme i prikupljenih podataka, istraživač je razvio protokol za upravljanje poverljivim podacima. Intervjui sa žrtvama trgovine ljudima su sprovedeni u okruženju za koje oni smatraju da je bezbedno i sigurno. U prikazu podataka korišćeni su pseudonimi. Svi podaci su čuvani na računaru kome pristup ima isključivo istraživač.

Dobrobit učesnika istraživanja – U cilju prevencije reviktimizacije, svim učesnicima istraživanja su pružene informacije da u svakom momentu mogu prekinuti istraživanje.

Odgovorno upravljanje znanjem – istraživač će zainteresovanim učesnicima istraživanja prikazati rezultate, na način da oni ne doprinesu reviktimizaciji i retraumatizaciji.

6.6.3. Utisci istraživača

Terensko istraživanje sprovedeno u okviru sistema socijalne zaštite žrtava trgovine ljudima pokazalo se kao metodološki zahtevno, ali ujedno dragocen proces i iskustvo. Praktično iskustvo istraživača u radu u sistemu zaštite žrtava trgovine ljudima obogatilo je istraživački proces, ali je istovremeno otvorio prostor za kritičku samorefleksiju o sopstvenim vrednostima, potencijalnim predrasudama, ličnim granicama, kao i o načinu na koji profesionalna pozicija i uloga socijalnog radnika mogu uticati na interpretaciju podataka.

U tom smislu, istraživački proces nije bio isključivo tehnički zadatak prikupljanja i obrade podataka, već i proces lične i profesionalne refleksije. Ovakav pristup omogućio je istraživaču dublje sagledavanje složenosti fenomena trgovine ljudima, razumevanja značaja međusektorske saradnje i kooperacije u zaštiti jedne od najranjivijih društvenih grupa. Polazeći od stava da je istraživač aktivni učesnik u konstrukciji značenja (Berger, 2015) tokom istraživačkog procesa posebna pažnja posvećena je na razdvajanje empirijskih nalaza od ličnih profesionalnih iskustava. Refleksivni pristup imao je važnu etičku dimenziju, naročito tokom prikupljanja podataka od žrtava trgovine ljudima. Uzimajući u obzir osetljivost podataka, ranjivost ispitanika, vodilo se računa o mogućim odnosima moći, emocionalnim reakcijama i riziku od sekundarne viktimizacije. Iskustvo u radu sa žrtvama trgovine ljudima istraživaču je doprinelo lakšem uspostavljanju odnosa poverenja sa ispitanicima/žrtvama trgovine ljudima. Deljenje profesionalnog iskustva sa učesnicima imalo je pozitivan efekat, budući da su žrtve reagovala otvoreno i sa poverenjem.

Višegodišnje iskustvo istraživača u pružanju direktne podrške žrtvama trgovine ljudima pomoglo je efikasnoj realizaciji istraživačkog procesa. Tokom rada u Udruženju građana za borbu protiv trgovine ljudima i rodno-zasnovanog nasilja „Atina“, istraživač je bio koautor publikacije *„Funkcionisanje i rad prihvatilišta za žene žrtve nasilja u Srbiji – analiza zatečenog stanja“*. Terensko istraživanje sprovedeno za potrebe izrade navedene publikacije, uticalo je na razvoj veština organizovanja istraživanja, prikupljanja i obrade podataka. Istovremeno, prethodno uspostavljeni profesionalni kontakti sa predstavnicima različitih institucija i organizacija olakšali su realizaciju istraživanja u okviru ove doktorske disertacije.

Prilikom realizacije kvantitativnog dela istraživanja, sticao se utisak spremnosti i otvorenosti profesionalaca zaduženih za popunjavanje evaluacionog upitnika za učešće u istraživanju, što i pokazuje rezultat da samo 4 institucije/organizacije nisu odgovorile tj. popunile upitnik. Izazov je predstavljalo doseganje do profesionalaca budući da neke institucije nisu odgovarale na formalni poziv, te su se odazvali nakon sugestija putem ličnih kontakata. Iz perspektive istraživača, navedeno iskustvo potvrdilo je značaj profesionalne saradnje i umreženosti za proces sprovođenja istraživanja. Istovremeno, ukazalo je na potrebu razvijanja mehanizama institucionalne podrške istraživanjima kako bi učešće organizacija manje zavisilo od ličnih i neformalnih načina komunikacije. Razvoj i jačanje kulture istraživanja i evaluacije u sistemu socijalne zaštite može doprineti promeni perspektive institucija, u

pravcu prepoznavanja istraživačkih procesa kao resursa za unapređenje sistema, jačanje profesionalnih praksi i kreiranja politika zasnovanih na dokazima.

Tokom realizacije fokus grupa sa profesionalcima, jedan od praktičnih izazova odnosio se na usklađivanje termina održavanja sa raspoloživošću učesnika, imajući u vidu njihovu radnu preopterećenost, dinamičnu i nepredvidivu prirodu profesionalnih obaveza, koja često dovodi do promene planova ili otkazivanje neposredno pred realizaciju fokus grupa. U toku fokus grupne diskusije uočena je tendencija profesionalaca da iznose iskustva i profesionalne frustracije, što je zahtevalo dodatno usmeranje razgovora ka temama od značaja za ciljeve istraživanja. Potreba profesionalaca da izraze svoje nezadovoljstvo može razumeti kao izraz osećaja nemoći, opterećenja i frustracije usled nedostatka sistemske podrške i organičenih resursa za adekvatan odgovor na potrebe korisnika. Ujedno, iz perspektive istraživača ovakva dinamika fokus grupe je zahtevala veći fokus, kako se ne bi udaljili od istraživačkih ciljeva, a pokazala je i tendenciju da ispitanici-profesionalci koriste istraživačku situaciju kao prostor za refleksiju u širem profesionalnom kontekstu, a ne isključivo o temi koja je definisana istraživačkim protokolom. Uloga istraživača se pokazala kao važna za uspostavljanje ravnoteže između omogućavanja slobodnog izražavanja iskustava i održavanja fokusiranosti diskusije na istraživačka pitanja.

Prikupljanje podataka od žrtava trgovine ljudima bilo je oblikovano etičkim principima zaštite ispitanika, osteljivošću teme i potrebom za kontinuiranim prilagođavanjem dinamike razgovora individualnim kapacitetima i emocionalnom stanju ispitanica. Intervjui su zahtevali fleksibilan pristup, a tempo razgovora je bio uslovljen spremnošću učesnika da dele svoja iskustva. U pojedinim situacijama bilo je potrebno napraviti pauze, promeniti tok razgovora, prilagoditi način komunikacije korišćenjem lako razumljivog jezika, kako bi se obezbedilo da istraživački proces ne izazove retraumatizaciju ili reviktimizaciju ispitanika. Zahvaljujući prethodnom iskustvu, istraživač je mogao da prepozna situacije o kojima ispitanici nisu želeli da razgovaraju, kao i neverbalne pokazatelje koji su ukazivali na mogućnost sekundarne viktimizacije ili emocionalne uznemirenosti. Time je omogućeno da se izbegne detaljno razrađivanje traumatskih iskustava eksploatacije i nasilja, čime je smanjen rizik od retraumatizacije. Tokom sprovođenja razgovora sa žrtvama, uočeno je da su narativi ispitanika ponekada bili selektivni, što se može dovesti u vezu sa prirodom traumatskog iskustva, ali i sa protokolom vremena od događaja, procesa suočavanja i oporavka. Stoga, intervjui ne predstavljaju samo izvore podataka, već i prostor da se rekonstruišu i interpretiraju lična iskustva u kontekstu trenutne životne situacije ispitanica. Utisak istraživača je da prikupljanje podataka od strane žrtava trgovine ljudima nije samo formalno skupljanje informacija, već razgovor u kome se podaci stvaraju kroz međusobnu komunikaciju zasnovanu na poverenju, trauma informisanom pristupu i jasnoj komunikaciji. Stoga, istraživač u ovom procesu nije samo neutralni posmatrač, već je potrebno da bude svestan da svojim pristupom može da utiče na to šta će i kako ispitanici govoriti, te je važno da kontinuirano razmišlja o svojoj ulozi i tome kako sam istraživački proces utiče na rezultate.

7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

7.1. Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima

Evaluacioni upitnik adaptiran za potrebe ovog istraživanja prosleđen je ka 17 institucija i organizacija mapiranih da pružaju podršku žrtvama nasilja i trgovine ljudima. Od ukupnog broja organizacija 4 institucije i organizacije nisu odgovorile na upitnik, 2 su ugašene (Prihvatište za žrtve nasilja u Jagodini i Prihvatište za žrtve nasilja Šabac), 1 organizacija (Crveni krst Srbije) ne pruža direktnu podršku, već humanitarnu pomoć posredstvom drugih institucija, najčešće Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima.

7.1.1. Opšte karakteristike pružalaca usluga žrtvama trgovine ljudima

U uzorku od ukupno 10 ustanova i organizacija koje su popunile upitnik struktura organizacija je sledeća:

- N= 6 su *prihvatišta za žrtve nasilja u porodici*,
- N= 2 su *prihvatišta za žrtve nasilja i trgovine ljudima*,
- N= 1 je *prihvatište za žrtve trgovine ljudima*,
- N=1 čine *organizacija civilnog društva*.

Od ukupnog uzorka, N= 4 Prihvatišta za žrtve nasilja u period od 2020 – 2023. godine nije pružalo podršku žrtvama trgovine ljudima. Ukupno N= 6 institucija i organizacija je pružalo neki vid podrške žrtvama trgovine ljudima, od kojih su N=3 specijalizovane za pružanje podrške žrtvama trgovine ljudima, dok N= 3 nisu specijalizovane za pružanje usluga za žrtve trgovine ljudima.

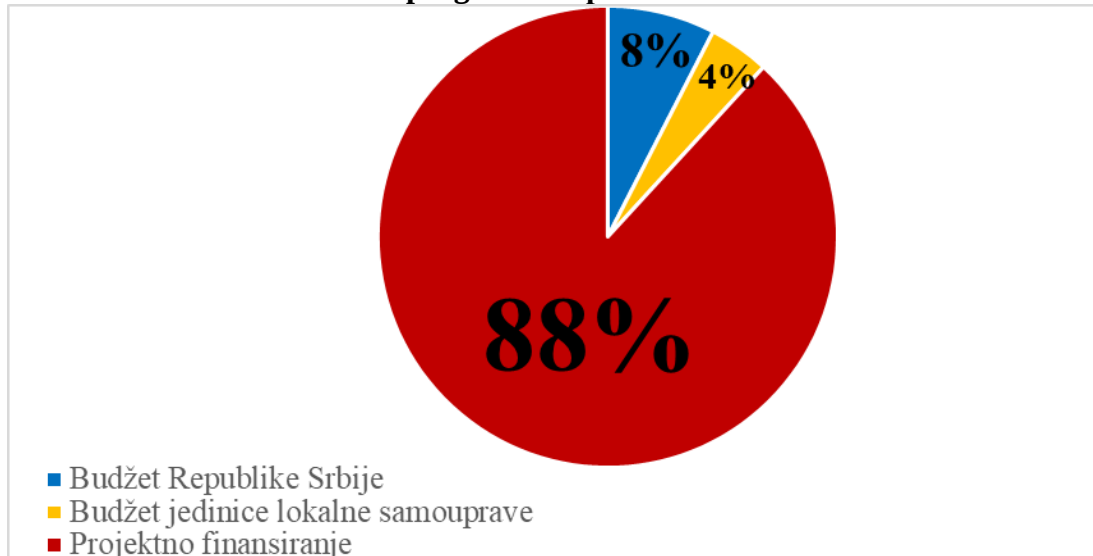
Tabela 2. Pregled institucija i organizacija koje pružaju podršku žrtvama trgovine ljudima

Grad	Naziv ustanove	Ustanova osnivač	Institucije/organizacij a su pružile podršku žrtvama trgovine ljudima
Pančevo	Prihvatište za žene i decu žrtve nasilja u porodici Pančevo	Centar za socijalni rad “Solidarnost” Pančevo	Da
Novi Sad	Prihvatište za žene i decu ugrožene porodičnim nasiljem “Sigurna kuća”	Centar za socijalni rad Novi Sad	Da
Vranje	Prihvatište za žrtve nasilja u porodici Vranje	Centar za razvoj lokalnih usluga socijalne zaštite Vranje	Da
Sremska Mitrovica	Prihvatište za žene i decu žrtve nasilja u porodici i žrtve trgovine ljudima	Centar za socijalni rad “Sava”	Da

Smederevo	Prihvatilište za žrtve trgovine ljudima	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, socijalna i boračka pitanja	Da
Beograd	Program stanovanja uz podršku	Udruženje građana "Atina"	Da
Zrenjanin	Prihvatilište za žene i decu žrtve porodičnog nasilja i žrtve trgovine ljudima "Sigurna kuća"	Centar za razvoj usluga socijalne zaštite grada Zrenjanina	Ne
Niš	Ustanova socijalne zaštite Sigurna kuća za žene i decu žrtve porodičnog nasilja Niš	Grad Niš	Ne
Leskovac	Prihvatilište za žrtve nasilja u porodici	Centar za socijalni rad Leskovac	Ne
Kragujevac	Prihvatilište za žrtve nasilja u porodici	Centar za razvoj usluga socijalne zaštite "Kneginja Ljubica"	Ne

Sa aspekta finansijske održivosti N= 8 institucija finansira se iz budžeta lokalne samouprave, N= 1 se finansira iz budžeta Republike Srbije, dok N= 1 koristi projektno finansiranje. Kako bismo posmatrali povezanost ekonomskih i institucionalnih/organizacionih faktora na programe podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima, posmatrali smo sumarno podatke u odnosu na tip finansiranja i broj korisnika usluga kojima je pružena podrška. Organizacija civilnog društva, Udruženje građana "Atina" pružala je podršku za N= 186 korisnika, dok Prihvatilišta za žrtve nasilje i trgovine ljudima koja se finansiraju iz budžeta jedinice lokalne samouprave N= 9 korisnika, a Prihvatilište za žrtve trgovine ljudima koje se finansira iz budžeta Republike Srbije pružalo je podršku za N= 16 korisnika. To znači da se iz budžeta Republike Srbije se finansiraju usluge za oko ~ 8% korisnika, dok jedinice lokalne samouprave finansiraju usluge za ~ 4% korisnika, a ~ 88% korisnika koristi usluge organizacije civilnog društva koja se projektno finansira.

Grafikon 2. Udeo korisnika u programima podrške u odnosu na izvor finansiranja

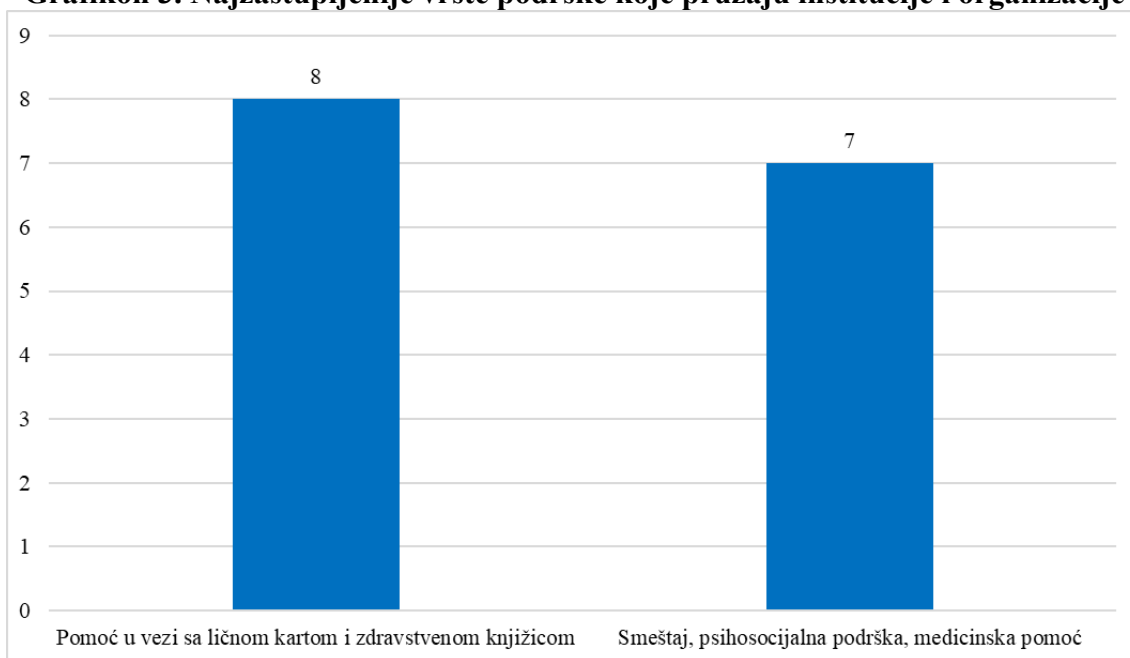

Posmatrano prema odnosu broja zaposlenih i broja korisnika programa podrške rezultati su sledeći²:

- 0-10 zaposlenih, N= 5 javnih institucija, a pružena je podrška za N= 25 korisnika,
- 11-20 zaposlenih N= 1 civilna organizacija, a pružila je podršku za N= 186 korisnika.

Najzastupljenije vrste podrške koje institucije i organizacije pružaju odnose se na podršku u vezi sa: 1. regulisanjem dokumentacije (lične karte i zdravstvene knjižice), 2. smeštaja, 3. psihosocijalne podrške i 4. medicinske pomoći (Grafikon 3.). Pomoć u vezi sa regulisanjem lične karte i zdravstvene knjižice pruža N= 8 institucija/organizacija, te predstavlja najzastupljeniju uslugu. Smeštaj, psihološku i medicinsku podršku pruža N= 7 institucija/organizacija.

Grafikon 3. Najzastupljenije vrste podrške koje pružaju institucije i organizacije

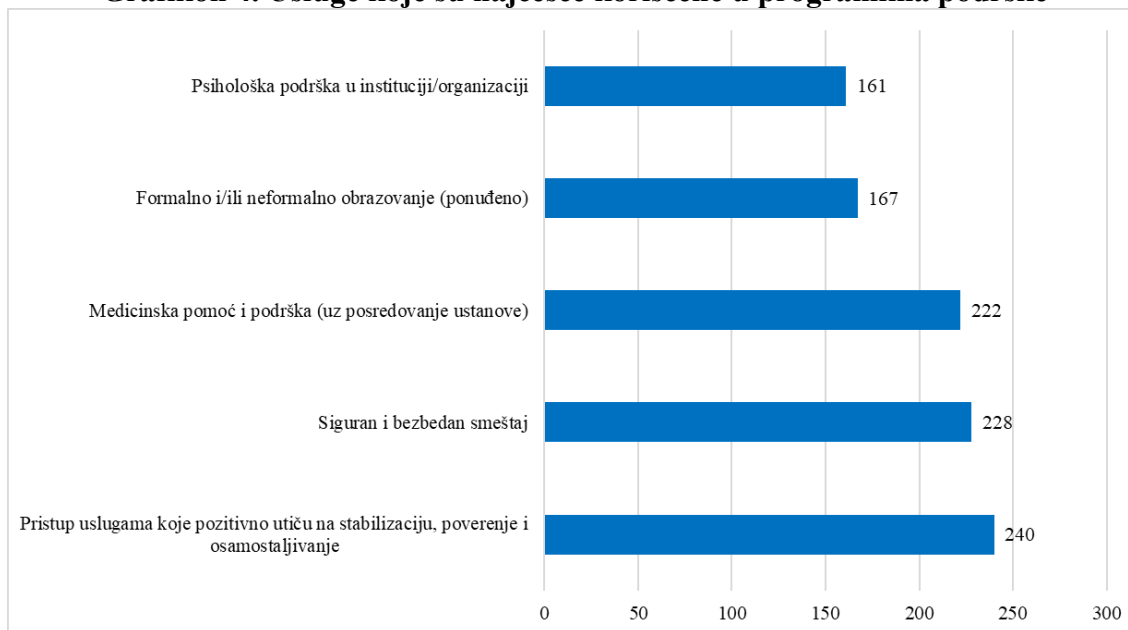

Analiza pokazuje da su žrtve trgovine ljudima³ najčešće imale pristup uslugama koje pozitivno utiču na stabilizaciju, jačanje poverenja i osamostaljivanje (N= 241), što predstavlja širi okvir podrške usmerene na unapređenje autonomije i samopouzdanja korisnika. Sledeće po učestalosti korišćenja su usluge sigurnog i bezbednog smeštaja (N= 228), koje obuhvataju kako zaštitu od spoljašnjih bezbednosnih rizika, tako i obezbeđivanje prostora u kome se korisnici osećaju sigurno. Medicinsku pomoć i podršku uz posredovanje relevantnih institucija koristilo je N= 222 korisnika, dok je ponuda formalnog i/ili neformalnog obrazovanja zabeležena kod N= 167 korisnika. Psihološka podrška u institucijama i organizacijama korišćena je od strane N= 162 korisnika. Prikazani brojevi se zasnivaju na evidencijama koje vode institucije i organizacije i proceni profesionalaca, a set pitanja je bio koncipiran tako da se popunjava broj korisnika koji su koristili svaku pojedinačnu uslugu.

² Prikazani su podaci samo za organizacije koje su pružale direktnu podršku žrtvama trgovine ljudima.

³ U daljem tekstu će se koristiti termin korisnika, što se odnosi na žrtve trgovine ljudima koje su koristile određene usluge.

Grafikon 4. Usluge koje su najčešće korišćene u programima podrške

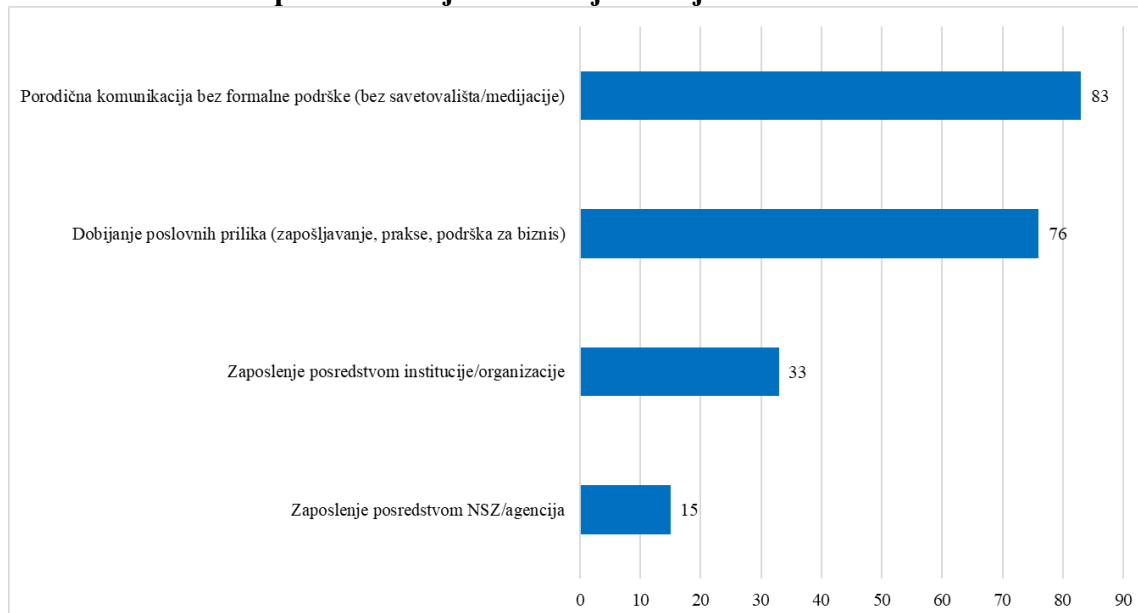

Uprkos postojanju i korišćenju različitih vrsta usluga u sistemu podrške, podaci ukazuju na obuhvat manjeg broja korisnika u domenima ekonomskog osnaživanja i porodične stabilnosti, koji su od suštinskog značaja za njihovu dugoročnu samostalnost. Oblasti podrške socijalnom uključivanju u kojima je obuhvat korisnika relativno nizak su:

1. Ekonomsko osnaživanje – poslovnu priliku koja obuhvata zapošljavanje, praksu ili podršku za pokretanje biznisa, dobilo je ukupno N= 76 korisnika. Od tog broja, N= 33 zapošljavanje je ostvarilo posredstvom institucija i organizacija, dok je N= 15 zapošljavanje ostvarilo posredstvom Nacionalne službe za zapošljavanje (u daljem tekstu: NSZ) ili agencija za zapošljavanje;

2. Porodični odnosi – unapređenje komunikacije unutar porodice bez formalne podrške je ostvarilo N= 83 korisnika.

Grafikon 5. Oblasti podrške socijalnom uključivanju sa niskim obuhvatom korisnika

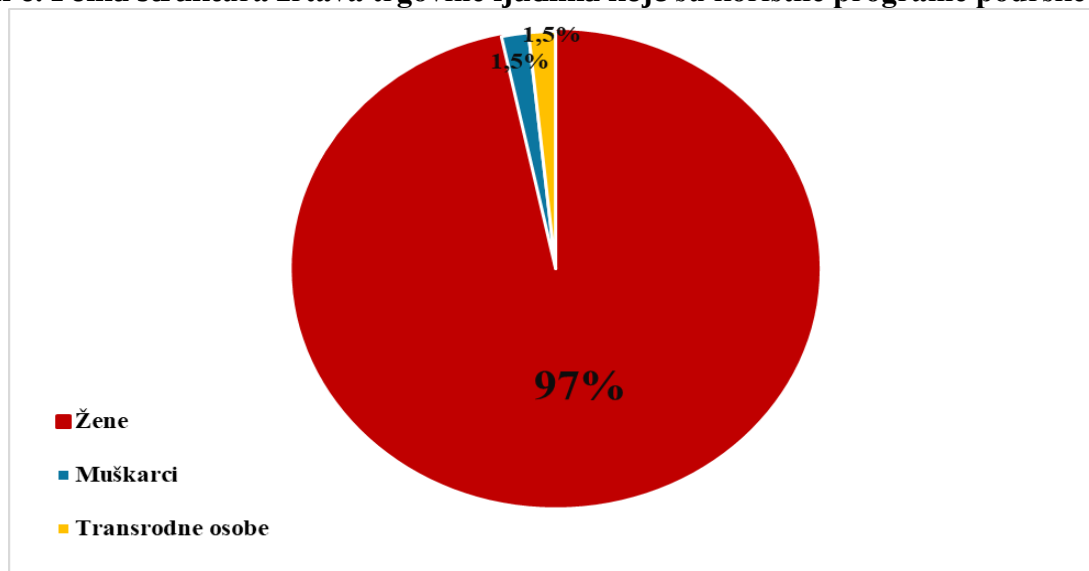
7.1.2. Opšte karakteristike korisnika usluga

Institucije i organizacije su pružile podršku za ukupno N= 241 žrtvu trgovine ljudima, a N= 161 su punoletne žrtve trgovine ljudima. Ovi podaci pokazuju na značajan udeo maloletnih žrtava trgovine ljudima N= 80 kojima je pružena pomoć i podrška.

Ukupan broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima koje su koristile programe podrške, prema polnoj strukturi je sledeća (grafikon 6.):

- **Žene:** N= 233 (97%),
- **Muškarci:** N= 4 (1.5%),
- **Transrodne osobe:** N= 4 (1.5%).

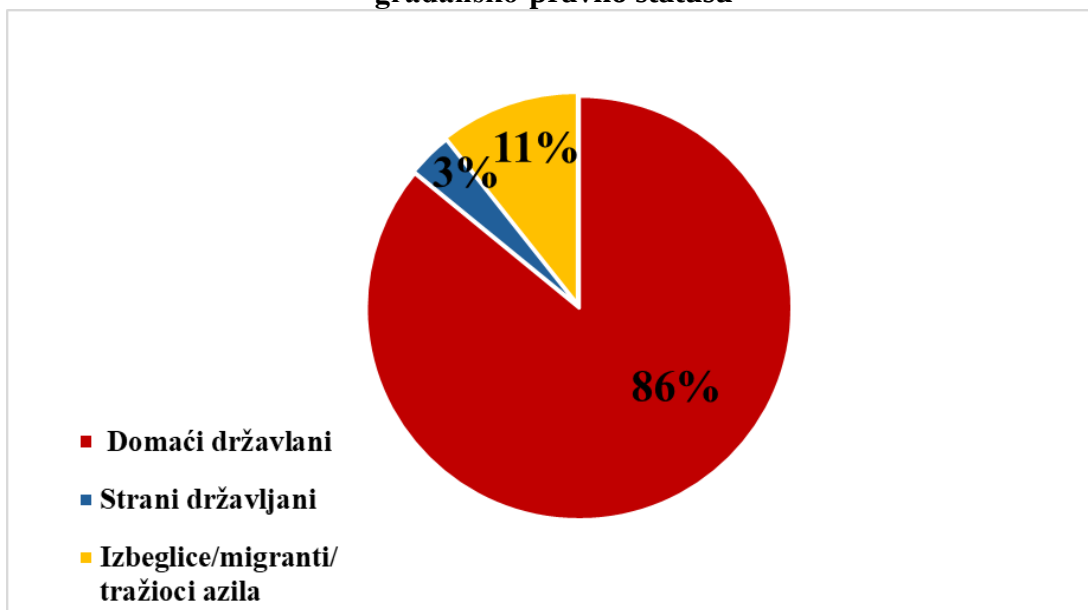
Grafikon 6. Polna struktura žrtava trgovine ljudima koje su koristile programe podrške

U odnosu na građansko-pravni status broj žrtava trgovine ljudima koje su koristile programe podrške:

- **Domaći državljani:** N= 208 (86%) korisnika,
- **Strani državljani:** N= 8 (3%) korisnika,
- **Izbeglice/migranti/tražioci azila:** N= 25 (11%).

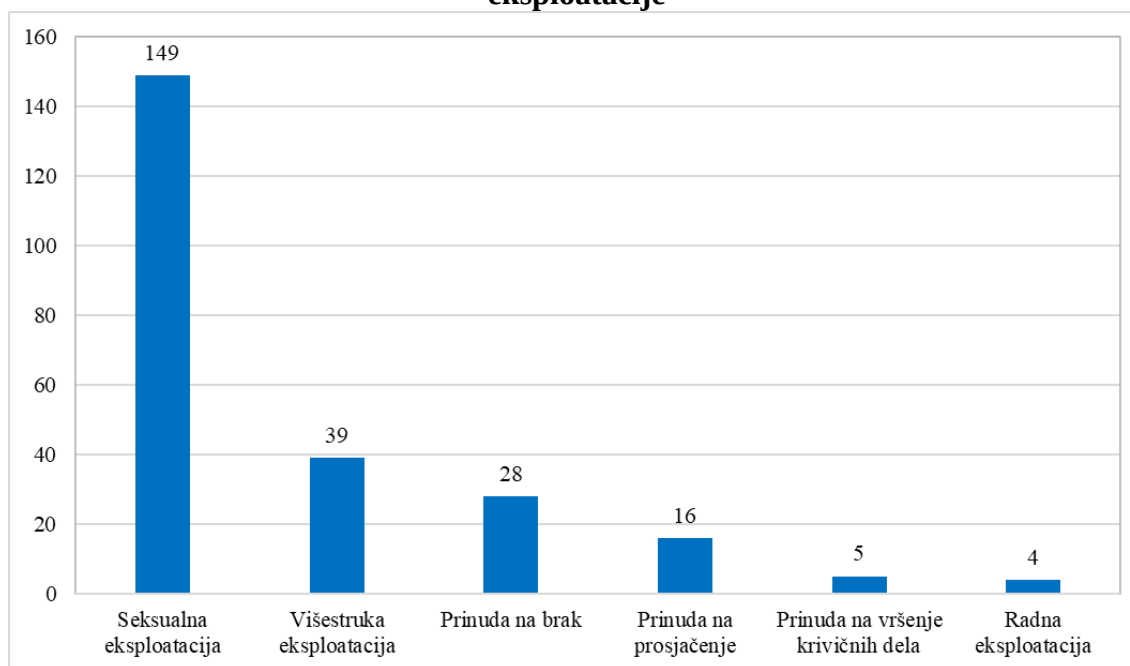
Grafikon 7. Struktura žrtava trgovine ljudima koje su koristili programe podrške prema građansko-pravnom statusu

Struktura žrtava trgovine ljudima koji su koristili programe podrške prema obliku eksploatacije je sledeća:

- seksualna eksploatacija N= 149,
- višestruka eksploatacija⁴ N= 39
- prinuda na brak N= 39,
- prinuda na prosjačenje N= 16,
- prinuda na vršenje krivičnih dela N= 5
- radna eksploatacija N= 4 (Grafikon 8.).

Grafikon 8. Struktura žrtava trgovine ljudima koji su koristili programe podrške prema obliku eksploatacije

Komparativnim pristupom u tri vremenske tačke, koje odgovaraju fazama trajanja programa podrške socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima (krizna faza – faza 1; faza tranzicije – faza 2; faza socijalnog uključivanja - faza 3) analizirali smo trendove promena broja korisnika. Za svaku uslugu merene su procentualne promene broja korisnika između faze 1 i faze 3 za 45 usluga. Na osnovu ponuđenih odgovora u evaluacionom upitniku, zaposleni su popunjavali kolone tako što su unosili broj korisnika koji je ostvario određeni pokazatelj, na osnovu svojih evidencija i procene. Analiza podataka pokazuje značajne fluktuacije u broju korisnika koji su koristili pojedine usluge između krizne faze (faza 1) i faze socijalnog uključivanja (faza 3).

⁴ Pojam višestruka eksploatacija se koristi da označi situaciju kada je jedna osoba pretrpela više različitih oblika eksploatacije istovremeno ili u nizu, što dodatno pogoršava njenu ranjivost.

Od ukupnog broja analiziranih usluga:

- **N= 29 usluga** pokazalo je **negativan rast**, tj. broj korisnika u fazi 3 je bio manji nego u fazi 1.
- **N= 16 usluga** beležilo je **pozitivan rast**.

Više ključnih indikatora pokazalo je drastičan pad ($> 30\%$) u broju korisnika od krizne faze do faze socijalnog uključivanja u 5 oblasti (Tabela 3.). Radi metodološke stabilnosti i izbegavanja distorzije procentualnih vrednosti usled male početne baze u pojedinim fazama, pokazatelji su analizirani kao učešće korisnika u ukupnom uzorku ($N=241$), a ne isključivo kao procenutlani rast u odnosu na fazu 1. Na taj način posmatrana je promena zastupljenosti pojedinih ishoda kroz tri faze podrške, odnosno dinamika uključivanja korisnika u različite usluge programa podrške socijalnom uključivanju. Ovakav način prikaza podataka omogućava realističnije i interpretativno pouzdanije sagledavanje efekata intervencija kroz faze, jer pokazuje strukturalne pomake unutar celokupnog uzorka, a ne relativne oscilacije uslovljene malim brojem korisnika u početnoj fazi.

Tabela 3. Pokazatelji najvećeg procentualnog pada korisnika iz faze 1 u fazu 3

Pokazatelj	Pad (%)
Aдекватna medicinska podrška u fizičkom zdravlju	-32.46%
Sanirane fizičke posledice eksploatacije	-32.37%
Siguran i bezbedan smeštaj	-32.03%
Poboljšanje mentalnog zdravlja	-30.87%
Zdravstveno osiguranje i pristup uslugama	-29.61%

Nasuprot tome, nekoliko indikatora beleži procentualni porast, pri čemu treba imati u vidu da je u prvoj fazi broj korisnika po ovim indikatorima bio nizak (često < 5 korisnika).

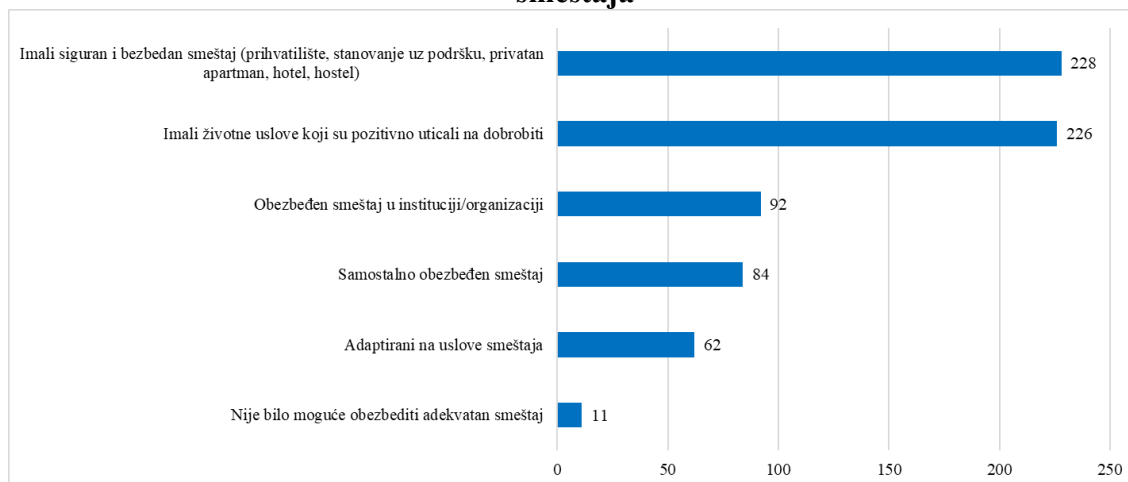
Tabela 4. Pokazatelji najvećeg procenutalnog rasta korisnika iz faze 1 u fazu 3

Pokazatelj	Rast (%)
Završeno obrazovanje (formalno i neformalno)	+33.20%
Životni uslovi koji pozitivno utiču na dobrobit	+52.28%
Samostalno obezbeđen smeštaj	+81.74%
Motivacija za obrazovanje i stručno usavršavanje	+26.56%
Motivacija za ostvarivanje prihoda	+24.48%

7.1.3. Siguran i bezbedan smeštaj

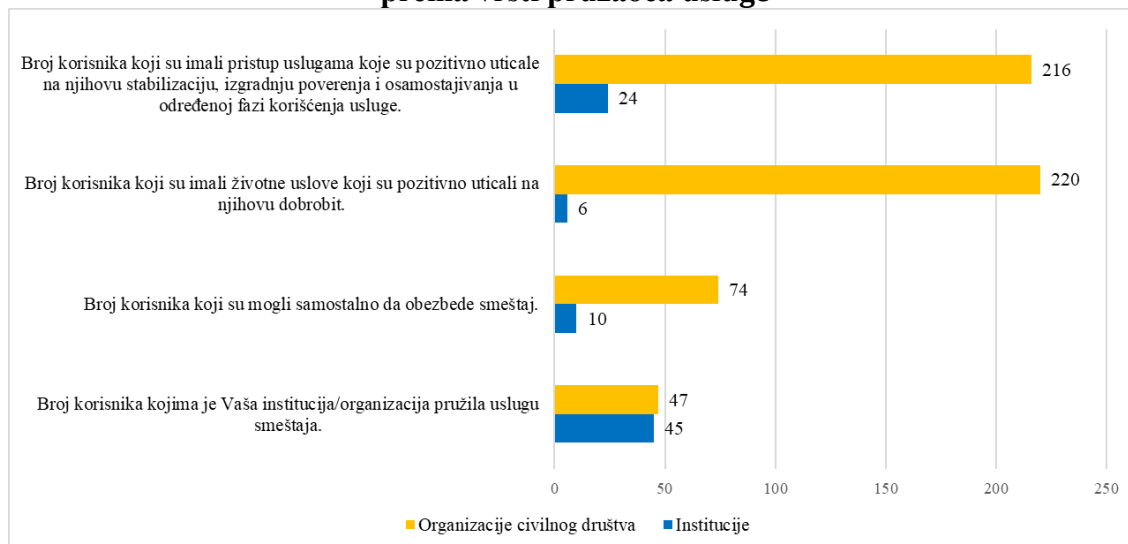
Pokazatelji u domenu Siguran i bezbedan smeštaj pokazuju da je $N= 228$ korisnika imalo obezbeđen siguran i bezbedan smeštaj (prihvatište, stanovanje uz podršku, privatni apartman, hotel, hostel) uz pomoć i podršku institucija i organizacija, dok je $N= 92$ korisnika ovu uslugu koristilo direktno od institucija i organizacija tj. prihvatilišta ili programa stanovanja uz podršku. Međutim, identifikovan je visok pad broja korisnika koji su imali pristup smeštaju u kasnijim fazama (-97.16%).

Grafikon 9. Pokazatelji ishoda programa podrške u obezbeđivanju sigurnog i bezbednog smeštaja

Rezultati uporednog prikaza institucija i organizacija civilnog društva, ukazuju da je u oblasti sigurnog i bezbednog smeštaja, ukupno N= 10 korisnika bio u stanju da *samostalno obezbedi smeštaj* nakon intervencije javnih institucija, a N= 74 korisnika nakon intervencija organizacija civilnog društva. Značajna razlika postoji i u proceni *životnih uslova korisnika koji su pozitivno uticali na njihovu dobrobit*, pa tako kod institucija pozitivni efekti se evidentiraju kod N= 6 korisnika, dok se kod organizacija civilnog društva pozitivni efekti evidentiraju kod N= 220 korisnika. Slični rezultati postoje i u proceni *pristupa uslugama koje su pozitivno uticale na stabilizaciju, izgradnju poverenja i osamostaljivanje korisnika u određenoj fazi korišćenja usluga*, pa tako pozitivne promene su ocenje od strane institucija za N= 24 korisnika i od strane organizacija civilnog društva za N= 216 korisnika.

Grafikon 10. Pokazatelji ishoda programa podrške u domenu sigurnog i bezbednog smeštaja prema vrsti pružaoca usluge

Smanjenje broja korisnika kojima je obezbeđen smeštaj u okviru pružalaca usluga, beleži kontinuiran pad i kod institucija i kod organizacija civilnog društva. Posmatrajući celokupan proces,

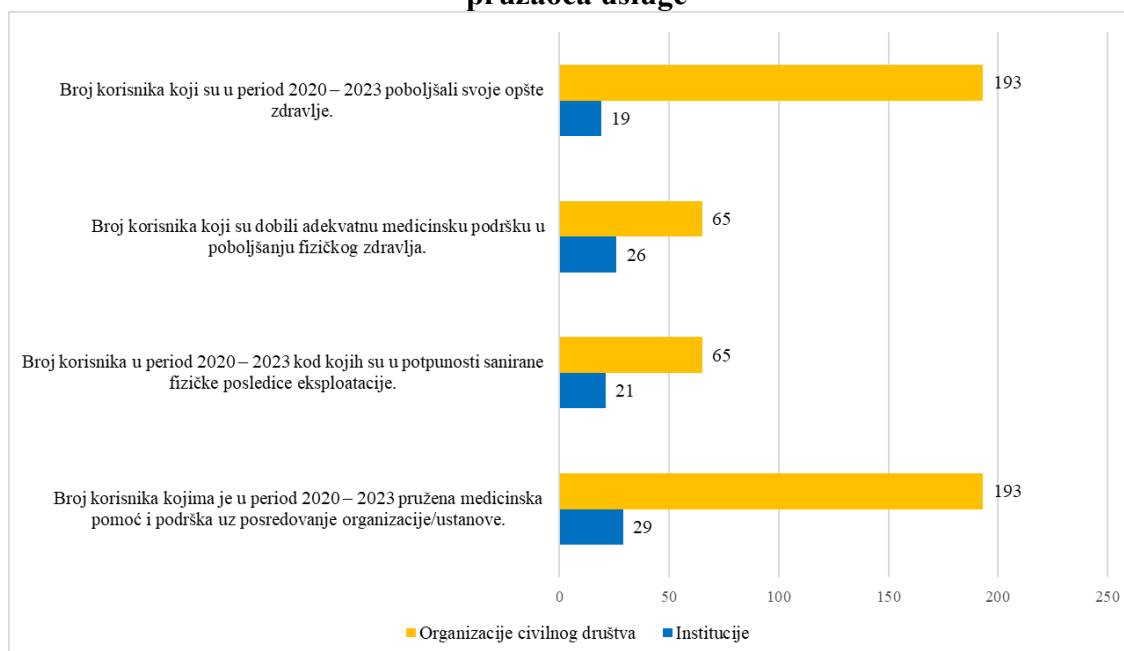
prelaska iz krizne faze (faza 1) u fazu socijalnog uključivanja (faza 3) kod institucija negativni trend iznosi -73.91%, a kod organizacija civilnog društva -62.5%.

Broj korisnika koji su mogli samostalno da obezbede smeštaj u javnim institucijama beleži pad iz faze 1 u fazu 3 od -66.67%, dok u organizacijama civilnog društva se beleži rast od 84.62% pri prelasku korisnika iz faze 2 u fazu 3.

7.1.4. Fizičko zdravlje

Evaluacionim upitnikom smo pratili i pružanje podrške i pomoći institucija i organizacija civilnog društva u oblasti fizičkog zdravlja i dobrobiti, a prema dobijenim rezultatima N= 222 korisnika su dobila medicinsku pomoć posredstvom institucija i organizacija, dok je N= 212 poboljšalo svoje opšte zdravlje. Procenjeno je od strane profesionalaca da je N= 91 korisnik dobio adekvatnu medicinsku podršku u poboljšanju fizičkog zdravlja, dok je N= 86 korisnika u potpunosti saniralo fizičke posledice eksploatacije. Pored toga, N= 109 korisnika je imalo neometan pristup zdravstvenim uslugama.

Grafikon 11. Pokazatelji ishoda programa podrške u domenu fizičkog zdravlja prema vrsti pružaoca usluge

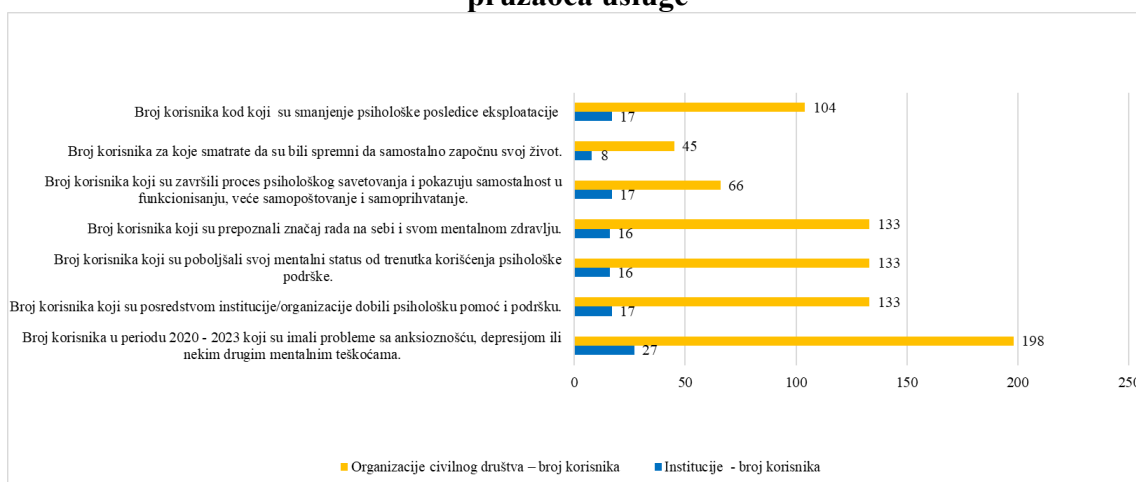

U oblasti fizičkog zdravlja, svi indikatori beleže konstantan pad u svim fazama merenja. Najveći, apsolutni pad se beleži kod organizacija civilnog društva i to u indikatorima: *sanacija fizičkih posledica eksploatacije* i *pružena adekvatna medicinska podrška radi poboljšanja fizičkog zdravlja*. Međutim, u segmentu *poboljšanje opšteg zdravlja* zapaža se nešto povoljniji trend (iz prelaska u fazu 1 u fazu 2 trend pada je -35,19%), a kasnijim fazama kod organizacija civilnog društva beleži se drastičan pad (-78,57% i -86,11%). Kod institucija se beleži smanjenje korisnika kod kojih su *sanirane fizičke posledice eksploatacije* (od -73,33% pri prelasku iz fazi 1 u fazu 2, do -86,67% pri prelasku iz faze 1 u fazu 3). Sličan trend primećen je i kod *obezbeđivanja adekvatne medicinske podrške*, kao i kod *poboljšanja opšteg zdravlja*, gde je pad posebno izražen u poslednjoj fazi (-100%).

7.1.5. Mentalno zdravlje

Kada je reč o mentalnom zdravlju, podaci pokazuju da je N= 225 korisnika imalo izražene teškoće u vidu anksioznosti, depresije ili drugih mentalnih poremećaja, a ukupno N= 211 je poboljšalo mentalno zdravlje. Institucije i organizacije su obezbedile psihijatrijsku pomoć za N=139 korisnika, psihološku pomoć i podršku za N= 150 korisnika. Da postoji visok nivo unutrašnje motivacije i osvešćenosti, govori i rezultat da je N=149 korisnika prepoznalo značaj rada na sebi i svom mentalnom zdravlju. U pogledu dubinskih efekata intervencija, N= 83 korisnika je uspešno završilo proces psihološkog savetovanja i pokazuje samostalnost u funkcionisanju, veće samopoštovanje i samopouzdanje. Istovremeno N= 53 korisnika je spremno da samostalno započne svoj život.

Grafikon 12. Pokazatelji ishoda programa podrške u oblasti mentalnog zdravlja prema vrsti pružaoca usluge

Kod svih indikatora javne institucije beleže negativan trend u pružanju intervencija u prelasku iz krizne faze u fazu socijalnog uključivanja, a koje se odnose na psihološku podršku. Organizacije civilnog društva, sa druge strane, beleže pozitivan trend pri prelasku iz krizne faze u fazu socijalnog uključivanja u više indikatora. Indikatori u kojima se kod organizacija civilnog društva beleže pozitivni trendovi su:

- +19.64% kod *poboljšanje mentalnog statusa*
- +25.7% kod *otklanjanja psiholoških posledica eksploatacije*
- +14.9% kod *samostalnog traženja pomoći*
- +17.8% kod *poboljšanja mentalnog zdravlja*.

Kasnije na prelasku iz faze tranzicije u fazu socijalnog uključivanja dolazi do pada broja korisnika usluga za oko 70% u svim indikatorima.

7.1.6. Obrazovanje i profesionalno usavršavanje

U aspektu obrazovanja, prema podacima iz evaluacionog upitnika N= 167 korisnika je imalo pristup formalnom i/ili neformalnom obrazovanju koje je ponuđeno od strane institucija i organizacija, a N= 164 je iskazalo motivaciju za pohađanjem obrazovanja ili nekog oblika stručnog usavršavanja. Podaci su gotovo podudarni između ponuđenih usluga i motivacije korisnika. Ukupno N= 76 korisnika je dobilo poslovnu priliku (u vidu zaposlenja, stručne prakse ili pokretanja sopstvenog biznisa) zahvaljujući dodatnom usavršavanju koje su dobili posredstvom institucija/organizacija.

Grafikon 13. Pokazatelji ishoda programa podrške u oblasti obrazovanja prema vrsti pružaoca usluge

Javne institucije beleže negativan trend kod intervencija usmerenih na obrazovanje od krizne faze do faze socijalnog uključivanja:

- **-77,78%** korisnika kojima je *ponuđeno formalno i/ili neformalno obrazovanje*,
- **-75%** u pogledu *motivacije korisnika da upišu i pohađaju formalno i neformalno obrazovanje* i
- **-100%** korisnika koji su dobili *poslovnu priliku zahvaljujući stručnom usavršavanju posredstvom institucije*.

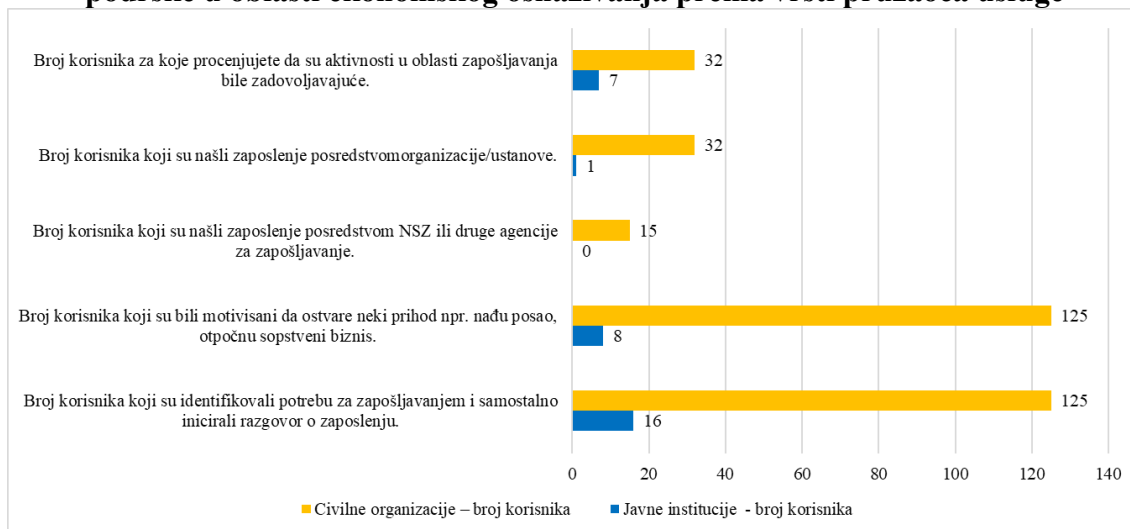
Sa druge strane u okviru organizacija civilnog društva beleži se porast broja korisnika od krizne faze do faze socijalnog uključivanja odnosu na faze korišćenja usluga i to:

- **9.5%** kojima je *ponuđen je pristup formalni i/ili neformalno obrazovanje*,
- **29%** koji su pokazali *motivaciju da upišu i pohađaju formalno i neformalno obrazovanje*,
- **34.38%** koji su dobili *poslovnu priliku* i to povećanje se beleži pri prelasku iz faze tranzicije u fazu socijalnog uključivanja.

7.1.7. Ekonomsko osnaživanje

Rezultati evaluacije pokazuju da je N= 141 korisnika identifikovalo potrebu za zapošljavanjem i samostalno inicirao razgovore o mogućnostima zapošljavanja. Iako je N= 133 korisnika bilo motivisano da ostvari neki prihod kada se sagledaju konačni ishodi, N= 15 korisnika je pronašlo zaposlenje posredstvom Nacionalne službe za zapošljavanje ili druge agencije za zapošljavanje, dok je N= 33 korisnika zaposlenje ostvarilo uz direktnu pomoć institucije ili organizacije. Ukupan broj korisnika koji su došli do zaposlenja zahvaljujući institucionalnoj podršci iznosi N= 48, što čini 36 % od ukupnog broja korisnika koji su bili motivisani i aktivni u traženju posla. Aktivnosti u oblasti zapošljavanja su procenjene kao „zadovoljavajuće“ kod N=39 korisnika.

Grafikon 14. Pokazatelji ishoda programa podrške u oblasti ekonomskog osnaživanja prema vrsti pružaoca usluge

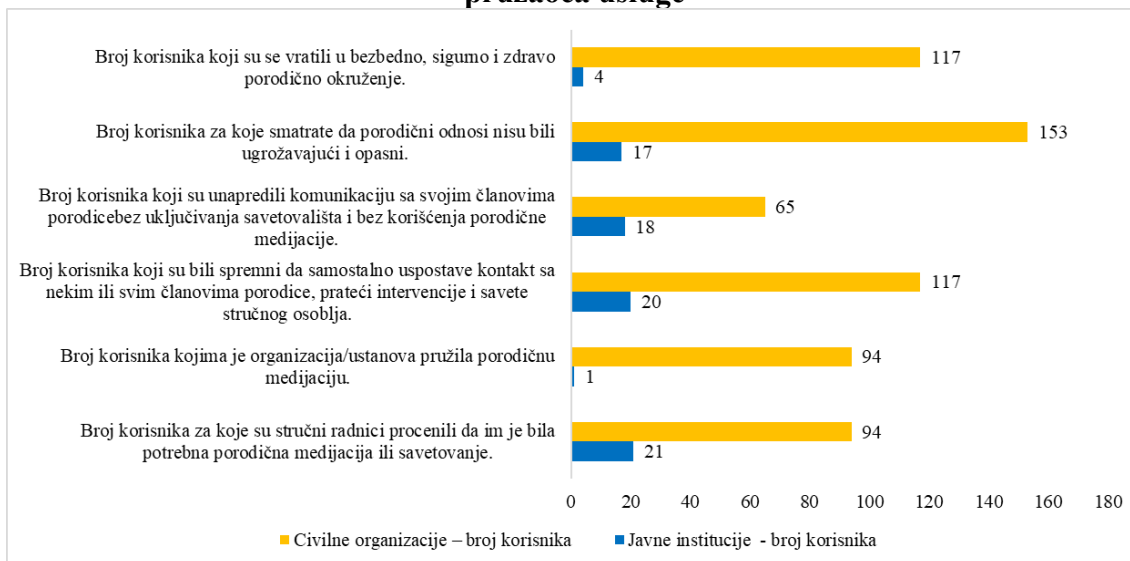
Javne institucije pokazuju minimalan pozitivan rezultat, osim kod indikatora koji se odnosi na *samoinijativu u traženju posla kod korisnika usluga +16.67%*, dok ostali indikatori beleže padove od -60% do -80%. Organizacije civilnog društva u oblasti ekonomskog osnaživanja beleže rast (prelaza iz krizne faze u fazu socijalnog uključivanja) i to:

- **+ 26.1 %** po pitanju *samoinijative u traženju posla* ,
- **+ 0.8% %** kod *zapošljavanja putem NSZ ili agencije* i
- **+0.8%** kod *korisnika koji su pronašli posao i aktivnosti u traženju posla su ocenjene kao zadovoljavajuće.*

7.1.8. Porodični odnosi

Prema analizi rezultata, profesionalci su za N = 115 korisnika procenili da postoji potreba za porodičnom medijacijom i/ili savetovanjem. Od toga, N= 95 korisnika je ovu uslugu i dobilo, što predstavlja visok stepen poklapanja između identifikovane potrebe i konkretno pružene usluge. Značajno je da je N= 137 korisnika bilo spremno da samostalno uspostavi kontakt sa članovima porodice, u skladu sa intervencijama i preporukama stručnog osoblja. Pored toga, N= 83 korisnika je unapredilo komunikaciju sa porodicom *bez uključivanja savetovališta ili formalne porodične medijacije*.

Grafikon 15. Pokazatelji ishoda programa podrške u oblasti porodičnih odnosa prema vrsti pružaoca usluge

Javne institucije beleže pad u svim pokazateljima, od -64% do -100% u domenu rada sa porodicom kroz sve tri faze korišćenja usluga, dok organizacije civilnog društva većim delom imaju negativan trend, ali imaju pozitivne trendove i to kod indikatora:

- samostalni kontakt s porodicom pri prelasku iz faze 1 u fazu 3 –**1.2%**,
- poboljšanje komunikacije bez posredovanja kroz sve tri faze u rasponu **14.9%**
- bezbednog povratka u porodično okruženje **5.4%**.

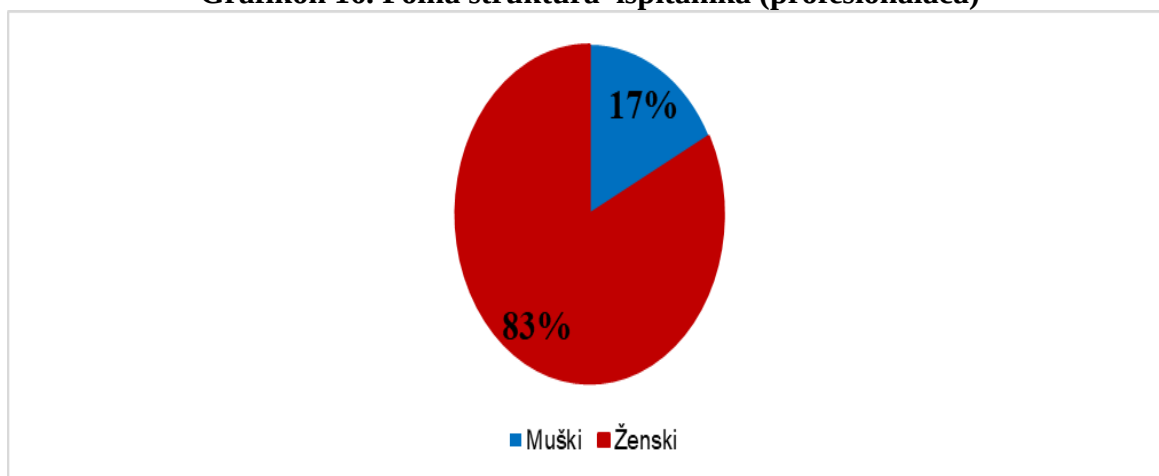
7.2. Percepcija profesionalaca o dostupnim programima podrške socijalnom uključivanju

U okviru ovog istraživanja, posebno je kreiran Upitnik za profesionalce i paraprofesionalce sa ciljem prikupljanja podataka o njihovoj percepciji dostupnosti i efikasnosti programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji. Upitnik je osmišljen tako da omogući sveobuhvatnu procenu uticaja postojećih programa podrške na različite aspekte opšte dobrobiti žrtava, uključujući: siguran i bezbedan smeštaj, mentalno zdravlje, fizičko zdravlje, lične karakteristike žrtava, ekonomski status i socijalne odnose. Instrument je sastavljen od zatvorenih pitanja, raspoređenih po

navedenim oblastima, a za potrebe kvantitativne analize korišćena je Likertova skala. Ovakav pristup omogućava sistematsko prikupljanje podataka i uporedivost stavova među učesnicima istraživanja.

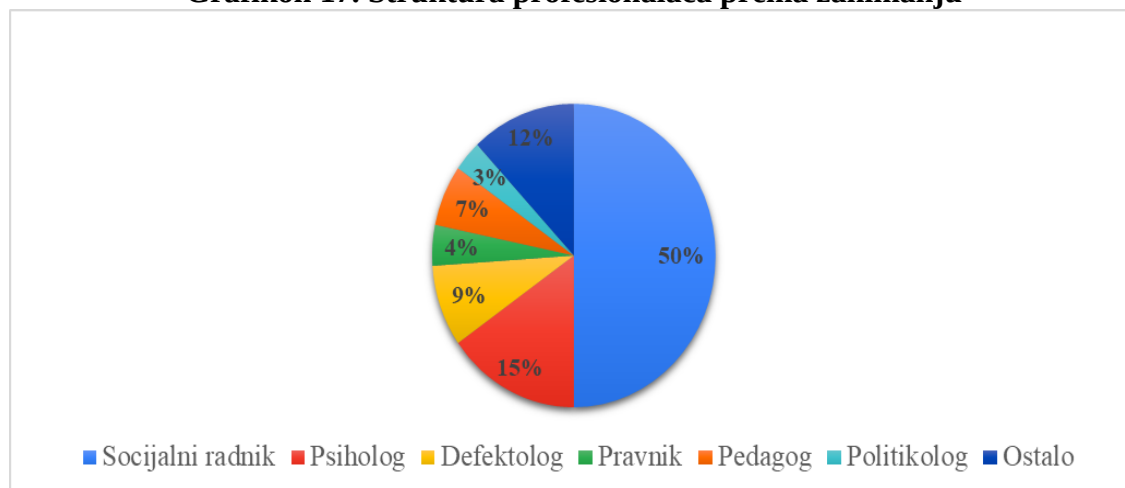
Ukupan broj učesnika istraživanja iznosi $N = 92$, a u pogledu rodne dimenzije, $N = 76$ ispitanika čine žene, dok $N = 16$ čine muškarci.

Grafikon 16. Polna struktura ispitanika (profesionalaca)

Što se tiče vrste zanimanja, najveći broj profesionalaca dolazi iz oblasti socijalnog rada $N = 46$, zatim slede psiholozi $N = 14$, defektolozi $N = 8$, pravnici $N = 4$, pedagozi $N = 6$, politikolozi $N = 3$ i ostalo čine stručni saradnici (domaćice, facilitatori radionica) i volonteri $N = 11$.

Grafikon 17. Struktura profesionalaca prema zanimanju

U pogledu sektorske pripadnosti, većina ispitanika je zaposlena u javnom sektoru $N = 59$, dok $N = 33$ dolazi iz civilnog sektora.

7.2.1. Percepcija dostupnosti i adekvatnosti usluga u zajednici za žrtve trgovine ljudima

Kada je reč o percepciji profesionalaca o dostupnosti usluga u zajednici namenjenih pomoći i podršci žrtvama trgovine ljudima, rezultati pokazuju da većina ispitanika ovu dostupnost ocenjuje kao delimičnu. Naime, N= 53 ispitanika smatra da su usluge u zajednici delimično dostupne, dok N= 30 ispitanika procenjuje da su one delimično nedostupne. Manji broj učesnika istraživanja ukazuje na krajnje polove u dostupnosti ovih usluga, svega N= 6 ispitanika ocenjuje usluge kao potpuno nedostupne, dok ih N= 3 smatra da su one potpuno dostupne.

Rezultati istraživanja ukazuju na postojanje razlika u percepciji profesionalaca uopšteno posmatrajući dostupnosti programa podrške u periodu 2020 – 2023. godine u zavisnosti od građansko-pravnog statusa i identitetskih karakteristika (rodnih i polnih) žrtava trgovine ljudima.

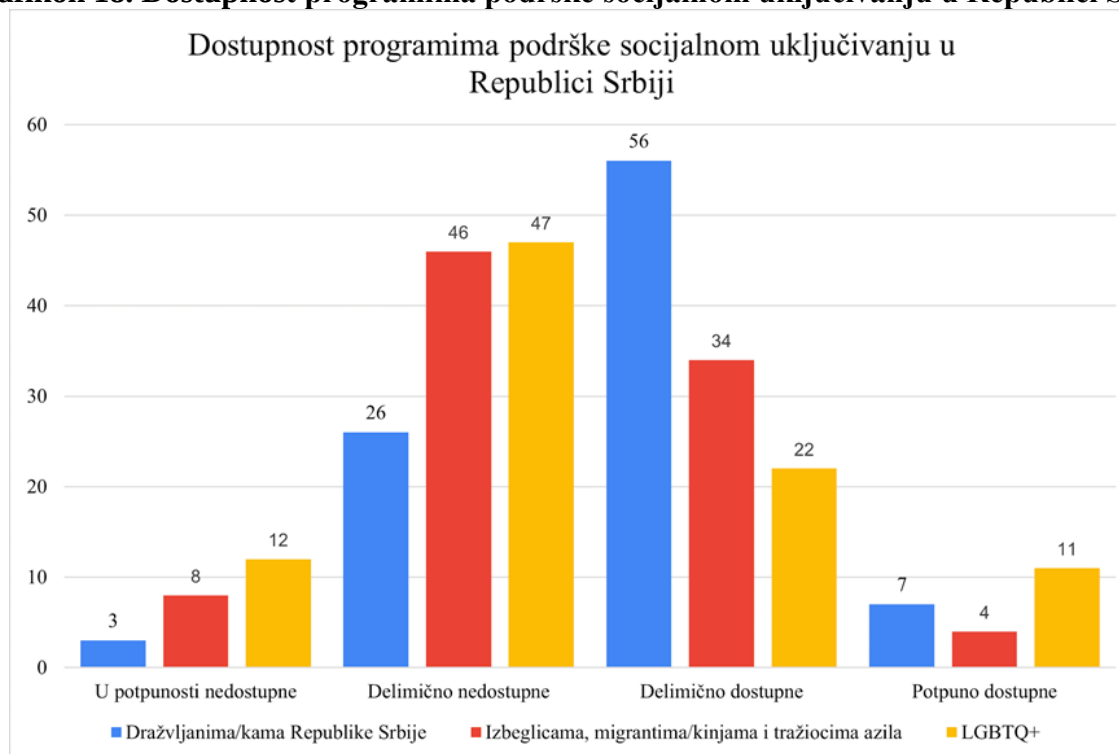
Kada je reč o domaćim državljanima, većina ispitanika, njih N= 56 , smatra da su programi podrške delimično dostupni, dok N= 26 ispitanika ocenjuje da su ti programi delimično nedostupni. Sa druge strane, N= 7 ispitanika navodi da su programi u potpunosti dostupni, dok N= 3 ispitanika smatra da su potpuno nedostupni.

U odnosu na izbeglice, migrante i tražioce azila, rezultati pokazuju da N= 46 ispitanika procenjuje programe podrške kao delimično nedostupne, dok N= 34 ispitanika smatra da su ovi programi delimično dostupni. Znatno manji broj ispitanika procenjuje krajnje vrednosti dostupnosti: N= 8 ispitanika smatra da su programi u potpunosti nedostupni, dok samo N= 4 ispitanika veruje da su potpuno dostupni.

Kada su u pitanju žrtve trgovine ljudima koje pripadaju LGBTQA+ populaciji, većina ispitanika N= 47, navodi da su programi podrške za ovu grupu *delimično nedostupni*, N=12 ispitanika smatra da su programi *u potpunosti nedostupni*, dok N= 22 ispitanika ocenjuje da su programi *delimično dostupni*.

Profesionalci ocenjuju da su programi podrške najviše dostupni za domaće državljane, dok za izbeglice, tražioce azila, migrante i pripadnike LGBTQA+ populaciju programi podrške su većinskim stavom profesionalaca nedostupne (pogledati grafikon 18.). Komparativna analiza pokazala je da se procene profesionalaca u javnom i civilnom sektoru statistički značajno razlikuju u pogledu dostupnosti programa namenjenih izbeglicama, migrantima i tražiocima azila ($\chi^2(3) = 8,06$; $p = 0,045$). Nisu utvrđene statistički značajne razlike između javnog i civilnog sektora u proceni dostupnosti programa za domaće državljane ($p > 0,05$), kao ni u proceni dostupnosti programa za pripadnike LGBTQ+ zajednice ($\chi^2(3) = 7,11$; $p = 0,069$), iako rezultati za ovu grupu ukazuju na tendenciju ka razlikama između sektora koja nije dostigla nivo statističke značajnosti.

Grafikon 18. Dostupnost programima podrške socijalnom uključivanju u Republici Srbiji

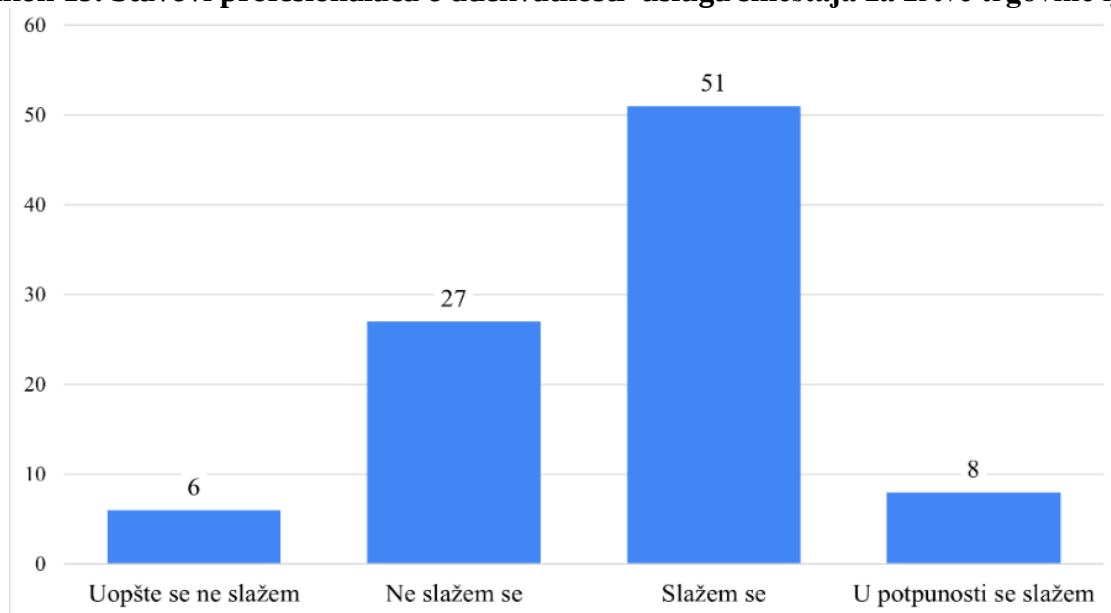

7.2.2. Percepcija sigurnosti i bezbednosti smeštaja

U okviru istraživanja ispitivana je i percepcija profesionalaca o dostupnosti i adekvatnosti smeštajnih kapaciteta namenjenih žrtvama trgovine ljudima u periodu 2020-2023. godine, uključujući prihvatilišta, sigurne kuće i stanovanje uz podršku.

Rezultati pokazuju da najveći broj profesionalaca $N= 51$, smatra da su postojeći smeštajni kapaciteti zadovoljavajući u odnosu na potrebe žrtava trgovine ljudima. Nasuprot tome, $N= 27$ ispitanika ocenjuje da kapaciteti nisu dovoljni, odnosno da ne odgovaraju na potrebe korisnika ovih usluga. Manji broj ispitanika $N= 6$ je iskazalo potpuno neslaganje, a ukupno $N= 8$ potpuno slaganje sa tvrnjom da dostupni usluge smeštaja odgovaraju potrebama žrtava trgovine ljudima.

Grafikon 19. Stavovi profesionalaca o adekvatnosti usluga smještaja za žrtve trgovine ljudima

Jedan set pitanja odnosi se na adekvatnost različitih oblika smještaja (prihvatišta za žrtve trgovine ljudima, sigurne kuće i stanovanje uz podršku) na potrebu žrtava trgovine ljudima za sigurnošću i bezbednošću.

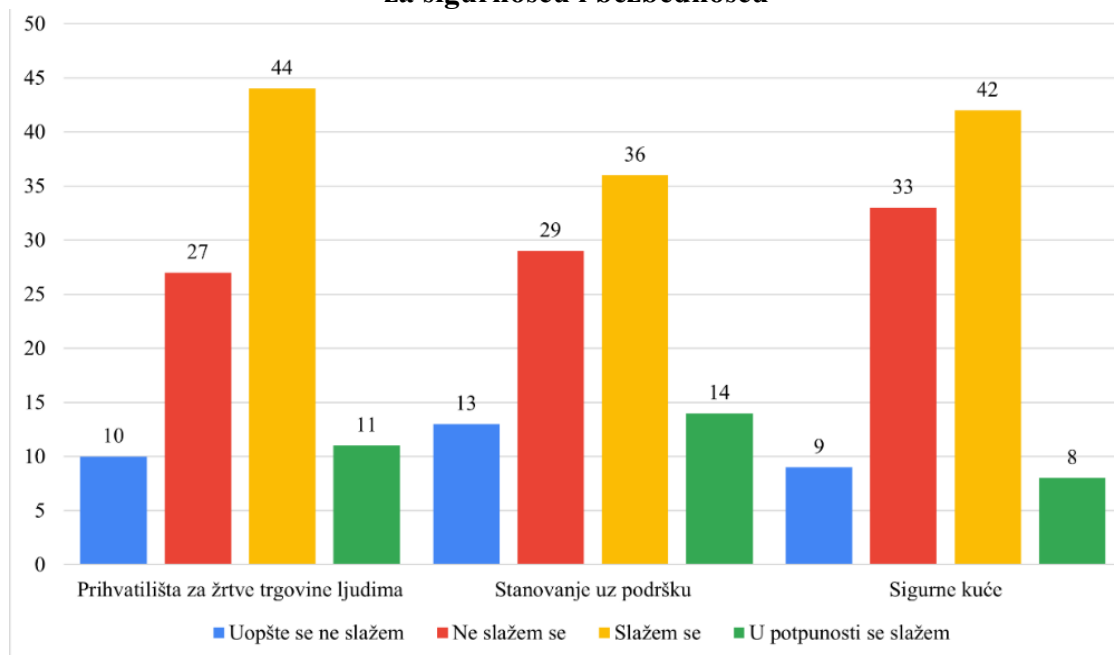
Prihvatište za žrtve trgovine ljudima - Najveći broj ispitanika N= 44, izjasnio se da *se slaže* sa tvrdnjom da su kapaciteti prihvatilišta bili dovoljni da zadovolje potrebe za sigurnošću i bezbednošću žrtava. Dalje, N=11 ispitanika ovu tvrdnju u potpunosti potvrđuje, dok N= 27 navodi da *se ne slaže*, a N= 10 ispitanika u potpunosti osporava ovu tvrdnju. Ovi rezultati ukazuju na relativno podeljenu sliku, s blago bližem stavu ka pozitivnoj oceni, ali i značajnim brojem onih koji izražavaju zabrinutost u vezi sa adekvatnosti ovog oblika smještaja.

Usluga stanovanja uz podršku - U pogledu adekvatnosti usluge stanovanje uz podršku, N= 36 ispitanika *se slaže* da je ova usluga zadovoljavajuća, dok N=14 *u potpunosti slaže* da je zadovoljavajuća u pogledu zadovoljenja potrebe korisnika za sigurnošću i bezbednošću. Sa druge strane, N= 29 ispitanika navodi da *se ne slaže*, dok N= 13 izražava *potpuno neslaganje* sa tvrdnjom o adekvatnosti ove usluge. Ovi podaci ukazuju na veću polarizaciju u stavovima, ali i na određeni stepen skepticizma u pogledu adekvatnosti ove usluge u pružanju kontinuirane sigurnost korisnika.

Prihvatišta za žrtve nasilja (sigurne kuće) - Kada je reč o sigurnim kućama, N= 42 profesionalaca *se slaže* da su usluge dovoljne, dok N= 8 smatra da su potpuno dovoljne da zadovolje potrebe korisnika za sigurnošću i bezbednošću. Negativno mišljenje izražava ukupno N= 42 profesionalaca — od čega se N= 33 *ne slaže*, a N= 9 *u potpunosti ne slaže* sa tvrdnjom da sigurne kuće zadovoljavaju potrebe za sigurnošću i bezbednošću žrtava.

Rezultati ukazuju na to da profesionalci najpozitivnije ocenjuju kapacitete prihvatilišta za žrtve trgovine ljudima, dok se u slučaju stanovanja uz podršku i sigurnih kuća beleži izraženija polarizacija stavova.

Grafikon 20. Stavovi profesionalaca o adekvatnosti smeštajnih kapaciteta u zadovoljenju potrebe za sigurnošću i bezbednošću

Radi ispitivanja povezanosti između percepcije adekvatnosti usluge smeštaja i percepcije sigurnosti i bezbednosti žrtava nakon napuštanja programa podrške, analizirane su dve ordinalne varijable merene četvorostepenom Likertovom skalom (od 1 *uopšte se ne slažem* do 4 *u potpunosti se slažem*): **1. Dostupne usluge smeštaja u periodu od 2020. do 2023. su bile zadovoljavajuće u pogledu odgovora na potrebe žrtava trgovine ljudima i 2. Korisnici se nakon napuštanja programa socijalnog uključivanja osećaju sigurno i bezbedno.** Cilj analize bio je da se ispita povezanost između procene adekvatnosti usluge smeštaja u zadovoljenju potreba i opšte dobrobiti žrtava i percepcije o tome da li nakon izlaska iz programa podrške socijalnom uključivanju žrtve trgovine ljudima imaju stabilno i bezbedno okruženje u kome borave.

Deskriptivni rezultati pokazuju da se N= 59 profesionalaca *u potpunosti slaže* ili *slaže* da su dostupne usluge smeštaja bile adekvatne u pogledu zadovoljenja potreba za sigurnošću i bezbednošću, dok N= 33 profesionalaca izražava neslaganje sa navedenom tvrdnjom. Istovremeno, N=66 profesionalaca smatra da se žrtve trgovine ljudima nakon napuštanja programa podrške socijalnom uključivanju ne osećaju sigurno i bezbedno, dok N= 26 smatra da se korisnici osećaju sigurno i bezbedno.

Kros-tabulacija podataka pokazuje da se od N= 51 profesionalca koji *se slažu* da su dostupne usluge smeštaja zadovoljavajuće u pogledu zadovoljenja potreba za sigurnošću i bezbednošću, N= 35 *ne slaže* ili *u potpunosti ne slaže* da se žrtve trgovine ljudima nakon prolaska kroz program podrške socijalnom uključivanju ne osećaju sigurno i bezbedno u okruženju u kome žive. Izuzetno mali broj ispitanika (samo N= 2) je izjavilo da se *u potpunosti slaže* sa tvrdnjom o stabilnom okruženju nakon napuštanja programa podrške.

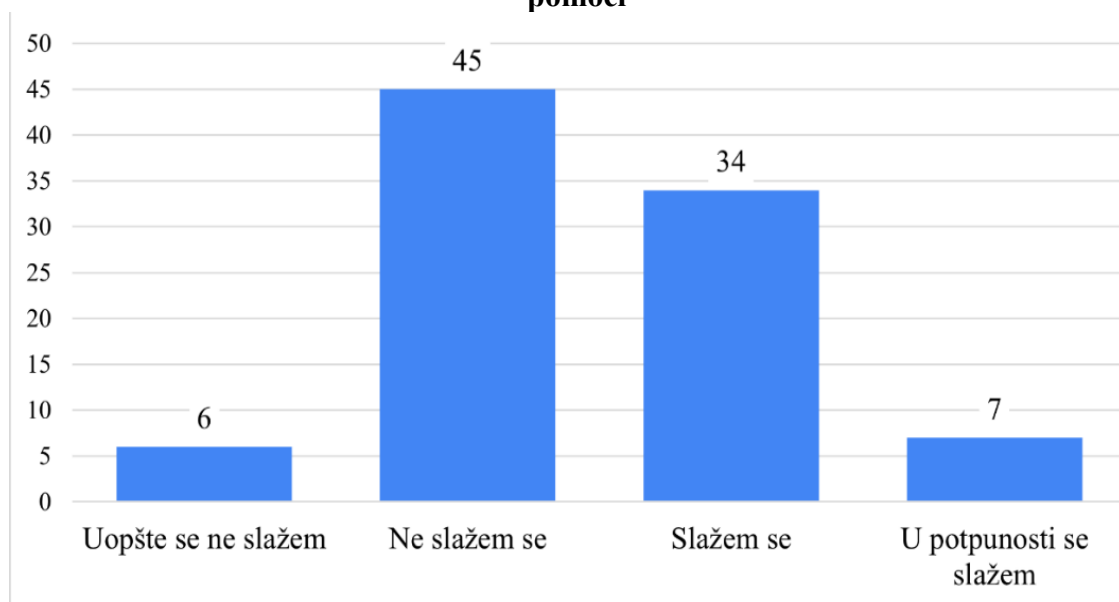
Radi ispitivanja povezanosti između navedenih varijabli primenjena je Spearmanova korelaciona analiza. Rezultati pokazuju postojanje umerene pozitivne i statistički značajne korelacije između percepcije adekvatnosti usluga smeštaja i percepcije sigurnosti i bezbednosti žrtava nakon napuštanja programa podrške socijalnom uključivanju ($\rho = 0,415$; $p < 0,001$; $N = 92$).

7.2.3. Percepcija fizičkog zdravlja i dobrobiti

U cilju procene ishoda procesa socijalnog uključivanja na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima, posebno je analizirana percepcija profesionalaca u domenu fizičkog zdravlja i dobrobiti od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja u društvo.

Rezultati koji se odnose na stepen slaganja sa tvrdnjom: *Medicinska pomoć koja je pružena žrtvama trgovine ljudima je adekvatna, blagovremena, sa punom informisanošću i participacijom* žrtava pokazuju da najveći broj profesionalaca i paraprofesionalaca, njih N= 45, izražava neslaganje sa navedenom tvrdnjom, dok dodatnih N= 6 ispitanika iskazuje potpuno neslaganje. Sumarno posmatrajući neslaganje sa tvrdnjom⁵ N= 51 ispitanika ocenjuje da medicinska pomoć nije zadovoljavajuća u ključnim aspektima: pravovremenosti, kvaliteta, informisanosti i učešća samih žrtava trgovine ljudima u odlučivanju. Sa druge strane, N= 34 ispitanika se slaže sa tvrdnjom o adekvatnosti medicinske pomoći, dok ih N= 7 navodi da se sa njom u potpunosti slaže, što ukupno čini N = 41 ispitanika sa pozitivnim stavom kada se prati pravovremenost, kvalitet, informisanost i participacija žrtava trgovine ljudima u odlučivanju.

Grafikon 21. Stavovi profesionalaca o adekvatnosti i blagovremenosti u pružanju medicinske pomoći

Na tvrdnju *Od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja fizičko zdravlje žrtava trgovine ljudima se poboljša*, većina ispitanika izrazila je pozitivan stav. Preciznije, N= 58 ispitanika se slaže, dok dodatnih N= 11 ispitanika navodi da se u potpunosti slaže sa ovom tvrdnjom. Nasuprot tome, N= 21 ispitanik se ne slaže, a N= 2 ispitanika se u potpunosti ne slaže. Ovi nalazi ukazuju da gotovo tri četvrtine učesnika opaža pozitivne promene u domenu fizičkog zdravlja žrtava tokom procesa oporavka i socijalnog uključivanja u zajednicu.

⁵ Ukupan procenat odnosi se na ispitanike koji su izrazili da se 'ne slažu' ili u 'u potpunosti ne slažu' sa tvrdnjom.

U cilju ispitivanja povezanosti između percepcije adekvatnosti pružene medicinske pomoći i percepcije poboljšanja fizičkog zdravlja žrtava trgovine ljudima tokom korišćenja programa podrške, analizirane su dve varijable merene četvorostepenom Likertovom skalom: **1. percepcija da li je medicinska pomoć pružena žrtvama trgovine ljudima bila adekvatna, blagovremena, uz punu informisanost i participaciju žrtava trgovine ljudima i 2. procena da li se od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja fizičko zdravlje žrtava trgovine ljudima poboljša.**

Rezultati upitnika pokazuju da N= 41 profesionalac smatra da je medicinska pomoć bila adekvatna, dok N= 51 profesionalac izražava neslaganje sa navedenom tvrdnjom. Ujedno, većina profesionalaca N= 69 percipira da se fizičko zdravlje žrtava trgovine ljudima tokom procesa socijalnog uključivanja poboljša, dok N= 23 smatra da do poboljšanja ne dolazi.

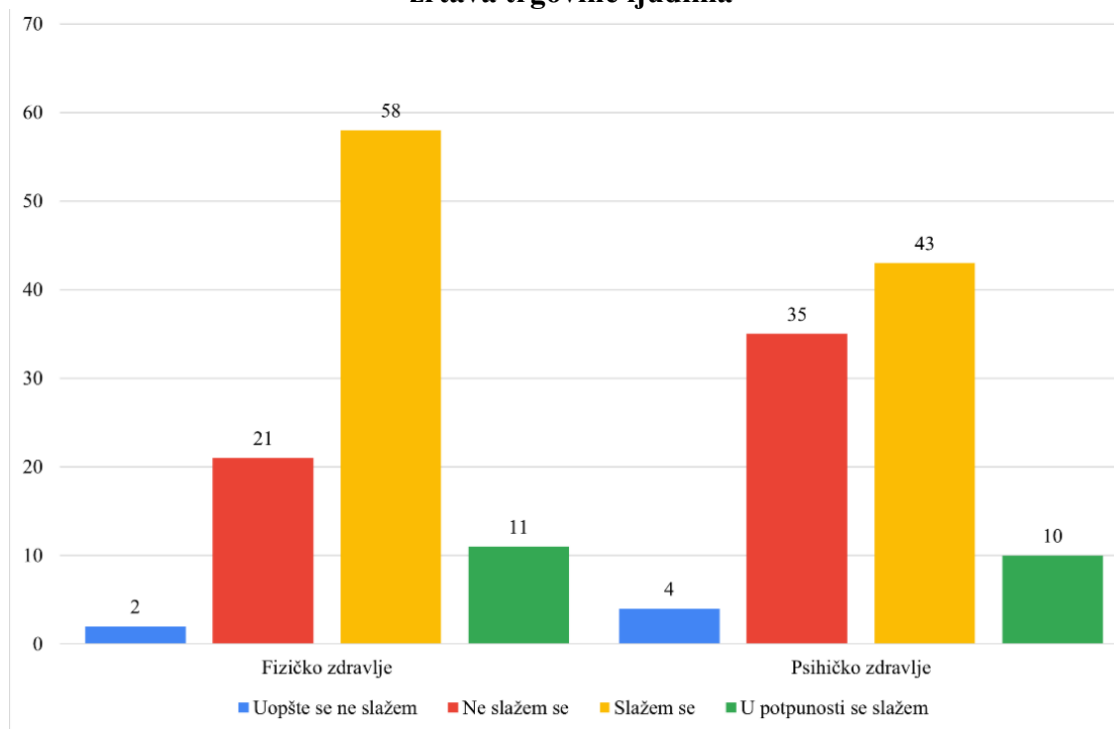
Kros-tabulacija podataka pokazuje da su pozitivne percepcije kvaliteta medicinske pomoći praćene pozitivnim percepcijama poboljšanja fizičkog zdravlja žrtava trgovine ljudima. Među profesionalcima koji se *slažu* ili *u potpunosti slažu* da je medicinska pomoć bila adekvatna (N= 41), njih N= 37 procenjuje da se fizičko zdravlje poboljša, dok N= 4 smatra da do poboljšanja ne dolazi. Ukupno N= 51 profesionalaca se *ne slaže* ili *u potpunosti ne slaže* da je medicinska pomoć bila adekvatna, a istovremeno njih N= 32 smatra da se fizičko zdravlje poboljša, dok N= 19 smatra da do poboljšanja ne dolazi.

Radi ispitivanja povezanosti između navedenih varijabli primenjena je Spearmanova korelacionala analiza. Rezultati pokazuju da postoji umerena pozitivna povezanost i statistički značajna korelacija između percepcije adekvatnosti pružene medicinske pomoći i percepcije poboljšanja fizičkog zdravlja žrtava trgovine ljudima ($\rho = 0,471$; $p < 0,001$; $N = 92$).

7.2.4. Percepcija mentalnog zdravlja i dobrobiti

Ispitivana je i percepcija profesionalaca i paraprofesionalaca o ishodima programa podrške na mentalno zdravlje i dobrobiti žrtava trgovine ljudima. Na tvrdnju koja glasi: *Od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja mentalno zdravlje žrtava trgovine ljudima se poboljša, tj. smanjuju se posledice eksploatacije po mentalno zdravlje (depresija, anksioznost, nesanica i druge mentalne teškoće)*, N= 43 ispitanika *se slaže*, a N= 10 se *u potpunosti slaže*. Međutim, N= 35 ispitanika se *ne slaže*, dok N= 4 izražava potpuno neslaganje sa tvrdnjom. Ukupno, N= 53 učesnika potvrđuje postojanje napretka u mentalnom zdravlju, dok N= 39 izražava skepticizam u pogledu postizanja značajnijih poboljšanja u ovoj oblasti. Komparirajući percepcije o poboljšanju fizičkog i mentalnog zdravlja, uočavamo da je pozitivan stav nešto niži u domenu mentalnog zdravlja.

Grafikon 22. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške fizičkog i mentalnog zdravlja žrtava trgovine ljudima

Imajući u vidu da je psihosocijalno savetovanje važno u procesu oporavka žrtava trgovine ljudima, ispitivali smo i percepciju profesionalaca o adekvatnosti ove usluge. Rezultati pokazuju da se ukupno N= 43 ispitanika *ne slaže*, a N= 14 se *u potpunosti ne slaže* da su usluge psihosocijalnog savetovanja adekvatne, dovoljne i zadovoljavajućeg standarada i doprinose dobrobiti žrtava. Sa druge strane N= 30 profesionalaca *se slaže*, a N= 5 *se u potpunosti slaže* da su usluge psihosocijalnog savetovanje adekvatne i dovoljne. Iako većina ispitanika N= 57 smatra da usluge psihosocijalnog savetovanja nisu adekvatne, dovoljne i zadovoljavajuće, istovremeno većina profesionalaca je stava da žrtve trgovine ljudima od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja poboljšaju svoje mentalno zdravlje. Ovi rezultati pokazuju značajan raskorak, iako profesionalci smatraju da su usluge nedovoljno dostupne, ipak primećuju poboljšanje mentalnog zdravlja.

U cilju ispitivanja povezanosti između percepcije adekvatnosti usluga psihosocijalnog savetovanja i percepcije poboljšanja mentalnog zdravlja žrtava trgovine ljudima, analizirane su dve varijable: **1. procena da li su dostupne usluge psihosocijalnog savetovanja adekvatne, dovoljne i zadovoljavajućeg standarda u cilju poboljšanja mentalne dobrobiti i 2. da li se od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja poboljša mentalno zdravlje žrtava trgovine ljudima.**

Kros-tabulacija podataka pokazuje da među profesionalcima koji pozitivno ocenjuju adekvatnost usluga psihosocijalno savetovanja (N= 35), njih N= 27 procenjuje da se mentalno zdravlje žrtava trgovine ljudima poboljša tokom korišćenja programa podrške, dok N= 8 smatra da do poboljšanja ne dolazi. Nasuprot tome, profesionalci koji negativno ocenjuju adekvatnost usluga psihosocijalnog savetovanja N= 57, njih N= 31 smatra da se mentalno zdravlje žrtava ne poboljša, dok N= 26 smatra da do poboljšanja dolazi.

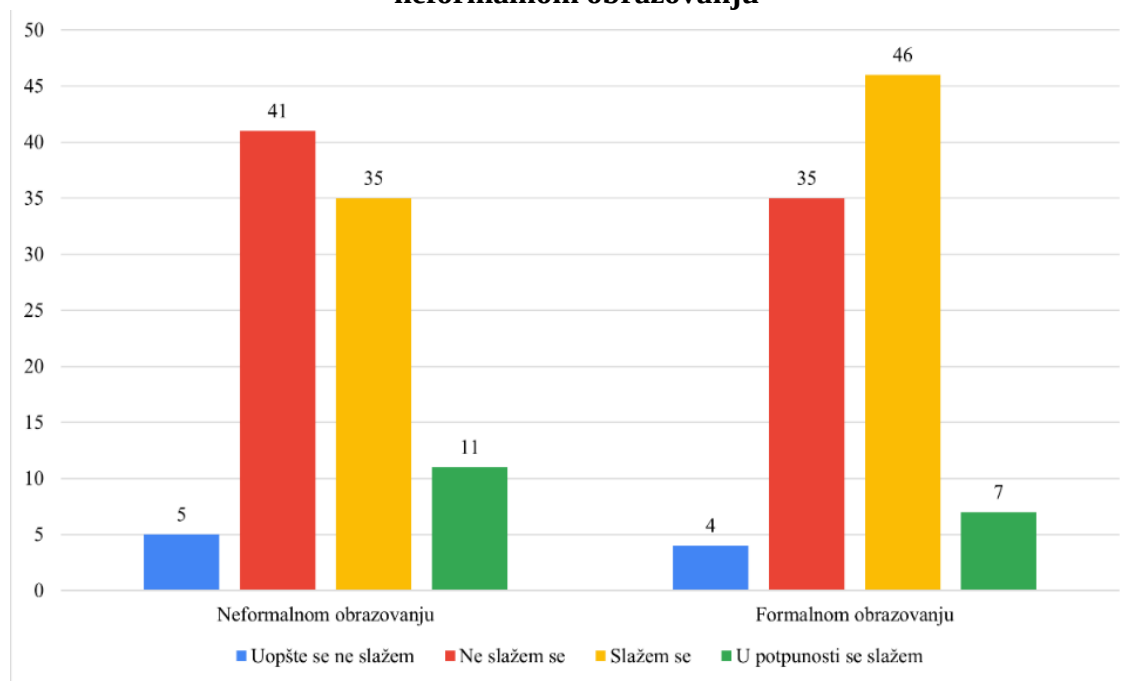
Primenom Spearmanove korelacione analize ispitali smo povezanost između navedenih varijabli, a rezultati pokazuju povezanost i statistički značajnu korelaciju između percepcije adekvatnosti usluga psihosocijalnog savetovanja i percepcije poboljšanja mentalnog zdravlja žrtava trgovine ljudima ($\rho = 0,505$; $p < 0,001$; $N = 92$).

7.2.5. Percepcija obrazovanja i usavršavanja

U pogledu obrazovanja i usavršavanja rezultati pokazuju da polovina ispitanika $N = 46$ smatra da žrtve trgovine ljudima imaju pristup neformalnom obrazovanju i to: $N = 35$ *se slaže* sa ovom tvrdnjom i *u potpunosti se slaže* $N = 11$. Sa druge strane, $N = 46$ ispitanika, *se ne slaže* ili *u potpunosti ne slaže* da žrtve trgovine ljudima imaju pristup neformalnom obrazovanju, što pokazuje na polarizovane stavove.

Kada je u pitanju formalno obrazovanje više od polovina ispitanika $N = 53$ *se slaže* da žrtve trgovine ljudima imaju pristup formalnom obrazovanju, dok nešto manji procenat $N = 39$ nije saglasan sa ovom tvrdnjom. Iako postoji opšte mišljenje da žrtve trgovine ljudima imaju pristup obrazovanju, uočava se značajna razlika između percepcije o pristupu neformalnom i formalnom obrazovanju. Pristup formalnom obrazovanju (kao što je vanredno školovanje ili visoko obrazovanje) ocenjen je pozitivnije.

Grafikon 23. Stavovi profesionalaca o pristupu žrtava trgovine ljudima formalnom i neformalnom obrazovanju

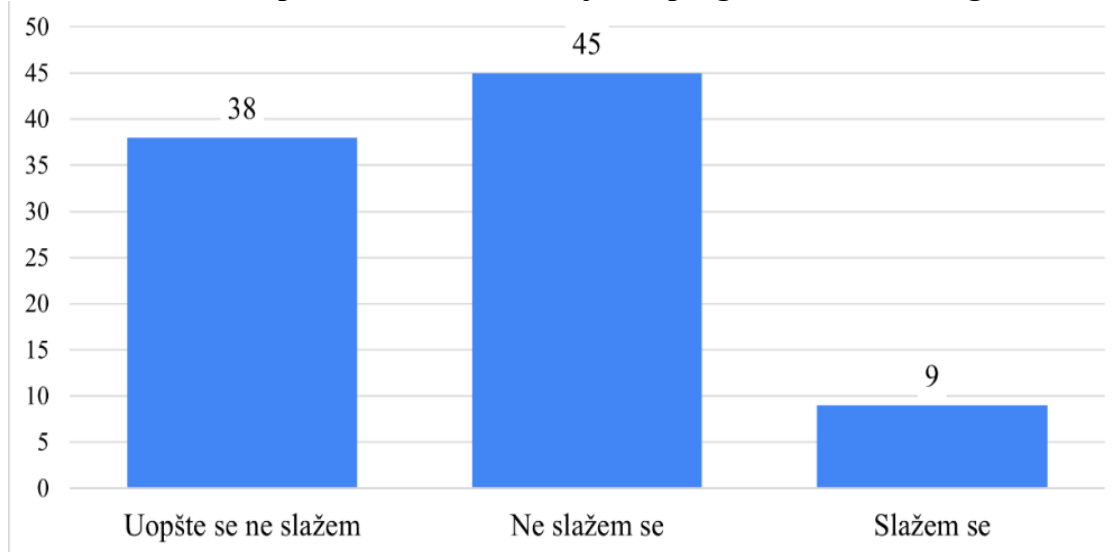

7.2.6. Percepcija ekonomske osnaženosti

Na osnovu prikupljenih podataka o percepciji dostupnosti ekonomskih programa podrške i pomoći žrtvama trgovine ljudima u Srbiji, analizirani rezultati jasno ukazuju na izraženo nepoverenje u postojeći sistem ekonomskog osnaživanja žrtava. Najveći broj $N = 83$ ispitanika smatra da u Republici Srbiji nema dovoljno ekonomskih programa podrške za žrtve trgovine ljudima. Samo $N = 9$ ispitanika izražava pozitivan stav, što je izuzetno nizak nivo poverenja u programe ekonomskog osnaživanja. Najveći broj ispitanika je odgovorio sa *ne slažem se* $N = 45$, dok se značajan broj $N = 38$ *se u potpunosti*

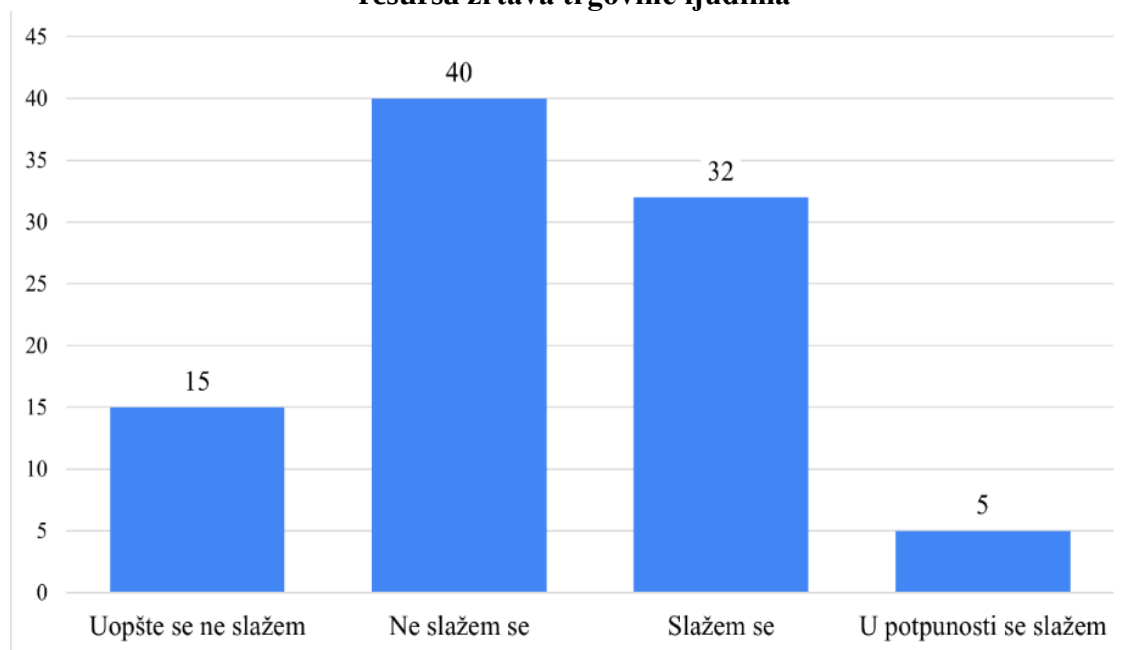
ne slaže da postoji dovoljno programa ekonomskog osnaživanja za žrtve trgovine ljudima u Republici Srbiji.

Grafikon 24. Stavovi profesionalaca o dovoljnosti programa ekonomskog osnaživanja

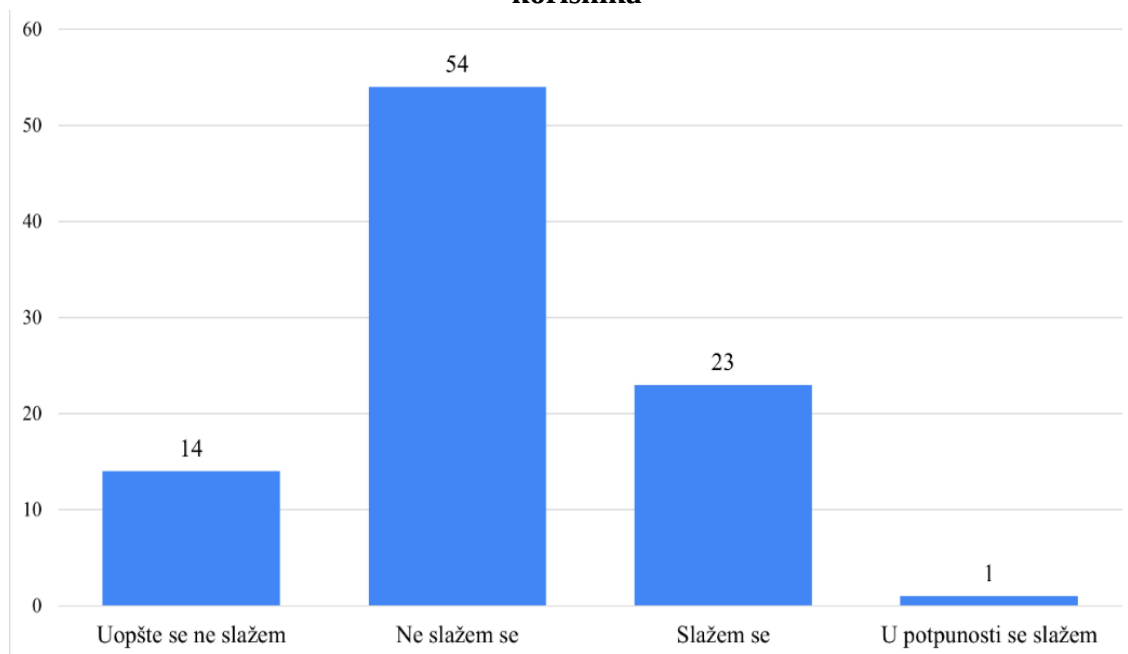
Posmatrajući stavove o ishodima programa socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima u aspektu jačanja njihovih ekonomskih resursa, čime se prevencira ponovna eksploatacija i smanjuje ranjivost, ukupno N= 55 ispitanika smatra da dostupni programi podrške ne doprinose dovoljno jačanju ekonomskih resursa žrtava trgovine ljudima i ne utiču efikasno na smanjenje njihove ranjivosti, niti smanjuju rizik od ponovne eksploatacije. Istovremeno, N= 37 ispitanika smatra da postojeći programi ipak doprinose jačanju ekonomskih resursa žrtava i smanjenju njihove ranjivosti.

Grafikon 25. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške u jačanju ekonomskih resursa žrtava trgovine ljudima

Na osnovu prikupljenih podataka o percepciji ekonomske samostalnosti korisnika nakon korišćenja programa podrške socijalnom uključivanju, analiza ukazuje na izraženu sumnju u efikasnost postojećih mera podrške u postizanju minimalne egzistencijalne sigurnosti. Više od tri četvrtine ispitanika N= 54 smatra da žrtve ne mogu zadovoljiti osnovne životne potrebe nakon završetka programa socijalnog uključivanja. Samo N= 23 pokazuje određeni stepen saglasnosti s tvrdnjom da žrtve mogu da izgrade ekonomsku samostalnost kroz sopstveni rad.

Grafikon 26. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške na ekonomsku samostalnost korisnika

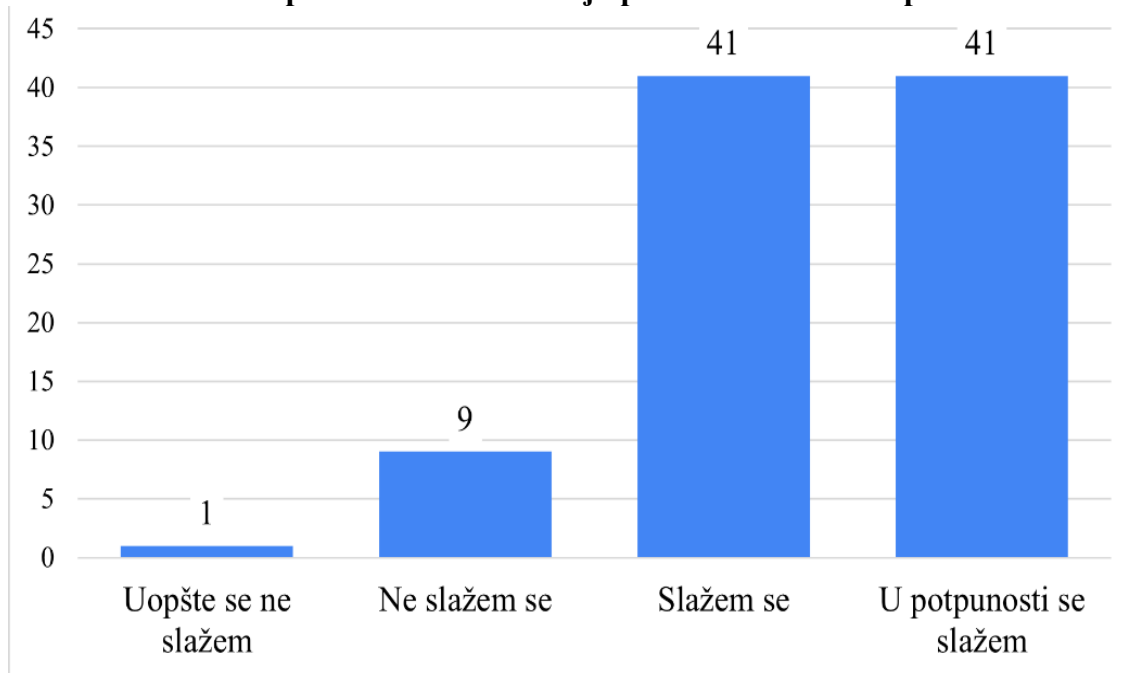
Preovladava jasno negativno uverenje, tačnije ispitanici koji ne veruju u efikasnost programa podrške socijalnom uključivanju, ne veruju ni u ekonomski oporavak žrtava. Među onima koji delimično veruju u efikasnost programa podrške N= 40 (27) se i dalje ne slaže da žrtve mogu zadovoljiti potrebe. Ispitanici koji veruju u efikasnost programa i slažu se da oni doprinose jačanju ekonomskih resursa žrtava, N= 32 (21) se još uvek ne slažu da žrtve mogu zadovoljiti osnovne potrebe, što ukazuje na diskrepanciju između vere u koncept programa podrške socijalnom uključivanju i realni ishod. Iako postoji određeni broj ispitanika koji veruju u efikasnost programa podrške žrtvama trgovine ljudima u Srbiji, većina ih i dalje ne smatra da ti programi omogućavaju žrtvama da samostalno zadovolje osnovne životne potrebe nakon učešća. Posebno je značajno to što i među onima koji izražavaju uverenje u efikasnost programa (*slažem se*), značajan broj i dalje ne veruje u stvarnu ekonomsku samostalnost žrtava. Svakako najveći broj profesionalaca N= 67 smatra da je ekonomsko osnaživanje važan faktor koji doprinosi uspešnom socijalnom uključivanju.

Ispitali smo povezanost između dve varijable: **1. dostupni programi podrške doprinose jačanju ekonomskih resursa žrtava trgovine ljudima, smanjenju njihove ranjivosti i rizika od ponovne eksploatacije** i **2. žrtve trgovine ljudima nakon prolaska kroz programe podrške socijalnom uključivanju svojim radom mogu da zadovolje osnovne životne potrebe**. Rezultati pokazuju postojanje statistički značajne korelacije između navedenih percepcije doprinosa programa podrške jačanju ekonomskih resursa i procene mogućnosti da žrtve trgovine ljudima nakon završetka programa svojim radom zadovolje osnovne životne potrebe ($p = 0,557$; $p < 0,001$; $N = 92$).

7.2.7. Percepcija porodičnih odnosa

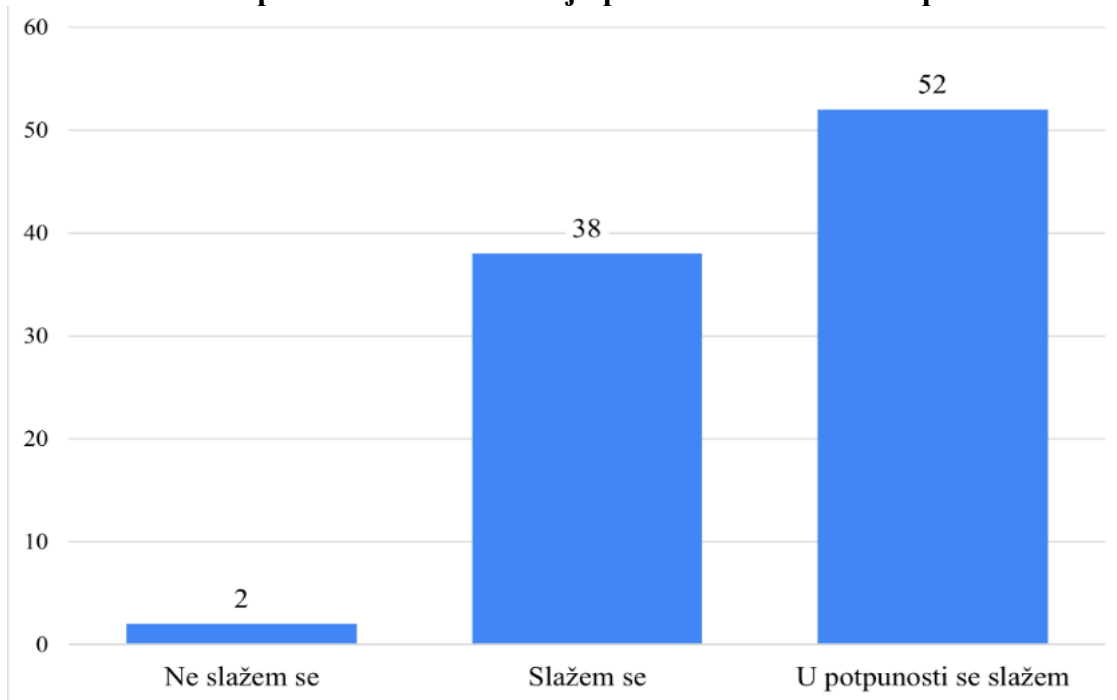
Analiza stavova o tvrdnji *Porodične veze imaju ključnu ulogu u oporavku žrtava trgovine ljudima* pokazuje visok stepen saglasnosti među ispitanicima, uz vrlo mali procenat neslaganja. Ukupno N= 82 ispitanika *u potpunosti se slaže* ili *se slaže* da porodične veze imaju ključnu ulogu u procesu oporavka žrtava trgovine ljudima, dok je nivo neslaganja N= 10.

Grafikon 27. Stavovi profesionalaca o uticaju porodičnih veza na oporavak korisnika

Analiza stavova o tvrdnji *Podrška porodice/prijatelja/partnera je važna za obnovu poverenja u bliske osobe žrtava trgovine ljudima* pokazuje izrazito pozitivnu percepciju među ispitanicima u pogledu značaja emocionalne podrške za žrtve trgovine ljudima. Sveukupno N= 90 ispitanika smatra da je podrška porodice, prijatelja i partnera ključna za obnovu poverenja žrtava u bliske osobe, dok se svega N= 2 ispitanika ne slaže sa ovom tvrdnjom. Gotovo identični rezultati se odnose i na tvrdnju *Kvalitetni porodični odnosi mogu smanjiti radnjivost žrtava trgovine ljudima*, gde se ukupno N= 90 ispitanika slaže sa tvrdnjom, a N= 2 ne slaže.

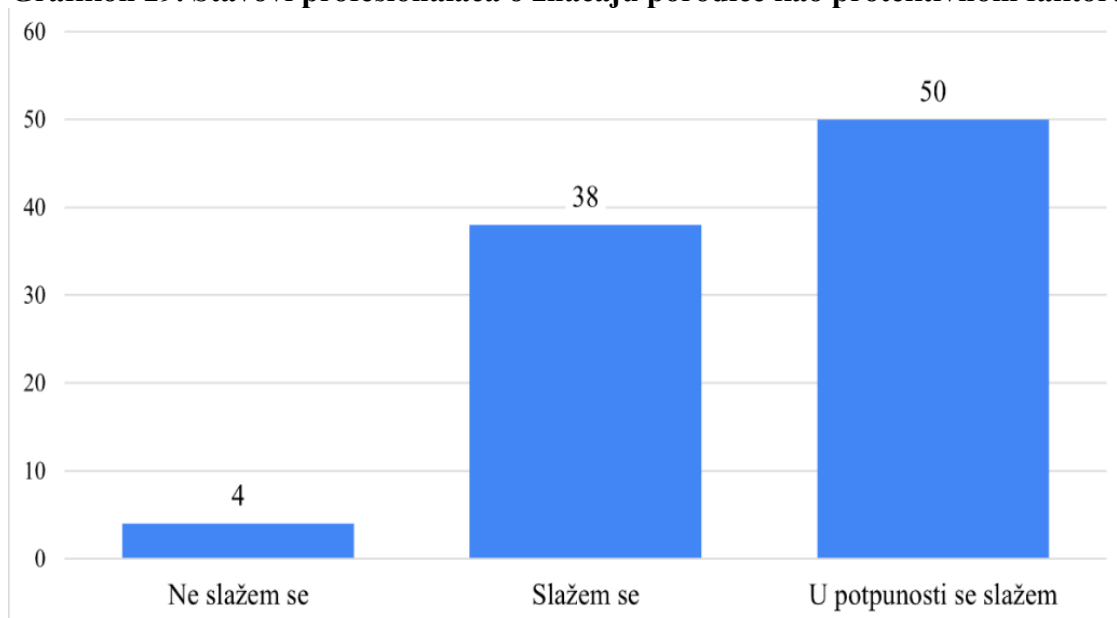
Grafikon 28. Stavovi profesionalaca o značaju porodičnih odnosa na oporavak korisnika

7.2.8. Faktori rizika i protektivni faktori

Rezultati upitnika pokazuju da je većina profesionalaca saglasna N= 87 da je podrška porodice ključna za prevenciju reviktimizacije i eksploatacije.

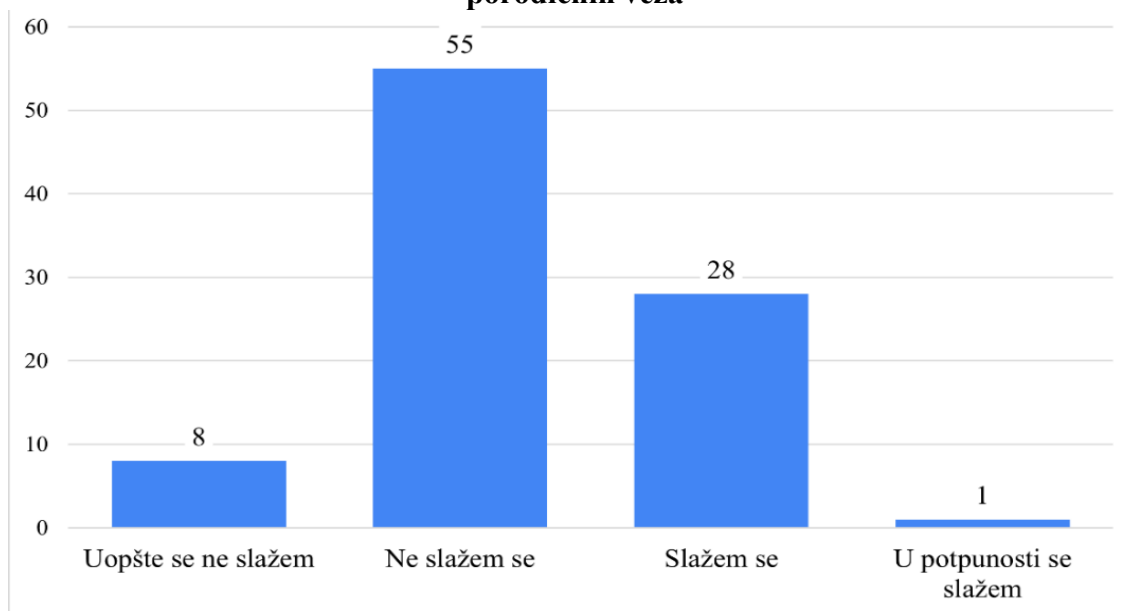
Grafikon 29. Stavovi profesionalaca o značaju porodice kao protektivnom faktoru

Takođe, N=87 profesionalaca se slaže da održavanje kvalitetnih porodičnih odnosa ima pozitivan uticaj na mentalno zdravlje korisnika programa podrške socijalom uključivanju. Istovremeno rezultati

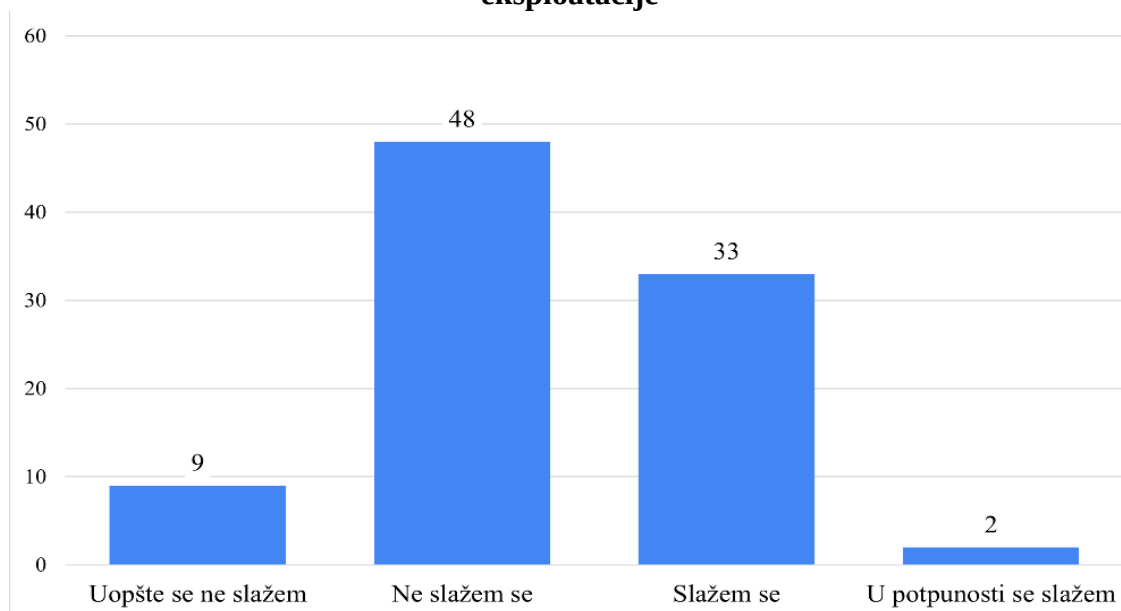
pokazuju da profesionalci iskazuju visok nivo neslaganja N= 63 sa tvrdnjom da *Nakon izlaska iz programa podrške socijalnom uključivanju korisnici imaju jake i podržavajuće veze sa porodicom*, dok N= 29 ispitanika smatra da su korisnici izgradili jake i podržavajuće porodične veze nakon izlaska iz programa podrške.

Grafikon 30. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške u uspostavljanju kvalitetnih porodičnih veza

Rezultati pokazuju da se većina ispitanika N = 48 *ne slaže* i N = 9 *u potpunosti ne slaže* sa tvrdnjom da žrtve trgovine ljudima, nakon izlaska iz programa podrške, budu retko ponovo eksploatisane.

Grafikon 31. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške na mogućnost ponovne eksploatacije

Profesionalci većinski smatraju da na usporavanje procesa socijalnog uključivanja uticaj imaju:

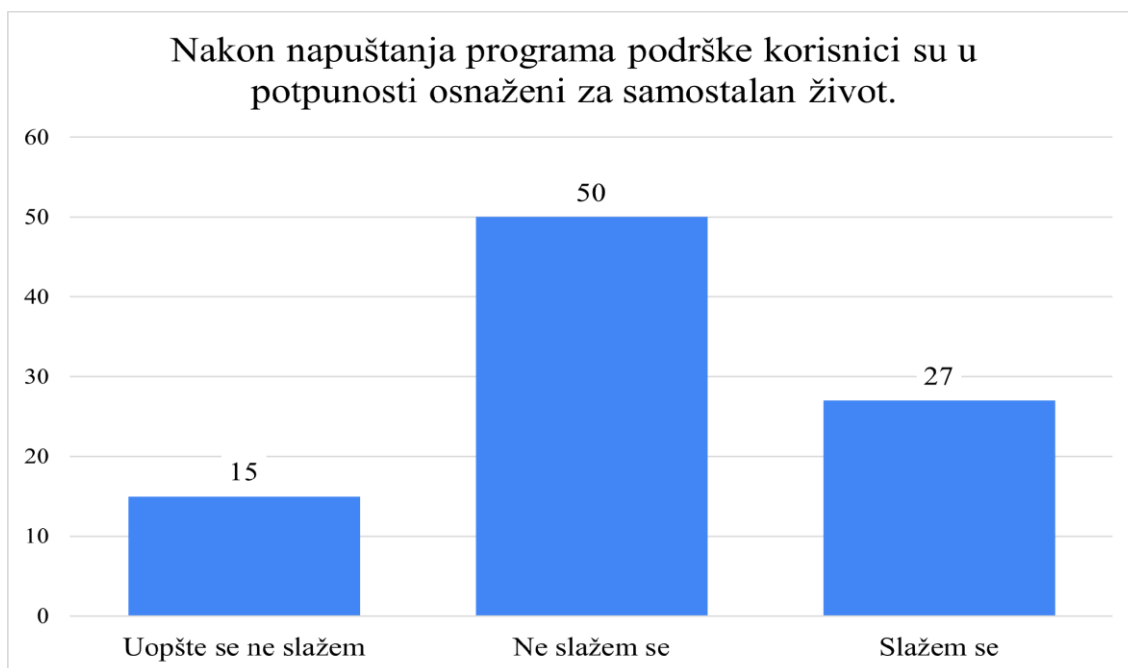
- veća stigmatizacija žena u odnosu na muškarce i
- autostigmatizacija i autodestruktivnost žrtava trgovine ljudima.

Iako profesionalci smatraju da su žene više stigmatizovane, njihov većinski stav N= 63, je da to nužno ne implicira da muškarci brže prevazilaze iskustvo eksploatacije i uključuju se u društvenu zajednicu.

Kada je reč o pripadnicima LGBTQA+ populacije, rezultati ukazuju da većina profesionalaca N= 66 smatra da se njima najčešće ne veruje o iskustvima eksploatacije, te da kao posledica sistemskog nepoverenja pripadnici LGBTQA+, ali i izbeglice, migranti i tražioci azila retko budu identifikovani kao žrtve trgovine ljudima.

Posmatrajući osamostaljenost žrtava trgovine ljudima nakon napuštanja programa podrške socijalnom uključivanju, rezultati pokazuju da se najveći broj ispitanika N= 50 *ne slaže*, a N= 15 *u potpunosti ne slaže* sa tvrdnjom da su žrtve trgovine ljudima osnažene za samostalan život. Dok u pogledu razvoja samopoštovanja i samopouzdanja tokom prolaska kroz programe podrške socijalnom uključivanju, rezultati ukazuju da N= 69 ispitanika u najvećoj meri *u potpunosti ne slažu* ili *ne slažu*, da ishodi programa utiču na razvoj visokog samopoštovanja i samopouzdanja.

Grafikon 32. Stavovi profesionalaca o ishodima programa podrške u osnaživanju žrtava za samostalan život

7.3. Rezultati fokus grupa sa profesionalcima

Ovo poglavlje predstavlja kvalitativnu analizu percepcije profesionalaca o programima podrške za žrtve trgovine ljudima, sa ciljem da se prikažu ključni nalazi iz fokus grupa sa profesionalcima, i to zaposlenima u Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima, Prihvatilištima za žrtve nasilja i trgovine ljudima i Udruženju građana “Atina”. Proces obrade podataka bio je organizovan tako da su audio zapisi fokus grupa transkribovani doslovno, bez izostavljanja i parafraziranja izvornih iskaza. Nakon toga podaci su obrađivani tematskom analizom. U procesu obrade podataka prvo je, na osnovu protokola, urađeno početno i fokusirano kodiranje, a potom su definisani subkodovi. Početne teme iz vodiča za fokus grupu korišćene su kao osnova u početnom kodiranju, dok su u sledećoj fazi, na osnovu učestalosti i značaja, identifikovane dodatne teme koje su obrađene kroz fokusirano kodiranje.

Nalazi fokus grupa su prikazani u odnosu na teme identifikovane prilikom analize podataka, prate ciljeve istraživanja i teme koje su činile osnovu za vođenje fokus grupa. Tematskom analizom izdvojile su se sledeće teme: Funkcionisanje sistema zaštite žrtava trgovine ljudima, Karakteristike programa podrške žrtva trgovine ljudima, Mere podrške i mogućnosti individualizacije, Opšta dobrobit žrtava trgovine ljudima, Faktori rizika, Protektivni faktori, Intervencije u radu.

Sve teme su predstavljene kroz kategorije i podkategorije koje su proizašle iz procesa početnog i fokusiranog kodiranja. Prilikom obrade podataka za svaku fokus grupu su definisani kodovi na sledeći način: FG(redni broj fokus grupe)+skraćenica mesta rada profesionalaca+pol+redni broj ispitanika, na primer fokus grupa sa predstavnicima prihvatilišta prati sledeći princip FG1_P_Ž1.

7.3.1. Funkcionisanje sistema zaštite žrtava trgovine ljudima

U fokus grupama se izdvojila kao značajna tema Funkcionisanje sistema zaštite žrtava trgovine ljudima, a koja je važna u kontekstu razumevanja modela podrške žrtvama trgovine ljudima. Profesionalci ukazuju da postoji složena dinamika funkcionisanja sistema zaštite žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji, a koja se ogleda u diskrapanci između formalno definisanog institucionalnog okvira i realnih kapaciteta sistema. Evidentno je da profesionalci ističu da je postojeći model zaštite žrtava trgovine ljudima prepoznat kao primer dobre prakse, za koji su se „borili 20 godina“ (FG2_UGA_Ž1).

„Sam sistem, nacionalni referalni mehanizam i sve što pod njega potpada je u suštini dobro postavljeno, u sklopu sistema socijalne zaštite, odvojen je od same istrage, procesuiranja, sudskog postupka...organizacija, mreže pomoći i podrške, i njene zaštite, nezavisni su od onoga šta će raditi ostali organi.“ (FG2_AT_Ž1)

Fokus grupe su pokazale da se sistem zaštite žrtava trgovine ljudima u Srbiji zasniva na podršci koja dolazi od javnih institucija i organizacija civilnog društva, a stanje u sistemu izgleda tako da javne institucije pružaju inicijalnu zaštitu, krizne intervencije i identifikaciju, dok organizacije civilnog društva obezbeđuju većinu dugoročnih usluga.

U narativima profesionalaca se identifikuju izazovi u sistemu zaštite žrtava trgovine ljudima koji ukazuju da odsustvo planskog i strateškog pristupa u lokalnim samoupravama, udruženi sa nedostatkom motivacije i resursa, stvaraju značajan raskorak između zakonom definisanih prava/usluga i njihove stvarne ostvarivosti.

„Većinu usluga pružaju nevladine organizacije. Država tu treba da preuzima osnovne usluge, a osim prihvatilišta, ništa suštinski ne postoji. Predviđeno zakonom je da usluge pružaju lokalne samouprave, a lokalne samouprave niti imaju motivaciju, niti imaju sredstva, i onda tu imamo ogromnu prazninu između zagarantovanih prava i mogućnosti da se ta prava ostvare“ (FG1_CZZŽTLj_M1)

“Tu nam je Centar za zaštitu žrtava, telo koje ima mandat da identifikuje žrtve. I kada dođemo do tačke, da se koordinira podrškom i zaštitom, onda se žrtve najviše upućuju na usluge koje sprovode organizacija civilnog društva....” (FG2_UGA_Ž3)

Profesionalci su najčešće odgovarali da postoji formalno-pravno definisan sistem zaštite žrtava trgovine ljudima, ali da je on nedovršen, fragmentisan i ograničen u realnoj primeni. Naglašen je nedostatak, do kraja definisanih, standardnih operativnih procedura, nedostatak mreže usluga koju bi činili stabilni, predvidivi i dostupni servisi podrške.

„Kada bih ga opisao u jednoj reči, to bi bilo nepotpuno. Postoje neke osnove, postoji dobra ideja sa sistemom identifikacije... dobro osmišljen sistem, ali nedovršen“. Problem je u suštini nedostatak resursa, nedostatak pravog umrežavanja... Ono što je najvažnije, ne postoje usluge i ne postoji sistem koji će da podstiče razvoj usluga.” (FG1_CZZŽTLj_M3)

7.3.2. Karakteristike programa podrške žrtva trgovine ljudima

U sistemu zaštite žrtava trgovine ljudima postoji specijalizovano prihvatilište isključivo namenjeno žrtvama trgovine ljudima, čiju uslugu pruža Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. Na taj način on ima dvojaku ulogu i to: 1. u procesu formalne identifikacije i 2. pružanja smeštaja u prihvatilište. Pored toga, određena prihvatilišta za žrtve nasilja u porodici takođe su licencirana da zbrinjavaju i žrtve trgovine ljudima. Iako su primarno fokusirana na zaštitu od nasilja u porodici profesionalci opisuju podršku žrtvama trgovine ljudima na sledeći način:

„Primimo žrtvu na par dana, da ne bi ostala bez krova nad glavom, ali odmah obaveštavamo Centar za zaštitu, koji dalje preuzima slučaj i tu se naš rad najčešće završava.“ (FG3_PR_M3)

Posmatrajući odrganizacije civilnog društva, jedino Udruženje građana „Atina“ pruža sveobuhvatnu podršku žrtvama u okviru Reintegracionog centra, koja uključuje i uslugu stanovanja uz podršku. Profesionalci su najčešće i navodili da se programi podrške žrtvama trgovine ljudima u velikoj meri oslanjaju na organizacije civilnog društva. Iako formalna identifikacija i smeštaj žrtava potpada pod nadležnost Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, pružanje konrektnih usluga (smeštaja, psihosocijalne podrške, pravne pomoći, obrazovanja i ekonomskog osnaživanja) dominantno se sprovodi od strane organizacija civilnog društva Astra i Atina. Međutim, narativi profesionalaca ukazuju da organizacije civilnog društva su u velikom meri zavisne od projektnog finansiranja, što može dovesti do većeg stepena nestalnosti, održivost usluga i diskontinuiteta u pružanju podrške.

„...do jednog trenutka glavni oslonac jeste država, policija, centar za zaštitu žrtava, oko formalne identifikacije i otpočinjanja postupka indetifikacije, ali od tog trenutka identifikacije kada govorimo o direktnim uslugama i podršci, najviše se oslanja na usluge koje obezbeđuju organizacije civilnog društva.“ (FG2_UGA_Ž2)

7.3.3. Mere podrške i mogućnosti individualizacije usluga

Nalazi istraživanja pokazuju da postoje osnovne strukture podrške žrtvama trgovine ljudima, koja započinje odmah nakon formalne identifikacije i uključuje:

- sigurni smeštaj;
- hitnu zdravstvenu zaštitu;
- psihološku podršku i
- pravnu pomoć.

Istaknuti su i drugi aspekti podrške, koji treba da slede nakon perioda stabilizacije i to:

- ekonomsko osnaživanje i
- stanovanje uz podršku.

Profesionalci ukazuju da programi nisu ujednačeno razvijeni, niti u dovoljnoj meri prilagođeni različitim grupama korisnika, naročito kada su u pitanju deca, muškarci, strani radnici, pripadnici LGBTQA+ zajednice, migranti, tražioci azila i žrtve sa kompleksnim traumatskim iskustvima. Naglašena je potreba za individualizacijom usluga u skladu sa vrstom pretrpljene eksploatacije i specifičnim potrebama ciljne grupe. Kroz narative se uočava da programi podrške ne mogu univerzalno da se primenjuju zbog različitih potreba korisnika:

“Ne možeš na isti način da praviš program za žrtve radne eksploatacije, strane, muškarce i devojčice žrtve seksualne eksploatacije... na drugačiji način su eksploatisani, žene su mnogo više eksploatisane na one načine koje izazivaju veći stepen trauma i to zahteva duži oporavak. Tako da postoji razlika u odnosu na vid eksploatacije, pa samim tim i trauma.” (FG1_CZŽTLJ_Ž2)

Profesionalci ističu da pokušavaju da odgovore na potrebe pripadnika LGBTIQ+ zajednice, ali da ne postoje formalizovani ni sistemski razvijeni programi koji bi odgovarali njihovim specifičnim iskustvima, rizicima i potrebama. Iz narativa profesionalaca se primećuje da se trenutna podrška svodi na “ad hoc” intervencije i ne osigurava dugoročnu i podjedanku zaštitu i socijalno uključivanje.

„Što se tiče pripadnika LGBTQA+ populacije, nedostaju specifični programi, mi se trudimo koliko možemo, ale nekako je osećaj da bi i tu trebali neki posebno kreirani programi.” (FG2_UGA_Ž1)

7.3.4. Podrška u odnosu na faze socijalnog uključivanja

Model podrške po fazama prepoznat je od strane profesionalaca i u javnim institucijama i organizacijama civilnog društva, ali se on uglavnom primenjuje u okviru organizacije civilnog društva usled pružanja dugoročnih usluga i kontinuiranog praćenja žrtava trgovine ljudima. Kada je u pitanju Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima i praćenje korisnika, proces praćenja traje najčešće do godinu dana, dok u organizaciji civilnog društva ne postoji vremenska odrednica:

“Neke korisnice pratimo godinama, neke pratimo, pa se prekine kontakt, pa opet dođu. Ali ne postoji jasno definisano, tu smo uvek za njih.” (FG2_UGA_Ž3)

“... postoji intenzivna faza podrške, u samom početku, prvih par meseci, pa onda tokom procesa suđenja, još se prati, pa posle toga već polako nestaje. I tu, vrlo često, korisnici sami spuštaju tempo, prestaju da se javljaju, orijentišu se na druge stvari, kako svoj život menjaju.” (FG1_CZZŽTLj_M1)

7.3.5. Opšta dobrobit žrtava trgovine ljudima

U fokus grupama su prikupljeni podaci o percepciji aspekata opšte dobrobiti (sigurnost i bezbednost; mentalno i fizičko zdravlje; obrazovanje; ekonomsko osnaživanje i porodični odnosi), uslugama koje institucije i organizacije pružaju, kao i izazovima koji se javljaju tokom procesa oporavka i socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima.

7.3.5.1. Siguran i bezbedan smeštaj

Siguran i bezbedan smeštaj prepoznaje se kao preduslov za dalji oporavak i socijalno uključivanje. Profesionalci navode:

“... obezbeđivanje sigurnog smeštaja i mesta gde će boraviti je prvo pitanje. Ne možemo raditi ništa, nikakvu podršku, ukoliko nisu na bezbednom, nisu zaštićene, nemaju siguran krov nad glavom i nemaju izvesnost u tom smislu. Kada je to obezbeđeno, radimo dalje.” (FG2_UGA_Ž1)

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima se prepoznaje kao jedna od retkih formalnih i osnovnih usluga koje državni sistem obezbeđuje žrtvama, ali često se u kriznoj fazi korisnici upućuju na organizacije civilnog društva radi smeštaja:

“Zbog nedostatka resursa Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, budemo kontaktirani u akutnoj fazi i žrtva bude upućena u naše programe. Ono što je iskustveno, na primer, da većina bude upućena na siguran smeštaj.” (FG2_UGA_Ž1)

U praksi prihvatilišta za žrtve trgovine ljudima podrška je identifikovana u dve osnovne grupe korisnika koje se razlikuju po dužini boravka i stepenu potrebne podrške.

“Postoje dve grupe korisnika: jedna koja se kratko zadrži, do mesec dana, koja je došla samo da pregrmi krizni period, da se neko uhapsi, pa će otići kući. A druga grupa je ova koja ostaje i šest meseci i duže.” (FG1_CZZŽTLj_M1)

Korisnici koji se kraće zadržavaju često već imaju određeni oblik podrške u zajednici (porodica, ustanova socijalne zaštite), što im omogućava brži izlazak iz sistema. Drugu, značajno ranjiviju grupu, čine korisnici koji ostaju duže od šest meseci, usled nedostatka ličnih i socijalnih resursa:

„... to su osobe koje, s jedne strane nemaju alternative, a sa druge strane njihovi kapaciteti su takvi da jako teško mogu samostalno da žive.” (FG1_CZZŽTLj_M3)

7.3.5.2. Mentalno zdravlje i dobrobiti

Psihološka podrška se pruža od strane organizacija civilnog društva putem angažovanja psihologa i psihoterapeuta, dok se ovaj vid podrške u prihvatilištu obezbeđuje od strane zaposelnih stručnih radnika. Istovremeno profesionalci percipiraju da je psihološka podrška najnestabilnija i nedovoljno dostupna usled ograničenih resursa i projektno finansiranih programa:

„Psihološka podrška od savetovanja do uključivanja psihoterapijskog rada ili medikamenta, psihijataru. Sve zavisi kakav je odgovor na traumu koja je proživljena. Ukoliko fondovi dozvoljavaju, obezbeđujemo i privatnu praksu...” (FG2_UGA_Ž4)

„Postoji psihološka podrška od strane zaposlenih koja je intenzivna. 24 sata nekoga tamo ima od stručnih radnika, tako mogu i noću da se rade neke intervencije. I sve kolege su prošle obuku za rad sa žrtvama, neke imaju i psihoterapijske veštine i edukacije. Onda u saradnji sa drugim organizacijama, sa Atinom ili Astrom, koje organizuju psihoterapiju, upućujemo korisnike.” (FG1_CZZŽTLj_M1)

Fokus grupe jasno pokazuju da intenzitet, oblik i težina psiholoških posledica zavise od vrste eksploatacije, individualnih karakteristika i prethodnih iskustava žrtava. Ističu se različiti obrasci psiholoških posledica u odnosu na oblik eksploatacije, pa tako žene i devojčice žrtve seksualne eksploatacije imaju “jaču traumu” i zahtevaju duži oporavak i intenzivniji terapijski proces:

“Govorimo o različitim oblicima rodnozasnovanog nasilja, diskriminaciji i marginalizaciji, sa kojima se žene mnogo više susreću. Tako da je veći izazov osnažiti ih dovoljno, vratiti poverenje, samopouzdanje i da povrate poverenje u sistem, zato što osećaju stah od odmazde, osuđivanja, stigme, otkrivanja identiteta, starh za decu, roditelje, partnera.” (FG2_UGA_Ž2)

Seksualna eksploatacija ostavlja dugotrajne posledice koje utiču na sve aspekte emocionalnog funkcionisanja, od samopoštovanja, osećaja lične vrednosti, do sposobnosti regulacije emocija, poverenja prema drugima i sposobnosti procene rizika. Kao najvažniji segment podrške za žene koje su preživele seksualnu eksploataciju, ističe se oblast mentalnog zdravlja, pri čemu je naglašena potreba za “dugoročnom, temeljnom psihološkom i psihijatrijskom podrškom” (FG1_CZZŽTLj_Ž2). Međutim, postojeće institucije nemaju neophodne kapacitete što dodatno otežava pružanje stručne pomoći.

“Mi tu niti imamo mogućnost da obezbedimo za njih adekvatnu psihoterapiju, niti imamo adekvatnu psihijatrijsku negu za njih, jer ne postoje ustanove koje mogu da odgovore na potrebe” (FG1_CZZŽTLj_M1).

Dodatno, iskazi profesionalaca nedvosmisleno ukazuju da transrodne osobe i žrtve višestruke eksploatacije trpe “brutalnije maltretiranje, višestruku eksploataciju i dehumanizaciju” (FG1_CZZŽTLj_M1), dok strani radnici nose teret “hronične egzistencijalne nesigurnosti, dugova i izolacije” (FG1_CZZŽTLj_M1). Prema iskustvima profesionalaca, strani radnici dolaze:

„.... iz najrazličitijih delova sveta, govore najrazličitije jezike, sa različitim problemima, modalitetom vrbovanja načinom dolaska u Srbiju i pronalaska posla. Problemi sa kojima se suočavaju su uglavnom administrativni, oko boravka, viza, regulisanja statusa“ (FG_UGA_Ž3).

U mnogim slučajevima, profesionalci prepoznaju da žrtve pored traumatičnog iskustva nastalog kao posledica iskustva trgovine ljudima, neretko imaju traume iz detinjstva, što dodatno usložnjava oporavak i povećava potrebu za dugoročnom i stabilnom psihološkom podrškom.

Profesionalci dosledno ukazuju da bez stabilizacije mentalnog zdravlja žrtava trgovine ljudima nije moguće ostvariti napredak ni u oblasti opšteg zdravlja, ni obrazovanja, a naročito ne u ekonomskom osnaživanju i zapošljavanju. Trauma, emocionalna disregulacija, strah, anksioznost i hronični stres predstavljaju prepreke koje utiču na način na koji žrtva funkcioniše u svakodnevnom životu, ali i na to kako koristi dostupne usluge podrške.

7.3.5.3. Fizičkom zdravlje i dobrobiti

Fizičko zdravlje predstavlja prvu oblast koja se sistemski zbrinjava neposredno nakon formalne identifikacije žrtve. Hitni medicinski pregledi se najbrže i najorganizovanije realizuju, čime se stabilizuje stanje žrtava trgovine ljudima.

U okviru prihvatišta se u kriznoj fazi obezbeđuje sve što je žrtvi neophodno od medicinskih pregleda u najkraćem mogućem roku, a uz koordinaciju sa zdravstvenim sistemom. Hitna medicinska pomoć obuhvata i psihijatrijski pregled, što predstavlja važan segment sveobuhvatne zdravstvene zaštite, imajući u vidu da većina žrtava ima psihičke posledice usled traumatičnog iskustva.

„Ono što je dobro, jeste povezanost sa lokalnom zajednicom, postoje memorandumi o saradnji, sa domom zdravlja, bolnicom. Zdravstveni sistem dosta dobro sarađuje sa prihvatilištem i obično devojke dobijaju brzu zdravstvenu negu: ginekološki pregled, polne bolesti, bukvalno sve.“ (FG1_CZZŽTLj_Ž4)

Organizacija civilnog društva takođe sprovode intervencije usmerene na hitnu medicinsku pomoć, navodeći da pregledi mogu biti obezbeđeni ili privatno ili *“putem protokola sa zdravstvenim ustanovama u zavisnosti šta situacija nalaže i koliko su brzo potrebne intevencije.” (FG2_UGA_Ž1)*

Profesionalci uočavaju da se, nakon pružanja prve medicinske pomoći, žrtve suočavaju sa administrativnim preprekama koje otežavaju pristup zdravstvenoj zaštiti. Prepreke nastaju usled neposredovanja dokumentacije (zdravstvene knjižice, lične karte). Administrativne barijere se prepoznaju kao prepreka ka ostvarivanju kontinuirane zdravstvene zaštite, koja se ne može planirati u istom obimu i intenzitetu kao hitna medicinska pomoć.

“... prvo, neophodno je, obezbediti regulisanje prava na zdravstvenu zaštitu, jer većinom dolaze bez ličnih dokumenata. ...Tako da to bude ili regulisanje pregleda privatno ili u saradnji uz protokole koje imamo sa zdravstvenim ustanovama prvenstveno na teritoriji Grada Beograda i pojedinim lekarima sa kojima već dugo sarađujemo.” (FG_UGA_Ž2)

Jednako važna dimenzija u ostvarivanju fizičke dobrobiti odnosi se na preveliku zavisnost od neformalnih oblika saradnje sa akterima u zdravstvenom sistemu. Iako profesionalci navode da postoji

saradnja sa domovima zdravlja, bolnicama i drugim zdravstvenim ustanovama, “ *ne postoji sistemsko rešenje... već zavisi od ličnih kontakata i memoranduma*” (FG1_CZZŽTLj_M3).

7.3.5.4. Podrška u obrazovanju

Nalazi istraživanja ukazuju da je obrazovanje jedna od oblasti u kojoj se najjasnije vide posledice dugotrajne viktimizacije, eksploatacije i zanemarivanja. Prekid u formalnom obrazovanju predstavlja gotovo univerzalni obrazac “*najčešće kod mladih je nedovršeno srednje obrazovanje ili čak i osnovno*” (FG2_UGA_Ž1), što utiče na socijalno i ekonomsko uključivanje.

U okviru javnih institucija i organizacija civilnog društva se radi na ponovnom uključivanju u obrazovni sistem. Ovaj proces profesionalci opisuju kao složen zato što zahteva koordinaciju više institucija i kontinuiranu individualnu podršku. Ipak postoji razlika u vrsti podrške koja se pruža od različitih aktera. Organizacije civilnog društva formalno obrazovanje obezbeđuju kroz direktnu institucionalnu saradnju i uključivanje u obrazovni proces:

„Ukoliko je to njihova želja, obezbeđujemo osnovno ili srednje obrazovanje uz saradnju sa Ministarstvom prosvete, školskim upravama i sa konkretnim školama. Imamo lepu saradnju i prepoznaje se želja žrtava da se ponovo uključi u sistem obrazovanja. Imali smo slučajeve upisa na fakultet.“ (FG2_UGA_Ž1)

Sa druge strane, Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima, uglavnom koordiniše proces uključivanja u obrazovni sistem na način koji profesionalci opisuju:

“Žrtve koje su deca, smeštene su u ustanove socijalne zaštite i hraniteljske porodice, tako da oni tamo najviše rade sa njima. Mi pomažemo, kada su u pitanju odrasli korisnici, za uključivanje i tu imamo saradnju sa Ministarstvom prosvete i sa nekim školama za obrazovanje odraslih. I to je da se završi formalni proces obrazovanja” (FG1_CZZŽTLj_M1)

Profesionalci napominju da žrtvama trgovine ljudima nije dovoljno samo mogućnost upisa, već i kontinuirana, svakodnevna podrška:

“...neophodna je podrška u tim prvim mesecima oko učenja, vraćanja radnih navika u tom smislu ponovnog integrisanja u vršnjačke grupe...socijalizacije, uspostavljanja kontakata.” (FG2_UGA_Ž3)

Pored formalnog obrazovanja i neformalno obrazovanje je prepoznato od strane profesionalaca iz javnih institucija i organizacija civilnog društva kao važan deo procesa socijalnog uključivanja. Ipak ovaj vid podrške uslovljen je finansijskim sredstvima, zato se aktivnosti u ovoj oblasti ne sprovedu kontinuirano i zavisni su od projektnih sredstava.

„To je sve ad hoc, u smislu, postoji kada postoji neki projekat. Ali opet je vrlo nepredvidivo. To je nešto što ne možemo da planiramo.“ (FG1_CZZŽTLj_M3)

„Za neformalno obrazovanje ima prostora, ali iziskuje dodatne troškove i fondove da bi mogli da ga obezbedimo, da pohađaju kurseve koje oni žele....dovijamo se kroz različita sredstva.“ (FG2_UGA_Ž1)

7.3.5.5. Ekonomsko osnaživanje

Ekonomsko osnaživanje se prepoznaje kao završni i važan deo procesa socijalnog uključivanja, ali profesionalci ukazuju na niz ograničenja i izazova. Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima pruža informativne usluge žrtvama o merama podrške u zapošljavanju koje sprovodi Nacionalna služba za zapošljavanje ili druge organizacije civilnog društva. O ishodima zapošljavanja profesionalci daju ličnu procenu, uz napomenu da ne postoje precizni statistički podaci, a informacije prikupljaju iz pojedinačnih slučajeva i ličnih priča korisnika.

“...na godišnjem nivou od 70 žrtava, manje od 10 bude zaposleno. O tome, koliko to zaposlenje traje nemamo statistiku. Na primer, jedna korisnica je dobila grant za započinjanje sopstvenog posla, što je pozitivan ishod.” (FG1_CZZTŽLj_M1)

Profesionalci smatraju da uspešnost ekonomskog osnaživanja zavisi i od ličnih karakteristika žrtve, oblika eksploatacije i traumatičnog iskustva koje su preživeli. Tako se navode različiti primeri ekonomskog uključivanja, u kojima strani radnici, muškarci i žrtve radne eksploatacije *“mogu odmah da uđu u proces zapošljavanja” (FG1_CZZŽTLj_Ž2)*. Osobe sa intelektualnim teškoćama ili teškim oblicima viktimizacije *“može da prođe šest meseci i godinu dana” (FG1_CZZŽTLj_M1)* nakon početka oporavka. U okviru prihvatilišta za žrtve trgovine ljudima se radi na prvim koracima ekonomskog osnaživanja kroz radionice na kojima se uči pisanje radne biografije i traženja oglasa za posao, ali profesionalci smatraju da to ne dovodi direktno do zapošljivosti. Na pitanje od čega zavisi proces zapošljavanja profesionalci odgovaraju:

“Nismo imali slučajeve, da se oni suočavaju sa posebnom diskriminacijom, ali problem je što je njihovo stanje teško i onda treba podrška kroz taj proces. Ne samo dok dođu do posla, nego i kada dođu do posla da ga zadrže” (FG1_CZZŽTLj_M1)

Narativi profesionalaca iz organizacije civilnog društva ističu značaj programa ekonomskog osnaživanja, kao važnog elementa u procesu socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima. Dodatno ukazuju da su značajne obuke koje se realizuju u okviru socijalnog preduzeća Bagel Bejgl, budući da doprinose sticanju praktičnih znanja i veština, povećavaju mogućnosti za zaposlenje i predstavljaju važan korak ka ekonomskoj samostalnosti. Prema mišljenju učesnika fokus grupa, ekonomsko osnaživanje predstavlja završnu fazu procesa oporavka, u kojoj žrtve stižu uslove za samostalan život. Bejgl.

“To je nešto što im konkretno treba zarad pronalaska posla, njihovog ekonomskog osnaživanja, kao te poslednje faze integracije i oporavka.” (FG2_UGA_Ž4)

Kao izazov u realizaciji programa ekonomskog osnaživanja i sprovođenja obuka, profesionalci ističu nestalnost i vremensku ograničenost, s obzirom da zavise od projektnog finansiranja.

7.3.5.6. **Protektivni faktori**

Profesionalci prepoznaju niz protektivnih faktora koji olakšavaju proces oporavka žrtava trgovine ljudima i doprinose njihovom uspješnijem socijalnom uključivanju. Nalazi istraživanja ukazuju da protektivni faktori obuhvataju: lične kapacitete, porodičnu podršku, sistemsku i profesionalnu podršku.

Individualne snage i lični kapaciteti žrtava trgovine ljudima predstavljaju jedan on najvažnijih faktora otpornosti, iz perspektive profesionalaca, koji pružaju direktnu podršku i zaštitu:

“Važni su lični kapaciteti. Trudimo se da isti set usluga pružimo svakoj ženi, korisniku sa kojim radimo, a da je ona ta da kaže šta joj treba i šta može. I to uvek zavisi od ličnih kapaciteta, mogućnosti, lične želje i stanja u kome se nalazi od trenutka upućivanja pa kasnije.” (FG2_UGA_Ž2)

“Mnogi od njih su i inteligentni i vrlo hrabri, ali i izdržljivi. Neki su vrlo snalažljivi, mnogi su kroz godine razvili različite mehanizme preživljavanja...” (FG1_CZZŽTLj_M3)

Kao drugi značaj protektivni faktor izdvojila se **porodična podrška**, kao važan resurs za oporavak i socijalno uključivanje, a profesionalci navode:

“Da li osoba ima podršku u primarnoj porodici...to se pokazalo kroz praksu kao značajno ukoliko postoji. Neretko se kroz porodičnu medijaciju uključuju članovi porodice, ukoliko ih prepoznamo kao faktor stabilnosti i zaštite.” (FG2_UGA_Ž1)

Profesionalci naglašavaju kao resurs i protektivni faktor **sistemsku podršku** tj. postojanje Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima i drugih organizacija poput Atina, Astre, PIN-a, Indiga itd:

“U Srbiji ipak postoji nekakav sistem, ima divnih ljudi u brojnim drugim ustanovama koji su obučeni i profesionalni. Imamo ipak, razvijen sistem hraniteljstva koji treba osnaživati....i u pravosuđu postoje kontakt tačke, mnogi od njih su vrlo senzibilisani.,postoje pomoci u obeštećenja žrtava...neke stvari se menjaju na bolje” (MG_CZZŽTLj_M1)

Svi akteri uključeni u sistem zaštite predstavljaju formalne izvore podrške, koje žrtvama omogućavaju pristup različitim uslugama, psihosocijalnoj podršci i koordinaciji potrebnih intervencija.

7.3.5.7. **Faktori rizika**

Tematska analiza jasno pokazuje da se proces socijalnog uključivanja žrtava odvija uz postojanje brojnih faktora rizika i to: individualnih, porodičnih, sistemskih i društvenih, a koji ugrožavaju oporavak žrtava i povećavaju verovatnoću ponovne eksploatacije.

Lične karakteristike žrtava trgovine ljudima mogu biti uzrok povećanje ranjivosti u procesu socijalnog uključivanja. Profesionalci najčešće ističu da su žrtve trgovine ljudima:

“...često traumatizovane pre nego što su bile trafikovane...imaju mentalne teškoće koje nisu tretirane, neviđaju rizike, imaju nisko samopouzdanje i lošu sliku o sebi” (FG1_CZZŽTLj_Ž2)

Ove individualne obrasce profesionalci vide kao faktore koji utiču na donošenje odluka, čine žrtve ranjivim za nove eksploatacione situacije zato što ih dovode u poziciju da ne prepoznaju opasnosti ili da ne veruju *“da mogu bolje”*. Dodatno, profesionalci napominju da:

“Trafikeri vrlo često pokušavaju da dođu do njih ponovo...da ih pritiskaju vezano za svedočenje ili da ih ponovo eksploatišu” (FG1_CZZŽTLj_M1)

Proces oporavka nije samo izazovan na ličnom i psihološkom nivou žrtava, već predstavlja i bezbednosni rizik. **Porodica i porodični faktori** su dodatno prepoznati u velikom broju slučajeva kao faktori rizika, a ne zaštite:

“najčešće su eksploatatori partneri, roditelji, prijatelji i bliske osobe.” (FG1_CZZŽTLj_M1)

Proces oporavka i socijalnog uključivanja je otežan kada:

“... nema podrške porodice, ukoliko je odbraćena od porodice, ukoliko porodica ne postoji, ukoliko postoji istorija porodičnog nasilja, seksualnog, fizičkog, odbacivanja, zlostavljanja, zanemarivanja.” (FG2_UGA_Ž1)

Značajan rizik za žrtve trgovine ljudima, predstavlja **sistemska neusaglašenost i nedostatak usluga**:

“...problem je što mnogo zavisi od nekih personalnih rešenja. Ako je saradnik neko ko ima sluha, on će se potruditi da podrži. A onda se desi da on ode za šest meseci, dođe neko drugi ko opet ne zna i kreće se iz početka.” (FG1_CZZŽTLj_M1)

Profesionalci prepoznaju i **društvene rizike** kao snažne faktore rizika od ponovne eksploatacije i prepreku za punu socijalnu uključenost. U narativima se često navodi:

“ekonomska situacija im je loša, položaj na tržištu rada je loš. Ne postoje programi zapošljavanja u tom kontekstu.... Nijedna žena nije imala u posedu bilo kakvu nekretninu, a velika većina nije imala nikakav prihod” (FG1_CZZŽTLj_Ž4)

Sistemske i društvene rizici dovode do toga da se ne prepoznaju grupe u povećanom riziku, a to su deca iz domskog smeštaja, mladi koji su vrbovani za vršenje krivičnih dela, pripadnici LGBTQA+ zajednice, strani radnici.

7.3.5.8. Intervencije u radu

Analiza podataka iz fokus grupa pokazuje da profesionalci intervencije u radu sa žrtvama trgovine ljudima razumeju kao kontinuirani i višedimenzionalni proces, koji započinje obezbeđivanjem sigurnog i bezbednog smeštaja, a zatim se nastavlja kroz pružanje urgentnih i dugoročnih oblika podrške, uz stalnu koordinaciju svih relevantnih aktera u sistemu. Ovaj proces se posmatra kao dinamičan i prilagodljiv tok intervencija, uslovljen individualnim potrebama i nivoom traume svakog korisnika:

„Mi smo tu, kao neko ko je tu dugo niz godina, neko ko nije vezan samo za urgentnu podršku i pomoć, nije vezan sa postupkom istrage, sudskim postupkom, okončanjem sudskog postupka...naše

usluge su dostupne onoliko koliko su potrebne korisniku. Sve dok postoji potreba, dok postoje faktori rizika.“ (FG2_UGA_Ž2)

U direktnom radu sa žrtvama profesionalci se, prema iskazima iz fokus grupa, primarno oslanjaju na sistemski pristup i koncept „osobe u okruženju“. Korisnici se ne posmatraju izdvojeno od svog socijalnog, porodičnog, ekonomskog konteksta i sistema podrške, već kao deo međusobno povezanih sistema koji mogu istovremeno biti i izvor rizika i izvor podrške. Postupanje prema svakom korisniku zasniva se na individualnoj proceni i izradi individualnog plana podrške, koji se kreira na osnovu prethodno sprovedene procene rizika, snaga, resursa nivoa traume, socijalnih resursa i realnih mogućnosti za samostalan život.

“Cilj je da se korisnik osamostali i da ne bude vezan, za neki drugi sistem podrške. Ja koristim u radu najmanje restriktivna rešenja. Za svakog korisnika se pravi individualni plan na osnovu procene potreba, tako da se svakome postupa na način koji je u skladu sa njegovim najboljim interesom. ” (FG1_CZZŽTLj_M1)

Iz fokus grupa jasno proizlazi da je pristup zasnovan na traumi sistemski ugrađen u profesionalnu praksu. Svi stručni radnici su prošli specijalizovane obuke za rad sa traumom, uključujući i višednevne, ciljano razvijene programe obuka prilagođene specifičnostima rada sa žrtvama trgovine ljudima. Trauma-informisani pristup se ne posmatra kao dodatna metoda tehnika, već kao opšti okvir celokupnog postupanja. U praktičnom radu to se ogleda kroz visok nivo opreza, izbegavanje retraumatizacije, poštovanje granica korisnice i prilagođavanje tempa intervencija njenim psihološkim kapacitetima. Profesionalci naglašavaju da „ne čačkaju tamo gde ne treba“ (FG1_CZZŽTLj_Ž2) i da rade isključivo u okviru svojih kompetencija, uz stalno uzimanje u obzir intenziteta i posledica preživljene traume.

Intervencije koje se sprovode u cilju zaštite žrtava trgovine ljudima, od strane profesionalaca, posmatraju se kao deo kompleksne međusektorske saradnje, u kojoj svaki akter ima određenu ulogu u ostvarivanju zaštite žrtava. U praksi se mapiraju dva nivoa saradnje: strateški i operativni. Na strateškom nivou, narativi profesionalaca se odnose na partnerstva između javnih institucija i organizacija civilnog društva, kao i javnih institucija međusobno. Ova partnerstva se najčešće formalizuju kroz memorandum, protokole o postupanju ili učešćem u radu međusektorskih timovima. Međutim, profesionalci ističu da se često u praksi saradnja odvija neformalnim kanalima i oslanja se na uzajamno poverenje, međusobno povezivanje i razvijenu profesionalnu dinamiku. Isto tako, kao jedan od vidova značajne saradnje ističu sa centri za socijalni rad, ali ukazuju i na postojeće izazove zbog opterećenosti istih. Profesionalci kontinuiranu međusektorsku saradnju smatraju važnom od prve faza rada sa žrtvama trgovine ljudima. Saradnja između Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, policije, tužilaštva je neophodna kako bi žrtve trgovine ljudima bile bezbedne, kako bi se pripremile i dobile adekvatnu podršku tokom davanja izjave, ali i praćenja krivičnog postupka. Posebno se naglašava značaj dvosmernog informisanja između organizacija i/ili institucija, što omogućava da korisnici budu blagovremeno i tačno informisani o toku postupka.

“Imamo kontinuiranu, redovnu, svakodnevnu komunikaciju koja je formalna i neformalna...partneri sa kojima već dugo radimo, poznajemo se i imamo ustaljenu dinamiku i lepu saradnju....sa centrima za socijalni rad nekada ima škripanja, zbog sporosti u radu, preopterećenosti, nekada nereagovanja na način na koji je korisnik očekivao.” (FG2_UGA_Ž2)

7.4. Studija slučaja – iskustva žrtava trgovine ljudima

Prilikom izrade studije slučaja, prvo su pojedinačno transkribovani, obrađeni i prikazani narativi ispitanika. Svi lični i geografski podaci su izmenjeni radi zaštite identiteta i sprečavanja sekundarne viktimizacije. Tokom intervjuva poštovan je princip minimalne retraumatizacije, zbog čega određeni aspekti iskustva eksploatacije nisu detaljno razrađivani, u skladu sa etičkim standardima istraživanja žrtava trgovine ljudima.

Studija slučaja se sastoji od tri tematske celine u kojoj su prikazani: životni kontekst, intervencije u radu, izazovi i zaključci. U prvom delu biće prikazan porodični, društveni kontekst i iskustvo eksploatacije za sva tri ispitanika. Nakon toga, u drugom delu ćemo opisati iskustva žrtava sa sistemom socijalne zaštite u Republici Srbiji, uključujući prikaz intervencija u radu koje su se koristile od strane organizacija i institucija. Treći deo je posvećen prikazu izazova koje prepoznaju ispitanici, dok će na kraju biti sumirani zaključci.

7.4.1. Životni kontekst

Ana ima 23 godine, državljanka je Republike Srbije i pripadnica romske nacionalne manjine. Rođena je u Francuskoj, gde su njeni roditelji privremeno boravili zbog zaposlenja. Veći deo detinjstva Ana je provela često menjajući mesto boravka, zato što su njeni roditelji radili u inostranstvu i periodično su menjali države prebivališta. Česte promene mesta boravka ostavile su Anu bez mogućnosti da ima kontinuirano formalno obrazovanje, zbog čega je u Holandiji završila samo tri razreda osnovne škole. Od bližih srodnika ima oca, baku i tetku, sa kojima nije u dobrim odnosima. Kontakt ostvaruje samo sa ocem, koji je bolestan i nije u mogućnosti da joj pomogne. Žrtva je višestruke eksploatacije: prinude na brak i prinude na prosjačenje.

U adolescentskom periodu, Ana je pod pritiskom porodice, a usled nepovoljnih životnih okolnosti i kulturološke prakse, mimo svoje volje stupila u vanbračnu zajednicu. U vanbračnoj zajednici je rodila troje dece. Zajednica je predstavljala oblik prinudnog partnerstva koje je dodatno povećalo njenu socijalnu ranjivost, ograničilo mogućnosti za nastavak obrazovanja, zapošljavanje i samostalno donošenje životnih odluka. U vanbračnoj zajednici Ana i njena deca su trpela psihičko i fizičko nasilje, a navodi da je u tom periodu bila prinuđena na prošnju „*kako bi preživela*“ (Ana, 23). Partner i njegova porodica su je ucenjivali da neće imati šta da jede ukoliko ne bude prosila.

Tokom jednog dela života u vanbračnoj zajednici Ana je živela u Italiji, gde je imala prvi susret sa sistemom socijalne zaštite. U tome periodu je pokušala da potraži pomoć od italijanskih institucija, kako bi zaštitila sebe i decu. Međutim, iz tog perioda nosi negativno iskustvo, s obzirom na to da su italijanske institucije, zbog neprepoznavanja njenog statusa žrtve htele da joj „*oduzmu decu*“ (Ana, 23). U strahu od gubitka dece i bez regulisanog pravnog statusa, Ana donosi odluku da, zajedno sa decom, ilegalno pređe u Nemačku. Tamo ponovo stupa u kontakt sa specijalizovanom organizacijom za zaštitu žrtava trgovine ljudima. Kako u Nemačkoj nije imala regulisan boravak, formalna identifikacija statusa žrtve nije pokrenuta i doneta je odluka o povratku u Srbiju. Proces deportacije Ane i njene dece u Srbiju, kao zemlju porekla, realizovan je u bliskoj koordinaciji nemačke organizacije i Caritasa Srbija, čime je obezbeđen njihov bezbedan prihvata. Svoje iskustvo Ana opisuje:

„Uzeli su me sa aerodroma... nisam imala ništa. Došli su po mene, našli su mi hotel....pa su tražili nekoga za žrtve trgovine ljudima, koji će da mi daju podršku. Ja sam sa troje dece, nemam nikoga, familiju nemam, ništa nemam. I kada sam došla u Srbiju, imala sam njih.“ (Ana, 23)

Caritas Srbija je, u cilju obezbeđivanja sveobuhvatne podrške i zaštite Ane i njene dece, uključio u rad Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima i Centar za socijalni rad.

Heleni ima 23 godine, žrtva je radne eksploatacije. Rođena je u Keniji, zemlji koju opisuje kao siromašnu i sa ograničenim mogućnostima zapošljavanja. Upravo je teška ekonomska situacija i činjenica da je njena porodica (majka i brat koji studira) u potpunosti zavisila od njenih prihoda, bila glavna motivacija za migraciju. Heleni je u Keniji završila srednju školu i radila je u ugostiteljstvu kao pomoćni radnik u restoranima. Zarada koju je ostvarivala u Keniji nije bila dovoljna za opstanak porodice. Odlazak u inostranstvo videla je kao jedinu šansu da obezbedi stabilne prihode. Iz Kenije, Heleni je prvo otišla u Nigeriju u potrazi za boljim poslom, ali kako tamo nije uspela da ostvari stabilnu zaradu, odlučuje se za dalju migraciju prema Evropi. Preko interneta stupa u kontakt sa agencijom za zapošljavanje koja joj obećava legalan rad u ugostiteljskom sektoru u Srbiji, uz obezbeđen smeštaj i redovnu platu. Međutim, odmah po dolasku u Srbiju poslodavac je uzeo njen pasoš pod izgovorom da je to standardna procedura neophodna za regulisanje boravišne dozvole, prijavu na obavezno socijalno osiguranje i izradu radne vize. Heleni, u tom trenutku potpuno zavisna od poslodavca, bez poznavanja domaćih zakona, predaje lična dokumenta sa potpunim poverenjem. Umesto obećane legalne prijave, pasoš ostaje kod poslodavca kod koga počinje da radi kao pomoćni radnik u kuhinji. Uslovi u kojima je radila bili su neadekvatni, novac nije primala redovno, a svaki put kada bi tražila zaradu, dobijala je suptilne pretnje da će, ukoliko napusti posao, biti prijavljena policiji kao ilegalni migrant. Tako je Heleni umesto očekivanja da će migracijom postići ekonomsku sigurnost, postala žrtva radne eksploatacije.

Dok je na samom početku migracija uspevala da ostvari cilj i pomaže porodici, ulaskom u lanac eksploatacije, u kome joj je zarada uskraćena, ona je izgubila mogućnost da finansijski podrži porodicu. Prekid finansijskih tokova dodatno je viktimizuje, jer pored sopstvene traume nosi i ogroman teret krivice zbog egzistencijalne ugroženosti svoje porodice, što ona opisuje:

“Slala sam novac kući, a sada ne, zato je njima veoma, veoma teško da prežive. Moj brat je na univerzitetu, a takođe brinem i o svojoj majci....” (Heleni,23)

Usled potpunog nepoznavanja srpskog jezika, izolovanosti na radnom mestu i nepostojeće socijalne mreže u Srbiji, Heleni je imala ograničen pristup informacijama. Nedostatak informacija učinio ju je dodatno ranjivom, jer nije imala način da sazna svoja prava, niti da prepozna da je žrtva krivičnog dela. Tek kada je slučajno stupila u kontakt sa poznanicom, devojkom koja se i sama nalazila u sličnom položaju radne eksploatacije u Srbiji, saznala je da postoji institucija koja joj može pomoći. Međusobna podrška dve devojke u sličnoj poziciji ranjivosti omogućila je Heleni da napravi prvi korak u kontaktu sa Centrom za zaštitu žrtava trgovine ljudima, koji joj je pružio zaštitu i bezbedan smeštaj. Heleni opisuje da je u početku osećala duboko nepoverenje i strah, zato što se nalazila u stranoj zemlji, bez ličnog dokumenta i bez mogućnosti da se direktno sporazume sa profesioncima. Ishodi ponuđene podrške za nju su bili neizvesni i nepoznati, jer je u tom trenutku, kao traumatizovana osoba, teško mogla da napravi razliku da li će joj sistem zaista pružiti preko potrebnu podršku ili će pretrpeti dalju stigmatizaciju ili neki oblik kazne zbog neregulisanog građansko-pravnog statusa.

Amelie ima 52 godine, žrtva je radne eksploatacije. Poreklom je iz Senegala, gde je živela, studirala i radila. Završila je fakultet za upravljanje i usklađenost poslovanja, a nakon diplomiranja počela je da radi. Višegodišnje radno iskustvo je stekla kao sekretar u upravnom odboru jedne kompanije. U Senegalima ima porodicu, roditelje i ćerku. Ćerka je jedina upoznata sa njenom situacijom i činjenicom da je Amelie žrtva trgovine ljudima.

Ameli navodi da je odluku o napuštanju Afike donela vođena željom za boljim životom, ali i ličnom težnjom da pomera sopstvene granice i istraži nepoznato. Migraciju opisuje kao svojevrsnu životnu avanturu, očekujući da će joj omogućiti zaposlenje i nove mogućnosti, iako nije bila upoznata sa okruženjem u koje odlazi. Svoje iskustvo opisuje na sledeći način:

„. Odlazak je bio deo avanture za mene, iako sam završila ovde, mislila sam da radim, da sam se upustila u avanturu, u prostor koji nisam poznavala.“ (Amelie 52)

U Srbiji se suočila sa radnom eksploatacijom, a ističe da su radni uslovi bili „*nehumani*“. Iako je Ameli visoko obrazovana žena, akteri eksploatacije su iskoristili njenu nameru da ostvari zakonski regulisan radni odnos. Po dolasku u Srbiju, poslodavac joj je uzeo lična dokumenta, pod izgovorom da je to standardna i neophodna procedura, kako bi joj bio regulisan boravak i radna viza. Kao odgovorna osoba, a u želji da posluje i boravi legalno u stranoj zemlji, predala je pasoš u punom poverenju, smatrajući da se radi o zvaničnoj administrativnoj proceduri. Kada je počela da radi krenili su i prvi izazovi, pre svega neredovna zarada i neadekvatni radni uslovi. Tada shavata da je prevarena i da poslodavac nije ispoštovao prvobitni dogovor.

Usled nepoznavanja domaćih propisa i srpskog jezika, nisu joj bili poznati dostupni oblici podrške. Prvi kontakt sa sistemom zaštite ostvaren je posredstvom njene poznanice, koja se u njeno ime obratila Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima i Udruženju građana „Atina“. Usled nedostatka poverenja, straha i pritisaka koje je trpela na poslu, Ameli nije bila dostupna stručnim radnicima Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima. Zbog nemogućnosti direktnog i bezbednog kontakta sa Ameli, postupak formalne identifikacije u tom trenutku nije mogao da se otpočne i završi. Tek nakon drugog, direktnog kontakta sa Amelie i njenog pristanka da učestvuje u procesu podrške, komunikacija sa Centrom za zaštitu žrtava trgovine ljudima je nastavljena, čime su stvoreni uslovi za sprovođenje formalne identifikacije i uključivanje u dalji sistem zaštite.

Nakon iskustva trgovine ljudima, Ameli je osećala nesigurnost i nedostatak mreže podrške. U tom periodu oslanjala se isključivo na pomoć osoba iz neposrednog okruženja, koji su istog ili sličnog porekla kao ona. Upravo je kontakt značajnih osoba od poverenja bio presudan da se Ameli obrati za pomoć i podršku, te zatraži formalnu zaštitu.

7.4.2. Intervencije u radu

Ana – Po dolasku u Srbiju, Ana je kao svoje najvažnije potrebe prepoznala bezbedan smeštaj za sebe i troje dece, zaštitu od daljih oblika ugroženosti, rešavanje statusnih pitanja, ličnih dokumenata, nastavak obrazovanja, kao i mogućnost zaposlenja koje bi joj omogućilo ekonomsku samostalnosti. Istovremeno, bila joj je potrebna podrška u brizi o deci i usmeravanje u procesu osamostaljivanja.

„Rekli su mi da će mi pomoći za dokumenta, za školu, za stan, za posao.“ (Ana, 23)

U odgovoru na ove potrebe, u zaštitu Ane i njene dece bile su uključene četiri organizacije sa jasno definisanim ulogama. Nemačka organizacija bila je angažovana u organizaciji procesa deportacije i obezbeđivanja početne finansijske podrške. Caritas Srbija pružio je privremeno zbrinjavanje odmah po povratku u Srbiju. Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima učestvovao je u procesu identifikacije i obezbeđivanju smeštaja u prihvatilište, dok je Centar za socijalni rad bio uključen u procenu najboljeg interesa dece i pružanju savetodavne podrške.

Zahvaljujući finansijskoj podšci koju je obezbedila nemačka organizacija, Ana je, odmah nakon dolaska u Srbiju, uspjela da iznajmi stan na nekoliko meseci. Međutim, nakon što su ova sredstva iscrpljena, Ana je morala da potraži smeštaj za sebe i decu kod članova šire porodice. Pokušala je da se smesti kod bake i tetke, ali su one to odbile. Suočena sa egzistencijalnom ugroženošću, Ana se privremeno preselila u očevu staru kuću u kojoj nije bilo struje niti osnovnih uslova za život. Takve okolnosti su predstavljale egzistencijalni rizik za nju i decu, zato se Ana obratila za pomoć nadležnom Centru za socijalni rad i Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima. Zbog prethodnog iskustva sa institucijama u Italiji, koje je povezala sa strahom od oduzimanja dece i psihološkim pritiskom, Ana je pri dolasku u Srbiju ispoljavala bojazan da će i domaće institucije primenjivati sličan, pre svega kontrolni i represivni pristup. Tek nakon razgovora sa stručnim radnicima i dobijanja informacija o programu podrške, njeno nepoverenje počelo je postepeno da se smanjuje i pristala je da, zajedno sa decom, bude smeštena u Prihvatilište za žrtve trgovine ljudima.

„Oni znaju šta je najbolje za mene, rekli su da je bolje da prihvatim tu ponudu, da će biti sve ok, da se ne plašim....jer imala sam takav jedan problem u Italiji, hteli su da mi oduzimaju decu, bila sam maltretirana psihički u Italiji zbog toga zato sam se uplašila kada sam došla ovde.“ (Ana, 23).

Ana period pre uključivanja u program podrške socijalnog uključivanja opisuje kao svakodnevnu borbu za egzistenciju, koju karakteriše stalna neizvesnost, hronični stres i nemogućnost planiranja budućnosti. Neposredne potrebe za hranom, smeštajem i brigom o deci bile su dominantne u njenom svakodnevnom funkcionisanju, zbog čega nije postojala mogućnost da razmišlja o dugoročnim životnim ciljevima, obrazovanju ili zaposlenju.

“Borila sam se dan za dan, od danas do sutra, samo da imaju deca šta da jedu. Ja znam ono što sam živela, što nikad nisam bila slobodna, da sam uvek imala gazda. Kada sam došla ovde, osetim kao da sam se odmorila od svega...i da mogu da mislim za nešto drugo, što je važnije. Sada ne mislim više samo kako da režim...imam vremena da mislim na budućnost” (Ana, 23).

Obezbeđivanje sigurnog smeštaja predstavljalo je prekretnicu u procesu Aninog oporavka. Stabilizacijom životnih okolnosti smanjena je egzistencijalna neizvesnost, što je omogućilo da pažnju usmeri sa svakodnevnog preživljavanja na planiranje narednih koraka ka samostalnom životu. Siguran smeštaj nije predstavljao samo fizičku zaštitu, već je doprineo osećaju psihološkog rasterećenja i ponovnom uspostavljanju osećaja kontrole nad sopstvenim životom. Ana to opisuje na sledeći način:

“Potrebna mi je bila institucija, jer dolazim iz nekog drugog običaja i ne znam kako se živi, kako se ide dalje. Kada sam došla ovde, osetim kao da sam se odmorila od svega i da mogu da mislim za nešto drugo, što je važnije.” (Ana, 23).

Pored toga siguran smeštaj je imao značajan uticaj na njenu roditeljsku ulogu. Dobrobit dece predstavlja centralnu vrednost u Aninom narativu, zbog čega sopstveni oporavak procenjuje prvenstveno kroz njihovu bezbednost, svakodnevno funkcionisanje i kvalitet života. Mogućnost da deci obezbedi stabilno i sigurno okruženje dodatno je ojačalo njen osećaj roditeljske kompetentnosti i motivaciju za nastavak procesa socijalnog uključivanja.

“Kada vidim da počnu deca da žive kao i ostala deca, to mi je najbolje. Ja sam srećna kada su oni srećni...kada vidim da su radosni i da im ne fali ništa.” (Ana, 23)

Tokom boravka u prihvatilištu stručni radnici su pružili Ani podršku u uspostavljanju svakodnevnih rutina, organizaciji vremena i razvijanju veština potrebnih za samostalno funkcionisanje nakon izlaska iz programa. Za Anu uspostavljanje dnevne strukture nije predstavljalo samo prilagođavanje pravilima života u prihvatilištu, već važan korak u pripremi za budući samostalni život:

“Oni mene uče i pripremaju kada izađem da znam svoj red, da budem zdrava, da imam svoj režim, da mogu sama da ustanem, da znam kada spavam.” (Ana, 23)

Iz narativa se može zaključiti da Ana prihvata institucionalna pravila, razume njihovu svrhu u uspostavljanju dnevne rutine i pripreme za samostalan život. Ipak, stiće se utisak da u prihvatilište postoje ograničenja poput zabrane telefona, ograničenih i kontrolisanih izlazaka i jasno definisanih pravila ponašanja. Visok stepen institucionalne kontrole, Ana ne doživljava negativno, već ih razume kao deo procesa osamostaljivanja.

Iako, Ana nije prepoznala potrebu za formalnim psihološkim savetovanjem, njen narativ jasno ukazuje da je odnos sa stručnim radnicima imao značajnu emocionalno podržavajuću funkciju. Kroz svakodnevnu komunikaciju, ohrabrivanje i potvrđivanje njenih roditeljskih i ličnih kapaciteta, razvijao se osećaj samopouzdanja, pripradnosti i lične vrednosti. Ana posebno značajnim doživljava činjenicu da je prvi put dobila potvrdu da nije odgovorna za nasilje i eksploataciju koju je preživela, što predstavlja važan element procesa oporavka od traumatičnih iskustava. Ana pokazuje snažan uticaj emocionalne validacije i afirmacije koju je dobijala od strane stručnih radnika:

“Način što mi kažu, dobro si vaspitala tvoju decu, svaka tebi čast...vidim da ti možeš sama...hrabra si, lepa si, može samo ako ti hoćeš... I meni je trebala podrška da mi neko kaže da nisam ja kriva za to što se sve desilo, da je to prošlo i da to sada ide. Idem dalje....” (Ana, 23)

Nakon što su njene osnovne potrebe za sigurnošću i smeštajem bile zadovoljene, Ana kao jedan od najvažnijih potreba prepoznaje završetak obrazovanja i pronalazak stabilnog zaposlenja. Još uvek nije uspela da se uključi u proces obrazovanja. U njenom narativu obrazovanje ne predstavlja samo formalno sticanje kvalifikacija, već osnovni preduslov ekonomske nezavisnosti, samostalnog života i dugoročne brige o deci.

“Na primer, pre ovo leto sam bila da radim u njive i to mene...ne ide mene to da berem duvan. To je privremeno, samo leto ima to, posle nema. Meni treba škola i stalni posao.” (Ana, 23).

Anin narativ ukazuje da proces socijalnog uključivanja nije podrazumevao isključivo zadovoljavanje osnovnih egzistencijalnih potreba, već postepenu transformaciju njenog položaja, od svakodnevnog preživljavanja ka razvoju osećaja sigurnosti, poverenja u institucije i planiranja budućnosti. Siguran smeštaj, odnos poverenja sa stručnim radnicima, podrška u roditeljskoj ulozi i mogućnost nastavka obrazovanja predstavljali su ključne faktore koji su doprineli jačanju njenih kapaciteta za samostalan život i dugoročnu socijalnu uključenost.

Heleni - Nakon obraćanja Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima, kod Heleni je sproveden je proces utvrđivanja statusa žrtve trgovine ljudima i procene njenih potreba. U tom trenutku, kao prioritetne potrebe Heleni je prepoznala obezbeđivanje privremenog smeštaja, stabilizaciju životnih okolnosti i podršku u procesu ekonomskog osamostaljivanja. Iz narativa Heleni proizlazi da, nakon izlaska iz eksploatacije, najveći izazovi nisu bili povezani sa neposrednom fizičkom bezbednošću, već sa narušenim osećajem sigurnosti, posledicama po mentalno zdravlje i uspostavljanjem stabilnog

životnog okruženja. U skladu sa njenim potrebama, podrška je bila usmerena na obezbeđivanje sigurnog smeštaja, ekonomsko osnaživanje i podršku za samostalan život.

Kao prvi korak, Heleni je privremeno, u trajanju od mesec dana, smeštena u Prihvatilište za žrtve trgovine ljudima. To je predstavljalo prvi oblik neposredne zaštite i podrške nakon izlaska iz eksploatacije. Istovremeno, u direktan rad sa Heleni uključeno je Udruženje građana „Atina“, koje je pružalo specijalizovanu podršku u oblasti ekonomskog osnaživanja i planiranja samostalnog života. Uz podršku ove organizacije, u kratkom vremenskom periodu obezbeđen joj je dugoročniji smeštaj u iznajmljenom stanu, čije je troškove snosila organizacija civilnog društva. Pored toga, uključena je u program ekonomskog osnaživanja i razvoj kompetencija koje bi joj omogućile lakšu integraciju na tržište rada.

Heleni pružene intervencije opisuje kao blagovremene i efikasne, ističući da su doprinele smanjenju straha i napetosti, jačanju osećaja sigurnosti i povećanju zadovoljstva pruženom podrškom. U njenom narativu ulazak u program socijalnog uključivanja predstavlja trenutak u kome osećaj nesigurnosti i neizvesnosti postepeno zamenjuju osećaj zaštićenosti, predvidivosti i životne stabilnosti. Kao jednu od najznačajnijih promena ističe mogućnost da ponovo uspostavi poverenje u druge ljude i da, kada se suoči sa poteškoćama potraži pomoć i razgovara o svojim iskustvima. Svoje stanje nakon uključivanja u program opisuje na sledeći način:

“ Od kada sam u Srbiji bila sam pod stresom, nisam volela da pričam mnogo. Pre dolaska u prihvatilište uvek potiskivala stvari, nisam pričala o njima...sada znam kada se ne osećam dobro mogu da tražim pomoć, da razgovaram sa osobom sa kojom delim sobu...osećam se sigurno i zadovoljno.”
Heleni (23)

Iako su joj od strane institucija bile ponuđene usluge psihološkog savetovanja, Heleni nije prepoznala potrebu da ih koristi. U njenoj perspektivi, osećaj psihološke stabilnosti razvijao se prvenstveno kroz boravak u sigurnom i predvidivom okruženju, svakodnevnu podršku stručnih radnika, uključivanje u aktivnosti koje su joj omogućavale da usmeri pažnju ka budućnosti i ponovo uspostavi osećaj uobičajenog životnog ritma. Heleni ne kritikuje rad institucije prihvatilišta, ali ukazuje da zabrana upotrebe mobilnog telefona ograničava mogućnosti kontakata sa porodicom i aktivnog traženja zaposlenja. S toga smatra da bi veća dostupnost telefona i korišćenja interneta doprinela bržem ekonomskom osnaživanju. Način na koji se nosila sa restriktivnim institucionalnim okruženjem i intenzivnim stresnim mislima, bile su aktivnosti odlaska izvan institucije.

Posebno značajnim doživljava redovno učešće u programu ekonomskog osnaživanja koje je realizovalo Udruženje građana „Atina“. Organizovan nedeljni odlazak na obuke pomogao joj je u procesu socijalnog uključivanja. Iz Helenine perspektive, uključivanje u program ekonomskog osnaživanja odgovaralo je njenoj potrebi da stekne veštine koje će joj omogućiti zapošljavanje i samostalniji život nakon izlaska iz programa podrške. Obuke nije doživljavala samo kao priliku za sticanje praktičnih znanja, već i kao važan korak u pripremi za tržište rada i jačanju vere u sopstvene sposobnosti.

„ Pohađamo kurs, učimo kako da pravimo bejgl... U Atini pomažu i da napišemo CV, a rekli su da će nas pripremati i za razgovor za posao. Ja mislim da će mi to pomoći da nađem posao.” (Heleni 23)

U njenom narativu neformalno obazovanje i aktivnosti ekonomskog osnaživanja prevazilaze značaj usvajanja tehničkih veština. One predstavljaju način ponovnog uspostavljanja osećanja

kompetentnosti, jačanja samopouzdanja i razvoja uverenja da je sposobna da samostalno planira budućnost. Na taj način, proces ekonomskog osnaživanja postaje važan element njenog oporavka i socijalnog uključivanja, jer doprinosi transformaciji sopstvene slike o sebi, od osobe koja je bila izložena eksploataciji do osobi koja prepoznaje sopstvene kapacitete za zapošljavanje, samostalnost i dugoročno planiranje života.

Amelie – Nakon uključivanja u program podrške socijalnom uključivanju, Ameli kao svoje najvažnije potrebe prepoznaje uspostavljanje osećaja sigurnosti, stabilnog mesta za život i mogućnosti da ponovo uspostavi svakodnevni život nakon iskustva eksploatacije. U njenom narativu sigurnost ne podrazumeva isključivo fizičku zaštitu, već i saznanje da više nije prepuštena sama sebi, da postoji sistem kojem može da se obrati i da su njene osnovne potrebe zadovoljene. Upravo zbog toga, privremeni smeštaj u Prihvatilište za žrtve trgovine ljudima predstajalo je bio prvi korak u procesu njenog oporavka, nakon čega je, uz podršku Udruženja građana „Atina“ obezbeđen dugoročan smeštaj u iznajmljenom stanu.

Iz perspektive Amelie, osećaj bezbednosti proizilazio je iz stabilnog okruženja, svakodnevne podrške stručnih radnika i sigurnosti da će u svakom trenutku imati obezbeđene osnovne životne uslove. Posebno ističe da se u prihvatilištu osećala zaštićeno i bezbednije nego izvan njega, kao i da joj je bilo značajno to što nije morala da brine o obezbeđivanju hrane, odeće i drugih osnovnih životnih potreba. Egzistencijalna sigurnost, koju je dobila u prihvatilištu, omogućila joj je da svakodnevni život doživljava kao stabilan i da se postepeno usmeri ka planiranju budućnosti.

„U prihvatilištu se osećam bezbedno, neću da lažem. Zato što je bilo vreme kada smo dolazili u Beograd i osećala sam se da nisam toliko bezbedna kao u prihvatilištu. Svakodnevni život je normalan, kao da neko radi napolju, jer nam oni obezbeđuju skoro sve. Ako nemate odeću, hranu, oni obezbeđuju sve to, toaletne potrepštine.” (Ameli, 52)

Iako joj je bila ponuđena usluga psihološkog savetovanja, Ameli nije smatrala da joj je takav oblik podrške potreban. Oporavak povezuje sa sopstvenim načinima suočavanja sa stresom, zbog čega se oslanja na lične strategije emocionalne regulacije razvijene tokom života. Navodi da joj je izražavanje emocija, poput plakanja, način da umani unutrašnju napetost i uspostavi osećaj psihološke ravnoteže. Istovremeno, njen narativ pokazuje da poboljšanje psihološkog funkcionisanja nije bilo rezultat isključivo individualnih strategija suočavanja, već se odvijalo u kontekstu sigurnog i predvidivog okruženja, svakodnevne podrške stručnih radnika i uključivanja u strukturisane aktivnosti koje su joj omogućile usmeravanje pažnje na svakodnevni život i buduće planove. Takav obrazac može ukazivati na to da oporavak nije nužno uslovljen korišćenjem specijalizovanih psiholoških intervencija, već i da druge komponente programa podrške mogu imati značajnu zaštitnu i stabilizujuću ulogu. Svoje razloge objašnjava kroz narativ samoregulacije i ličnih mehanizama suočavanja sa stresom:

“ Mislim da sam osoba koja se sama leči. Ako izađem i plačem, kada se vratim, dobro sam. Mislim da sam programirala svoj um još od malih nogu da ako plačem, onda sam dobro. I to savršeno funkcioniše.” (Ameli, 52)

Jedna od potreba koju Ameli posebno ističe jeste da bude aktivna i uključena u svakodnevne životne aktivnosti. Iako naglašava da se u prihvatilištu osećala bezbedno i da ceni zaštitu koju je dobijala, navodi da svakodnevnicu karakteriše rutina „jedenje, spavanje i čekanje“ (Ameli, 52), zbog čega prostor u prihvatilištu doživljava kao dosadan i zatvoren. Smatra da bi organizovane aktivnosti, časovi srpskog jezika, fizičke aktivnosti ili druge strukturisane dnevne obaveze doprinosile očuvanju mentalnog zdravlja

i pripremi za život nakon izlaska iz prihvatilišta. Za nju, dugotrajan boravak u zatvorenom prostoru povećava anksioznost i podstiče razmišljanje o traumatskim iskustvima. Zato su joj aktivnosti van prihvatilišta bile značajne za očuvanje emocionalne stabilnosti i pružanje mogućnosti da pažnju usmeri na planiranje budućnosti. Iz perspektive Ameli, podrška Udruženja građana „Atina“ prevazilazi pružanje pojedinačnih usluga i predstavlja važan izvor zaštite tokom procesa socijalnog uključivanja. Osećaj da je „zaštićena“ povezuje sa kontinuiranom podrškom u rešavanju stambenog pitanja, uključivanjem u svakodnevne aktivnosti, pripremom za zapošljavanje i dostupnošću stručnih radnika kada joj je potrebna pomoć. Istovremeno, ohrabrenje prepoznaje kroz aktivnosti koje joj omogućavaju da usmeri pažnju na budućnost, razvija nove veštine i postepeno vraća samopouzdanje. Posebno ističe da joj uključivanje u aktivnosti Udruženja građana „Atina“ pruža osećaj pripadnosti zajednici i prihvaćenosti, što procenjuje kao važan element oporavka.

“Atina nas štiti i ohrabruje...idemo na kurseve, imamo aktivnosti koje radimo, zaokupe nam um i razmišljamo o nekim drugim mogućnostima...kada idem u Atinu osećam se kao dete, srećna sam.”
(Ameli, 52)

“U Atini su nam dali obrazac da popunimo, gde bismo želeli da radimo, naše obrazovanje, naše kvalifikacije, pomogli su nam da napišemo radnu biografiju, pohađala sam kurs. Oni su tu kada vam treba pomoć, uključuju vas u zajednicu, čine da se osećate kao kod kuće...imate osećaj pripadnosti.”
(Amelie, 52)

Narativ Ameli pokazuje da proces socijalnog uključivanja ne povezuje sa jednom pojedinačnom intervencijom, već sa kombinacijom sigurnog smeštaja, svakodnevne podrške, aktivnog učešća u zajednici i mogućnosti da planira budući život. Upravo su osećaj pripadnosti, razvijanje veština i postepeno vraćanje poverenja u sopstvene elementi koje ona prepoznaje kao najznačajnije ishode programa socijalnog uključivanja.

7.4.3. Izazovi i zaključci

Analiza studija slučaja obuhvata iskustva žrtava trgovine ljudima koje su bile uključene u različite oblike institucionalne i vaninstitucionalne podrške. U okviru sistema zaštite, Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima ima ulogu u formalnoj identifikaciji žrtava trgovine ljudima, procene potreba i koordinacije podrške. Prihvatilište za žrtve trgovine ljudima, radna jedinica Centra, predstavlja oblik privremenog institucionalnog smeštaja čiji je osnovni cilj obezbeđivanje fizičke sigurnosti i zaštite žrtava neposredno nakon izlaska iz eksploatacije. U okviru bezbednosnih procedura u prihvatilištu se primenjuju ograničenja, uključujući tajnost lokacije, zabranu poseta, kontrolisan pristup internetu i mobilnim telefonima, a u cilju smanjenja rizika od ponovnog kontakta eksploatorima i drugih bezbednosnih pretnji. Posebno mesto u sistemu podrške žrtvama trgovine ljudima u Republici Srbiji zauzima Udruženje građana „Atina“, koje kroz specijalizovane programe pruža dugoročnu podršku usmerenu na socijalno uključivanje, ekonomsko osnaživanje i unapređenje kvaliteta života žrtava trgovine ljudima. Pored obezbeđivanja različitih oblika materijalne i psihosocijalne podrške, organizacija sprovodi program stanjavanja uz podršku, pomaže u traženju privatnog smeštaja, sprovodi profesionalne obuke i aktivnosti ekonomskog osnaživanja, čime doprinosi prelasku žrtava iz institucionalnog okruženja ka samostalnom životu u zajednici. Imajući u vidu različite funkcije ovih aktera, analiza narativa omogućava sagledavanje načina na koji žrtve trgovine ljudima doživljavaju pojedine segmente sistema podrške, njihove doprinose u procesu oporavka, ali i izazove koji se javljaju tokom procesa socijalnog uključivanja.

Tri narativa ispitanica ukazuju na postojanje različitih faktora ranjivosti, ali i na različita lična iskustva, resurse i strategije suočavanja sa iskustvom eksploatacije. Sve tri ispitanice u periodu pre uključivanja u programe podrške socijalnom uključivanju raspolagale su ograničenim ličnim i socijalnim resursima. Iako se njihovi životni konteksti značajno razlikuju, iz perspektive ispitanica, zajedničko iskustvo predstavlja odsustvo stabilne i dostupne mreže podrške u trenutku izlaska iz eksploatacije. Ana je imala konfliktne porodične odnose i nije mogla da se pouzda na podršku uže i šire porodice nakon povratka u Srbiju. Heleni i Ameli, kao migrantkinje, suočavale su se sa geografskom udaljenošću od porodice i ograničenim mogućnostima da porodica aktivno učestvuje u njihovom oporavku. Ovi rezultati nam ukazuju koliko je važan sistem socijalne podrške, kao protektivni faktor u procesu socijalnog uključivanja. Odsustvo stabilnih mreža podrške povećava zavisnost žrtava od formalnih sistema zaštite i otežava proces osamostaljivanja nakon završetka korišćenja institucionalne podrške.

Takođe, narativi ispitanica ukazuju da proces socijalnog uključivanja nije bio uslovljen vrstom pružene podrške, već i raspoloživim ličnim resursima sa kojima su ulazili u programe podrške. Obrazovanje, radno iskustvo, roditeljska uloga, životne veštine i sposobnosti mobilizacije sopstvenih resursa oblikovali su način na koji su žrtve koristile dostupne programe podrške. Na taj način, njihovi narativi potvrđuju da se proces socijalnog uključivanja može razumeti kao dinamična interakcija između individualnih kapaciteta i strukturalnih mogućnosti koje pruža sistem podrške. Narativi, istovremeno, ukazuju na postojanje razlika u dostupnosti i mobilizaciji ličnih i socijalnih resursa. Ovi resursi mogu imati ulogu zaštitnih faktora koji ne utiču samo na brzinu i kvalitet procesa socijalnog uključivanja, već i na način interpretacije institucionalne podrške i ličnih kapaciteta ispitanica da aktivno učestvuju u procesima donošenja odluka. Na taj način, proces socijalnog uključivanja možemo razumeti kao dinamičnu interakciju između individualne agencnosti i strukturalnih ograničenja, pri čemu ishodi programa podrške mogu zavisiti od početne pozicije žrtava u socijalnoj strukturi.

Jedan od evidentnih ishoda programa podrške, iz perspektive žrtava trgovine ljudima, jeste ponovno uspostavljanje osećaja sigurnosti. Ulazak u prihvatilište za žrtve trgovine ljudima predstavlja prelomni trenutak u njihovim životnim pričama, jer označava prekid neposredne izloženosti riziku i početak procesa oporavka. Sigurnost koju opisuju, ne odnosi se isključivo na fizičku zaštitu, već i na mogućnost da više ne razmišljaju o egzistencijalnim potrebama, da imaju sigurno mesto za život, predvidivu svakodnevnicu i prostor u kome mogu da planiraju naredne korake. Zbog toga žrtve ulazak u programe podrške socijalnom uključivanju povezuju sa smanjenjem stalnog osećaja straha, neizvesnosti i emocionalne napetosti, dok sigurnost postaje osnova na kome se dalje razvijaju ostali procesi socijalnog uključivanja. Posmatrajući aspekt institucionalne zaštite, smeštaj u prihvatilište za žrtve trgovine ljudima predstavlja se kao prelomni i stabilizujući faktor u narativima ispitanica. Ovi nalazi nam ukazuju da se institucionalna zaštita može posmatrati kao osnovna funkcija sistema socijalne zaštite, usmerena na obezbeđivanje egzistencijalne sigurnosti kao preduslova za bilo koji oblik psihosocijalne intervencija i dugoročnog socijalnog uključivanja. U tom smislu, prihvatilište se u narativima ispitanica konstruiše kao prostor “zaštićenje stabilnosti”, koji omogućava emocionalni i socijalni oporavak nakon izlaska iz eksploatacije.

Ujedno možemo uočiti ambivalentan odnos ispitanica prema institucionalnoj zaštiti. Sa jedne strane, ispitanice prihvatilište vrednuju kao sigurno i prihvatljivo okruženje, a sa druge strane, izražavaju nezadovoljstvo pasivnom strukturom svakodnevnice i nedostatkom sadržajnih aktivnosti. Ispitanice opisuju osećaj pasivnosti tokom boravka u prihvatilištu i povezuju je sa povećanim intenzitetom razmišljanja o traumatskim iskustvima, osećajem dosade, usamljenosti i pojačanom anksioznošću.

„Smatram da treba da budu uključene neke aktivnosti, ne možemo samo da sedimo, dosadno je. Kada si u prihvatilištu, ideš da jede, da spavaš, da jedeš...što me izluđuje...što više sedim u zavorenim prostoru, to mi više misli lutaju i postajem depresivna, imam anksioznost” (Ameli, 23)

Ovakva percepcija ispitanica može se sagledati u svetlu novijih shvatanja dosade, koja je ne tretiraju kao stanje pasivnosti ili dokolice, već kao afektivni signal narušene regulacije pažnje i angažovanosti (Easteood i sar., 2012). Prema savremenim stanovištima, dosada nastaje kada osoba nije u stanju da uspešno usmeri pažnju na zadovoljavajuću aktivnost i kada uzrok pripisuje okruženju, a ne sebi, pri čemu smanjen osećaj kontrole nad sopstvenim okruženjem prethodi i podržava nemogućnost smislenog angažovanja. U tom smislu, institucionalno okruženje koje ispitanicama obezbeđuje fizičku sigurnost, ali ne pruža dovoljno prilika za aktivno učešće, može doprineti upravo produbiti osećaj nemoći i dokolice, umesto da ga ublaži. Dodatni izazov u tom pogledu predstavlja restriktivna priroda institucionalnog okruženja, koja se ogleda kroz ograničen pristup internetu i mobilnom telefonu, kao osnovnim sredstvima za uspostavljanje kontakta sa porodicom i spoljnim svetom. Iako ova ograničenja postoje iz bezbednosnih razloga, njihovi efekti prevazilaze domen zaštite, otežavajući održavanje porodičnih odnosa i razvoj socijalnih mreža. Na taj način, restriktivna priroda institucija može uticati na sužavanje prostora za smisleno aktiviranje žrtava i pojačati obrazac dosade.

U narativima ispitanica obrazovanje, stručne obuke i podrška pri zapošljavanju predstavljaju važan ishod programa socijalnog uključivanja. Ekonomsko osnaživanje ispitanice ne doživljavaju kao način sticanja profesionalnih kompetencija ili povećanja zapošljivosti, već kao proces ponovnog uspostavljanja kontrole nad sopstvenim životom. Posebno Heleni i Ameli ističu da su kroz program ekonomskog osnaživanja ponovo počele da sebe vide kao osobe koje mogu da rade, planiraju budućnost i samostalno donose odluke. Na taj način, ekonomsko osnaživanje dobija istovremeno i ekonomsku, psihološku i socijalnu funkciju, jer doprinosi jačanju samopouzdanja, osećaja lične kompetentnosti i vere u lične kapacitete. Analiza narativa pokazuje da ishodi ekonomskog osnaživanja prevazilaze njegovu neposrednu funkciju povećanja zapošljivosti. Heleni i Ameli percipiraju da su im programi obuka pomogli da sebe ponovo vide kao osobe koje mogu da planiraju budućnost i utiču na sopstveni život, što ukazuje da ekonomsko osnaživanje ima istovremeno ekonomsku, psihološku i socijalnu funkciju. Sticanje veština i priprema za tržište rada nisu samo sredstva za ostvarivanje prihoda, već mogu predstavljati i mehanizme obnove narušenog osećaja lične efikasnosti. Nakon iskustva eksploatacije, koje često podrazumeva gubitak kontrole nad sopstvenim životom, mogućnosti da žrtva razvija nove kompetencije i planira profesionalnu budućnost predstavlja važan korak ka uspostavljanju samostalnosti.

Posebno važan nalaz odnosi se na ulogu organizacija civilnog društva, naročito Udruženje građana „Atina“. Sve tri ispitanice ovu organizaciju ne doživljavaju isključivo kao pružaoca pojedinačnih usluga, već kao prostor prihvatanja, pripadnosti i svakodnevne podrške. Iz njihove perspektive, podrška organizacije ogleda se u dostupnosti stručnih radnika, pomoći u rešavanju praktičnih problema, organizovanju svakodnevni aktivnosti, podršci pri zapošljavanju i osećaju da nisu same tokom procesa oporavka. Ovakvi nalazi ukazuju na značaj multisektorske saradnje u zaštiti žrtava trgovine ljudima i da organizacije civilnog društva imaju važnu ulogu u povezivanju formalnog sistema zaštite sa svakodnevnim potrebama žrtava trgovine ljudima.

Posmatrano iz perspektive žrtava trgovine ljudima, uspeh programa podrške ne meri se jedino brojem pruženih usluga ili realizovanih intervencija, već promenama koje žrtve prepoznaju u sopstvenom životu. U njihovim narativima kao primarni ishod programa podrške je ponovno uspostavljanje osećaja sigurnosti, smanjenje straha i egzistencijalne neizvesnosti, razvoj poverenja u stručne radnike, jačanju samopouzdanja, mogućnosti planiranja budućnosti i stvaranju uslova za ekonomsku samostalnost. Žrtve

procenjuju da su programi uspešni onda kada im omogućavaju da postepeno vrata autonomiju, dostojanstvo i kontrolu nad sopstvenim životom, što predstavlja važan ishod.

Socijalno uključivanje, iz perspektive žrtava trgovine ljudima, prevazilazi okvire institucionalne zaštite. Možemo zaključiti da se dugoročno socijalno uključivanje može ostvariti kombinacijom insitucionalne i vaninstitucionalne podrške koja će doprineti sigurnosti, osnaživanju, aktivnoj participaciji, ekonomskom osnaživanju i razvoju porodičnih i socijalnih odnosa. Kroz integraciju ovih dimenzija formira se uslov za uspešno socijalno uključivanje i unapređenje kvaliteta života žrtava trgovine ljudima.

8. Diskusija

Rezultati ovog istraživanja pružaju sveobuhvatan uvid u karakteristike, ishode i ograničenja programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji u periodu od 2020. do 2023. godine. Diskusija nalaza organizovana je u skladu sa definisanim hipotezama, uz nastojanje da se rezultati interpretiraju u širem teorijskom i praktičnom kontekstu socijalne politike i socijalnog rada. Povezanost ličnih, socijalnih, ekonomskih i organizacionih/institucionalnih faktora sa ishodima programa podrške ispitivana je putem složenog istraživačkog dizajna, uzimajući u obzir percepcije profesionalaca i žrtava trgovine ljudima.

Rezultati sprovedenog istraživanja pokazuju da programi podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji ostvaruju pozitivnije ishode u oblasti sigurnosti i bezbednosti, fizičkog i mentalnog zdravlja, psihološke podrške i stabilizacije neposredno nakon izlaska iz eksploatacije. Ishodi programa podrške u oblasti obrazovanja, ekonomskog osnaživanja, zapošljavanja i postizanja pune socijalne uključenosti, su manje razvijeni i zavise od dostupnosti resursa, individualnih karakteristika i organizacionih kapaciteta pružalaca usluga.

Potvrđeno je da javni i civilni sektor različito doprinose ishodima programa podrške socijalnom uključivanju, u skladu sa svojim karakteristikama i funkcionalnim ulogama u sistemu zaštite žrtava trgovine ljudima. Javni sektor dominantno utiče na ostvarivanje ishoda u oblasti inicijalne stabilizacije tj. krizne faze, dok organizacije civilnog društva značajnije utiču na dugoročne ishode socijalnog uključivanja kroz pružanje individualizovanih i fleksibilnih oblika podrške u oblastima psihosocijalnog savetovanja, neformalnog obrazovanja, ekonomskog osnaživanja i razvoja kapaciteta za samostalan život.

Korelacionom analizom rezultata iz upitnika za profesionalce, utvrđena je povezanost između različitih dimenzija podrške i ishoda socijalnog uključivanja. Profesionalci koji pozitivno procenjuju kvalitet medicinske pomoći, pozitivno procenjuju poboljšanje fizičkog zdravlja. Takođe, adekvatnije **psihosocijalno savetovanje** povezano je sa boljim **procenama mentalnog zdravlja** žrtava. Pozitivna procena oblasti **ekonomskog osnaživanja** povezana je sa većom mogućnošću **zadovoljavanja osnovnih životnih potreba**.

Takođe, je potvrđeno da na ishode socijalnog uključivanja utiču različiti faktori poput: ličnih karakteristika žrtava, porodičnih faktora i institucionalnih/organizacionih faktora, što navodi na zaključak da je socijalno uključivanje kompleksan i složen proces.

Sagledavanjem rezultata istraživanja u odnosu na postavljene hipoteze može se zaključiti da ih nalazi studije u značajnoj meri potvrđuju. Istovremeno, pojedini nalazi ukazuju na potrebu za dubljim

razumevanjem međusobnih odnosa između karakteristika programa podrške, individualnih i socijalnih faktora i njihovog uticaja na ishode programa podrške socijalnom uključivanju. U skladu sa tim, potvrđenost postavljenih hipoteza može se sumirati na sledeći način:

1. *Ishodi programa socijalne podrške za žrtve trgovine ljudima u Republici Srbiji ogledaju se u opštim i posebnim aspektima dobrobiti korisnika, a oblikovani su karakteristikama samih programa, kao i ličnim, socijalnim, ekonomskim i organizacionim/institucionalnim faktorima.* Možemo zaključiti da je ova hipoteza potvrđena, jer nalazi ukazuju da programi podrške socijalnom uključivanju doprinose unapređenju određenih aspekata dobrobiti, pre svega u oblasti fizičkog, mentalnog zdravlja i bezbednosti. Istovremeno, su identifikovani faktori koji imaju uticaj na ishode programa podrške socijalnom uključivanju, što potvrđuje multifaktorsku i složenu prirodu procesa socijalnog uključivanja. Rezultati istraživanja ukazuju da se ostvareni ishodi razlikuju u zavisnosti od tipa pružaoca usluge, pri čemu su uočene razlike između organizacija civilnog društva i javnih institucija u pogledu raznolikosti intervencija, obuhvata korisnika i kontinuiteta praćenja.
2. *Karakteristike postojećih programa podrške žrtvama trgovine ljudima pokazuju nedovoljnu razvijenost intervencija u pogledu njihove vrste, dužine trajanja i obima, dok su mogućnosti njihove individualizacije dodatno ograničene, što nepovoljno utiče na zadovoljenje potreba i otežava socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima.* Ova hipoteza je potvrđena, zato što postojeći programi podrške nisu u dovoljnoj meri razvijeni u pogledu raznovrsnosti usluga. Većina programa sprovodi mere krizne intervencije, koje su značajne za stabilizaciju, ali ne postoje razvijene intervencije za dugoročnu podršku socijalnom uključivanju, najpre u aspektima obrazovanja i ekonomskog osnaživanja. Takođe, mogućnosti individualizacije tj. prilagođavanja programa podrške i intervencija posebno osetljivim društvenim grupama (izbeglice, migranti, LGBTQA+) su ograničene, što ukazuje da sistem nije u mogućnosti da u potpunosti odgovori na kompleksne potrebe žrtava trgovine ljudima i pruži adekvatnu podršku u procesu socijalnog uključivanja.
3. *Faktori socijalnog okruženja (tip smeštaja, život u urbanoj/ruralnoj sredini, mreža socijalne podrške, osećaj diskriminacije i stigmatizacije od strane porodice i društvene zajednice) su značajno povezani sa percepcijom žrtava trgovine ljudima o sopstvenoj opštoj dobrobiti i učinkovitosti procesa socijalnog uključivanja.* Druga posebna hipoteza je delimično potvrđena. Faktori socijalnog okruženja, poput dostupnosti socijalne podrške i iskustva stigmatizacije, pokazali su značajnu povezanost sa percepcijom dobrobiti korisnika. Sa druge strane povezanost faktora tipa smeštaja i života u urbanoj/ruralnoj sredini sa percepcijom opšte dobrobiti nismo potvrdili. Na ove rezultate su uticala metodološka ograničenja istraživanja, pre svega mali uzorak žrtava trgovine ljudima usled čega ne možemo generalizovati podatke na celu populaciju.

4. *Ekonomski i socijalni faktori (zadovoljenje osnovnih životnih potreba, pristup tržištu rada, finansijska nezavisnost, osećaj zadovoljstva radnim angažovanjem) se identifikuju od strane žrtava trgovine ljudima kao ključni faktori koji su povezani sa opštim blagostanjem i doprinose većoj oceni subjektivnih i objektivnih aspekata njihove opšte dobrobiti.* Kvalitativni nalazi pokazuju da su intervencije programa podrške usmerene na obezbeđivanje osnovnih životnih potreba (sigurnog smeštaja, obrazovanja) povezane sa povoljnim objektivnim pokazateljima socijalnog uključivanja. Istovremeno, iz perspektive žrtava stabilan smeštaj, mogućnosti za zaposlenjem i samostalnost se doživljavaju kao osnovni pokazatelji uspostavljanja sigurnosti i kontrole nad sopstvenim životom. Studije slučaja dodatno potvrđuju da žrtve obrazovanje i zaposlenje doživljavaju kao preduslove za unapređenje subjektivnog (jačanje samopouzdanja i ličnih kompetencija) osećaja blagostanja. Možemo potvrditi da postoji značaj ekonomskih i socijalnih faktora u procesu ekonomskog osnaživanja. Ipak, zbog metodološkog ograničenja istraživanja, uključujući karakteristike uzorka žrtava i izostanka direktnog ispitivanja povezanosti ovih faktora sa subjektivnim i objektivnim aspektima opšte dobrobiti nije moguće u potpunosti potvrditi postavljenu hipotezu.
5. *Percepcija profesionalaca o ishodima programa socijalne podrške na aspekte opšte dobrobiti, se razlikuje od percepcija žrtava trgovine ljudima u pogledu protektivnih i faktora rizika kojima su izložene žrtave.* Možemo smatrati da je ova hipoteza delimično potvrđena, jer rezultati jasno ukazuju da se percepcija profesionalaca o faktorima rizika i protektivnim faktorima delimično podudara sa iskustvima žrtava trgovine ljudima, ali se od njih razlikuje u fokusu, jeziku i hijerarhiji značaja. Profesionalci polaze od procesnih i sistemskih kategorija, dok žrtve polaze od subjektivnog doživljaja sigurnosti, informisanosti, uvaženosti, pripadanja i realne mogućnosti da planiraju budućnost. Zato se može zaključiti da razlike nisu samo sadržinske, već i epistemološke: profesionalci faktore vide objektivno, kroz okvir intervencija i podrške, a žrtve subjektivno, kroz iskustva sa programima podrške, oporavka i eksploatacije. Upravo ova razlika jednim delom potvrđuje postavljenu hipotezu.
6. *Dobro uspostavljena saradnja između organizacija/institucija koje pružaju programe podrške i zaštite (policije, sudstva i tužilaštva) žrtvama trgovine ljudima, pozitivno utiče na proces socijalnog uključivanja.* Kvalitativni podaci pokazuju da je međusektorska saradnja prepoznata od strane profesionalaca kao osnovna determinanta uspešnog socijalnog uključivanja. I kroz analizu studija slučaja možemo uočiti da su žrtve kroz upućivanje i koordinisano delovanje sistema dobile kontinuiranu podršku. Nalazi istovremeno potvrđuju da se saradnja često zasniva na ličnim kontaktima i individualnom angažovanju profesionalaca, a ne na jasno definisanim institucionalnim mehanizmima. Utvrđeno je postojanje komplementarnosti javnog i civilnog sektora u procesu pružanja podrške, te se hipoteza može smatrati potvrđenom.

Istraživanje je pokazalo da su ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji rezultat složenog međudelovanja karakteristika programa podrške, individualnih kapaciteta korisnika, socijalnog okruženja, ekonomskih i institucionalnih faktora. Nalazi istraživanja pokazuju da postojeći programi podrške doprinose unapređenju bezbednosti, fizičkog i mentalnog zdravlja žrtava trgovine ljudima, kao i stabilizaciji njihovih životnih okolnosti nakon iskustva eksploatacije. Međutim, rezultati istraživanja ujedno potvrđuju, da ostvarivanje održivih ishoda socijalnog uključivanja prevazilazi okvire kratkoročnih intervencija i zahteva dugoročne, koordinisane i

individualizovane intervencije usmerene ka obrazovanju, zapošljavanju, ekonomskom osnaživanju i jačanju socijalnih mreža podrške.

U cilju sveobuhvatnog razumevanja dobijenih nalaza, u nastavku će biti razmotrena njihova interpretacija kroz diskusiju podataka u odnosu na postavljene istraživačke hipoteze i postojeća naučna saznanja.

8.1. Karakteristike programa podrške socijalnom uključivanju

Programi podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima mogu se razumeti kao deo šireg sistema socijalne zaštite, čije karakteristike, struktura i način funkcionisanja u velikoj meri oblikuju ishode socijalnog uključivanja njenih korisnika. Istraživanja o ishodima programa podrške nisu zastupljena u Republici Srbiji, a longitudinalno istraživanje zahteva višegodišnje praćenje korisnika tokom korišćenja programa, ali i nakon izlaska iz njih, za šta su potrebni značajni resursi koje nije moguće dostići za potrebe izrade disertacije. Stoga smo, za potrebe ovog istraživanja, odlučili da retrospektivno pratimo ishode na osnovu percepcije profesionalaca i žrtava trgovine ljudima.

Imajući u vidu da se pojam programa podrške socijalnom uključivanju pokazuje kao složen, višedimenzionalan i konceptualno široko postavljen, njegova operacionalizacija i empirijsko istraživanje je izazovno. Kompleksnost pojma proizilazi iz činjenice da programi podrške obuhvataju različite međusobno povezane dimenzije, uključujući bezbednosne, zdravstvene, psihosocijalne, obrazovne i ekonomske aspekte dobrobiti. Kao takvi, oni prevazilaze okvire jedinstvenih, jasno definisanih intervencija i treba da predstavljaju dinamičan skup usluga koje se menjaju u skladu sa potrebama žrtava trgovine ljudima i fazama procesa socijalnog uključivanja (Dell i sar., 2019; Graham i sar., 2019; Dudley, 2020; Macy i sar., 2022; Dudley, 2020; Surtees, 2010). Upravo zbog višedimenzionalnosti, evaluacija ishoda programa podrške suočava se sa metodološkim izazovima. Pre svega, teško je uspostaviti jedinstvene i standardizovane indikatore koji bi obuhvatili sve relevantne aspekte dobrobiti žrtava, kao i razgraničiti uticaj intervencija unutar kompleksnog sistema podrške. Dodatno, ishodi programa se ne manifestuju linalno i ujedanačeno kroz vreme, već zavise od interakcija individualnih, socijalnih i organizacionih/institucionalnih faktora, što dodatno usložnjava njihovo merenje i prikazivanje rezultata.

Zato smo u ovom istraživanju programe podrške posmatrali kroz prizmu ekološke perspektive, i sa njom usko povezanim ekosistemskim modelom, kako bi pratili uticaj različitih faktora na ishode intervencija. Ovakav pristup je značajan za teoriju i praksu socijalnog rada, jer nudi šire stanovište koje prevazilazi subjektivističko i individualizovano razumevanje problema, te omogućava sagledavanje međusobne uslovljenosti različitih faktora koji utiču na ishode intervencija i socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima. To podrazumeva praćenje odnosa na mikro nivou tj. razumevanje ličnih iskustava žrtava trgovine ljudima i njihovu percepciju ishoda programa podrške (Salami i sar., 2021). Na mezo nivou odnosi se na posmatranje relacija između žrtava trgovine ljudima i njihovog neposrednog okruženja (porodica, prijatelj, sistem zaštite), a što ima uticaj na njihovu dobrobit (*engl. wellbeing*) (Bronfenbrenner i Moris, 2006). Dodatno je ovaj teorijski pristup koristan u razumevanju trgovine ljudima, zato što naglašava interaktivnost, složenu dinamiku koja se javlja između sistema i pruža jedinstveni socio-kulturološki okvir za analizu praktičnog rada sa ljudima različitog porekla (Salami i sar., 2021).

Ekosistemskim načinom razumevanja programa podrške socijalnom uključivanju i njihovih ishoda, u istraživanju se pravi pomak u načinu označavanja osoba kojima su programi namenjeni. Tradicionalni pristupi trgovinu ljudima posmatraju kroz prizmu krivičnog dela, viktimizacije i neposredne zaštite žrtava (Demeke 2024). Savremeni pristupi sve više prevazilaze perspektivu u kojoj se osoba posmatra kroz status žrtve i naglašavaju osnaživanje, autonomiju, kvalitet života i socijalnu

ukuljčenost (Hand, 2024). U tom smislu, terminološka promena, treba da doprinese pomeranju razumevanja pristupa u radu koja osobu posmatra kao celovito biće u kontekstu njenog socijalnog okruženja. U skladu sa savremenim pristupom, u daljoj diskusiji koristiće se termin „osobe sa iskustvom trgovine ljudima“ kada se govori o osobama kao nosiocima iskustva, potreba, kapaciteta i prava, dok se termin „žrtve trgovine ljudima“ zadržava u kontekstima u kojima se govori o njihovom pravnom i institucionalnom statusu. Terminološko razlikovanje proističe iz težnje za promenom perspektive, u okviru koje se osoba ne određuje isključivo iskustvom viktimizacije, već se posmatra kao aktivni učesnik u procesu socijalnog uključivanja. Nalazi ukazuju da obezbeđivanje neposredne zaštite i zadovoljenje osnovnih potreba jeste neophodan, ali ne i dovoljan uslov za ostvarivanje dugoročnog oporavka i socijalne uključenosti. Zato promena terminološke konceptualizacije trgovine ljudima može određivati i način na koji se, u buduću, mogu definisati ciljevi, sadržaji i ishodi programa podrške.

Rezultati ovog istraživanja pružaju sveobuhvatan uvid u ključne karakteristike programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima u Republici Srbiji, osvetljavajući istovremeno njihove kapacitete, ograničenja i unutrašnje kontradikcije. Oni ne zavise isključivo od individualnih intervencija, već od kompleksne interakcije između različitih nivoa sistema – mikro (lični kapaciteti i iskustva osobe), mezo (organizacije i mreže podrške) i makro nivoa (javne politike, zakonodavni okvir i društveni kontekst). Upravo kroz ovu prizmu stiže se uvid da identifikovani mehanizam funkcionisanja sistema nije izolovan, već sistemski uslovljeni.

U Republici Srbiji najzastupljeniji oblik podrške predstavljaju prihvatilišta za žrtve nasilja u porodici (ukupno 7 pružalaca usluga), čija je primarna uloga pružanje urgentne zaštite i smeštaja, nakon čega se osobe upućuju na specijalizovane institucije i organizacije. Nasuprot tome, broj specijalizovanih programa podrške za osobe sa iskustvom trgovine ljudima je ograničen (ukupno 3), što ukazuje na postojanje institucionalne neujednačenosti i fragmentisanosti u pružanju usluga socijalnog uključivanja. Ovakva struktura sistema podrške je u skladu sa rezultatima postojećih istraživanja (ADPARE, 2023), ali odstupa od teorijski predviđenog holističkog modela integrisanog i kontinuiranog socijalnog uključivanja (Graham i sar., 2019; Dell i sar., 2019; Macy i sar., 2022; Nagy i sar., 2018; Hammond i McGalone, 2014; Bernat i Winkeller, 2010; Macy i John, 2011; Muraya i Fry, 2016). Razlike se ogledaju kako u pogledu strukture, tako i u pogledu funkcionalnosti sistema podrške. Zato se sa razlogom otvara pitanje kapaciteta sistema socijalne zaštite da obezbedi kontinuitet u korišćenju usluga, odnosno retenciju korisnika, kao i da razvije održive i koordinisane mehanizme dugoročnog praćenja i socijalnog uključivanja.

Imajući u vidu da osobe sa iskustvom trgovine ljudima imaju specifična traumatična iskustva, kompleksne i međusobno povezane potrebe (siromaštvo, iskustvo nasilja i eksploatacije, problemi sa fizičkim i mentalnim zdravljem itd.), jasno je da njihov oporavak zahteva sveobuhvatan, dugoročan i specijalizovan pristup (Surtees i sar., 2022). Takav pristup omogućava integrisanje zdravstvene i psihološke podrške, obezbeđenje adekvatnog smeštaja, pravne zaštite, ekonomskog osnaživanja i obnove socijalnih odnosa, što prevazilazi kapacitete standardizovanih oblika krizne intervencije. Zato se nedovoljan broj specijalizovanih programa podrške može posmatrati kao značajno ograničenje na mezo nivou, koje utiče na kvalitet interakcija između osoba sa iskustvom trgovine ljudima i sistema podrške (Batts, 2020; Crawford, 2020). Napred navedena ograničenja mogu da se reflektuju na kvalitet i kontinuitet pruženih intervencija, kao i na krajnje ishode u domenu opšte dobrobiti i socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima.

Kada je u pitanju struktura programa podrške socijalnom uključivanju, nalazi istraživanja pokazuju da su intervencije u okviru programa podrške dominantno usmerene na zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih i administrativnih potreba osoba sa iskustvom trgovine ljudima, uključujući regulisanje lične dokumentacije, obezbeđivanje smeštaja, pružanje psihosocijalne i medicinske podrške. Ovakva

struktura intervencija dodatno potvrđuje na izraženu orijentisanost sistema ka kriznoj fazi, odnosno fazi inicijalne stabilizacije neposredno nakon izlaska iz eksploatacije, što je u skladu sa zakonskim, normativnim okvirom i faznim modelom oporavka (Zakon o socijalnoj zaštiti, 2022; Standardne operativne procedure, 2018). Iako su programi podrške normativno zasnovani na jasno definisanoj dvofaznoj strukturi (faza kriznih intervencija i faza kontinuirane podrške), empirijski nalazi pokazuju da je u praksi dominantno razvijen prvi segment, dok je komponenta dugoročne i integrisane podrške u zajednici nedovoljno implementirana uprkos njenoj proceduralnoj utemeljenosti. Nalazi istraživanja ukazuju na strukturne nedostatke u oblastima koje su ključne za održivo socijalno uključivanje, pre svega u domenu ekonomskog osnaživanja i (re)uspostavljanja porodičnih i socijalnih odnosa. U tom smislu, stiče se utisak da postojeći model podrške, iako adekvatan u kontekstu krizne intervencije, ne obezbeđuje dovoljan stepen kontinuiteta i integrisanosti usluga neophodnih za dugoročni oporavak i socijalno uključivanje osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Ovi nalazi su u skladu sa međunarodnim istraživanjima koja ukazuju da fragmentacija usluga i nedostatak koordinisanih, dugoročnih intervencija predstavljaju jednu od ključnih prepreka u radu sa osobama sa iskustvom trgovine ljudima (Brunovskis i Surtees, 2012; Surtees, 2022). U odnosu na posmatranje nivoa sistema, postojeći uspostavljeni resursi i mehanizmi na nivou egzosistema nisu u potpunosti operacionalizovani, zbog čega potencijal normativnog okvira ne prenosi svakodnevnu praksu u radu sa osobama sa iskustvom trgovine ljudima.

Iz ekosistemske perspektive, nedovoljna razvijenost sistema u ostvarivanju dugoročnog socijalnog uključivanja, predstavlja ograničenje na nivou egzosistema, odnosno institucionalnog okruženja koje treba da oblikuje dostupnost, kontinuitet i kvalitet usluga. Posledično ograničenja u funkcionisanju egzosistema odražavaju se na mikrosistem, kroz smanjenu dostupnost kontinuirane podrške, slabije mogućnosti ekonomskog osnaživanja i otežano socijalnog uključivanje u zajednici. Ujedno i postojeći mehanizmi na nivou makrosistema nisu u potpunosti operacionalizovani, zbog čega se potencijal normativnog okvira ne prenosi u potpunosti na svakodnevnu praksu u radu sa osobama sa iskustvom trgovine ljudima.

Pluralitet pružalaca usluga podrške socijalnom uključivanju osobama sa iskustvom trgovine ljudima može doprineti njihovoj većoj dostupnosti, ali istovremeno može generisati preklapanje nadležnosti, nedovoljno razvijenu međusektorsku koordinaciju, kao i neujednačen kvalitet usluga i varijacije u dostupnosti koje su uslovljene lokalnim kontekstom. Upravo nalazi o stavovima profesionalaca potvrđuju da su programi podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima delimično dostupni, uz istovremeno značajan broj onih koji programe podrške ocenjuju kao delimično nedostupne. Marginalna zastupljenost ekstremnih kategorija (potpuno dostupno i potpuno nedostupno) dodatno upućuju na postojanje fragmentisanog i nedovoljno integrisanog sistema podrške. Posebno važan nalaz odnosi se na diferencirane stavove profesionalaca o dostupnosti programa podrške u zavisnosti od građansko-pravnog statusa, rodnih i etničkih karakteristika osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Nalazi ukazuju da dostupnost programa podrške nije univerzalna, već je posredovana etničkim, migracionim, rodnim i polnim karakteristikama korisnika, što upućuje na obrasce strukturne isključenosti i nejednakog pristupa uslugama među posebno ranjivim grupama, što je u saglasnosti sa postojećim naučnim istraživanjima koja upućuju na postojanje izazova u implementaciji usluga usled jezičkih barijera, pravnog statusa i nedovoljno specijalizovanih usluga (Surteese, 2015; Duta, 2020; Astesa i Nisa, 2024). Sveukupno ove nalaze možemo tumačiti kao pokazatelje višestruke marginalizacije, u kojoj se efekti viktimizacije dodatno prepliću sa identitetski zasnovanim oblicima socijalne isključenosti. Na nivou mikro okruženja, individualni faktori (polni, rodni identitet i etnička pripadnost) treba da usmeravaju i oblikuju programe podrške čime se naglašava potreba za individualizacijom intervencija sa ciljem postizanja opšte dobrobiti (Zimmerman i Watts, 2003; Doychak i Raghavan, 2015), ali to se u praksi ne postiže u potpunosti. Ovaj podatak može da posluži za razmatranje odnosa sistema socijalne

zaštite prema posebno osetljivim društvenim grupama i njegove spremnosti da se prilagodi savremenim društvenim trendovima.

Značajno je razmatranje finansijske strukture sistema, usled njene uske povezanosti sa pitanjima dostupnosti usluge i obima intervencija. Nalazi pokazuju da organizacije civilnog društva pružaju podršku najvećem broju osoba sa iskustvom trgovine ljudima, uprkos tome što se finansiraju putem projekata. Ovi nalazi se preklapaju sa nalazima istraživanja sprovedenim u sistemu socijalne zaštite u vezi sa ishodima programa podrške (Surtees, 2015). Projekti su po svojoj prirodi vremenski ograničeni i nestabilni, te postojeći način funkcionisanja sistema može otvoriti pitanje koliko je ovakav model funkcionisanja dugoročno održiv?

Dominacija organizacija civilnog društva kao pružalaca usluga, sa postojećim modelom finansiranja, navodi na pretpostavku da je povećan rizik od diskontinuiteta usluga, što može imati direktne posledice po osobe sa iskustvom trgovine ljudima tj. može učiniti usluge nedostupnim. Sa druge strane, javne institucije koje se, u najvećoj meri, finansiraju iz budžeta lokalnih samouprava i budžeta Republike Srbije pokazuju znatno manji obuhvat korisnika, što može implicirati postojanje sistemskih nedostataka. Ovakvo stanje možemo posmatrati kroz prizmu institucionalne inertnosti ili nedostatka kapaciteta na nacionalnom i lokalnom nivou, što je prepoznato i u drugim istraživanjima (Surtees, 2015). Postojeći model može dovesti u pitanje jednakost u pristupu uslugama, budući da dostupnost podrške zavisi od kapaciteta prihvatilišta za žrtve nasilja u porodici na lokalnom nivou i prihvatilišta za žrtve trgovine ljudima, prisustva i kapaciteta organizacija civilnog društva u određenoj lokalnoj sredini.

Nalazi koji pokazuju odnos broja zaposlenih i broj korisnika programa podrške socijalnom uključivanju ukazuju na postojanje disproporcije između javnog i civilnog sektora. Naime, iako javne institucije raspolažu uporedivim brojem zaposlenih, njihov obuhvat korisnika ostaje relativno nizak, dok organizacija civilnog društva ostvaruju značajno veći obim pruženih intervencija. Nedostatak ljudskih resursa je podatak koji se beleži i u drugim istraživanjima (ADPARE, 2023; Surtees, 2015), a postojeći obrazac navodi na pretpostavku da može uticati na kvalitet i intenzitet pruženih usluga. Ujedno, postojeća disproporcija između dva sektora može sugerisati na postojanje razlika u operativnoj efikasnosti i organizacionim modelima rada. Gledano kroz prizmu različitih institucionalnih i organizacionih okvira u kojima funkcionišu ova dva sektora, organizacije civilnog društva karakteriše veća fleksibilnost, adaptivnost i usmerenost ka potrebama korisnika. Javne institucije, sa druge strane, funkcionišu u okviru formalizovanih procedura i normativnih ograničenja, što može uticati na sporiju dinamiku pružanja usluga i ograničiti njihov obuhvat.

Dobijeni nalazi se mogu interpretirati kroz teoriju društvenih sistema, prema kojoj efikasnost sistema nije određena isključivo kapacitetima pojedinačnih organizacija, već kvalitetom međusobnih odnosa i funkcionalnom povezanošću svih njegovih podsistema. Kroz prizmu teorije društvenih sistema, razlike između javnog i civilnog sektora mogu se tumačiti kao posledica različitih funkcionalnih uloga koje ovi podsystemi imaju u okviru ukupnog sistema zaštite osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Javne institucije prvenstveno obezbeđuju normativnu stabilnost i kontinuitet javnih usluga, dok organizacije civilnog društva, zahvaljujući većoj organizacionoj fleksibilnosti, brže odgovaraju na individualne potrebe korisnika i lakše razvijaju inovativne modele podrške. Efikasnost celokupnog sistema zaštite osoba sa iskustvom trgovine ljudima ne proističe iz dominacije jednog sektora, već njihove funkcionalne međuzavisnosti i sposobnosti da kroz koordinisano delovanje obezbede sigurnost, stručne resurse i fleksibilne modele podrške.

Empirijski nalazi ukazuju da ovakav teorijski model nije u potpunosti ostvaren u praksi. Iako teorija društvenih sistema polazi od pretpostavke komplementarnog i uravnoteženog delovanja podsistema, rezultati istraživanja pokazuju nejednaku raspodelu funkcija između javnog i civilnog

sektora. U tom smislu, različit obuhvat osoba sa iskustvom trgovine ljudima može se tumačiti kao pokazatelj potrebe za daljim jačanjem institucionalnih kapaciteta i uravnoteženijim raspoređivanjem funkcija između podsistema.

Pored toga, rezultati pokazuju i na ograničenu adaptivnost sistema, što predstavlja odstupanje od pretpostavki teorije društvenih sistema. Teorijski okvir polazi od toga da se sistem kroz međusobnu saradnju podsistema prilagođava potrebama osoba sa iskustvom trgovine ljudima i okruženja. Nalazi ovog istraživanja pokazuju da dostupnost i sadržaj programa podrške nisu podjednako prilagođeni svim kategorijama osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Posebno se izdvajaju izazovi u pružanju podrške stranim državljanima, izbeglicama, migrantima i pripadnicima LGBTQA+ populacije, kao i izražena zavisnost programa, koje sprovode organizacije civilnog društva, od projektnog finansiranja. Postojeći podsistemi nisu dovoljni za ostvarivanje pune funkcionalnosti sistema, već njihova efikasnost zavisi od sposobnosti institucija i organizacija da pravovremeno odgovore na raznovrsne potrebe osoba sa iskustvom trgovine ljudima i obezbede održivu koordinaciju u svim fazama socijalnog uključivanja.

8.2. Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju

Ishode programa podrške u kontekstu opšte dobrobiti osoba sa iskustvom trgovine ljudima, treba sagledavati kroz njihovu sposobnost da doprinesu unapređenju kvaliteta života. Stoga su, u ovom istraživanju, praćeni trendovi intervencija u tri faze: krizne faze, faze tranzicije i faze socijalnog uključivanja (Surtees, 2022). Primena modela oporavka po fazama uslovljena je institucionalnim okvirom i resursima kojima pružaoci usluge raspolazu (Surtees, 2022). Organizacije civilnog društva, koriste fleksibilan model rada i dugoročno praćenje osoba sa iskustvom trgovine ljudima, te na taj način uspevaju da obezbede kontinuitet podrške, koji prevazilazi formalne vremenske okvire. Sa druge strane, praksa javnih institucija ukazuje na vremenski ograničen model praćenja, koji najčešće traje do godinu dana, prati određene faze procesa socijalnog uključivanja, dovodi do smanjenja intenziteta podrške i “puštanja” da osobe samostalno nastave proces oporavka i socijalnog uključivanja. Različiti pristupi u radu mogu imati značajne implikacije na ishode programa, koje ćemo prikazati u narednom delu. Praksa javnih institucija može da otvori diskusiju o tome da li su osobe sa iskustvom trgovine ljudima spremne da samostalno nastave oporavak i uključivanje u društvenu zajednicu?

Nalazi istraživanja jasno ukazuju da su postojeći programi podrške usmereni na dimenzije koje se odnose na inicijalnu stabilizaciju, dok su ishodi u oblastima koje su važne za dugoročnu dobrobit manje izraženi. Posmatrano iz perspektive teorije kvaliteta života i ekosistemskog pristupa, struktura ishoda ukazuje na ograničen domet i integrisanost usluga koje bi omogućile stabilno i održivo socijalno uključivanje. Iako nalazi sugerisu da programi podrške uspešno iniciraju oporavak u ranim fazama, smanjenje broja osoba sa iskustvom trgovine ljudima u fazi socijalnog uključivanja može se delimično objasniti ograničenim trajanjem institucionalne podrške, ali i prirodom procesa osamostaljivanja, u kojem one postepeno izlaze iz sistema. Međutim, ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri negativan rast predstavlja uspešan proces socijalnog uključivanja, a u kojoj meri je posledica nedovoljno razvijenih mehanizama za dugoročno praćenje i podršku. Uzimajući u obzir mogućnost višestruke interpretacije nalaza, od posebnog je značaja uključivanje perspektiva različitih aktera, uključujući profesionalce i same osoba sa iskustvom trgovine ljudima, kako bi se obezbedilo dublje i kontekstualizovano razumevanje uočenih trendova, čime se otvara prostor za njihovu dalju analizu u okviru narednih razmatranja.

Rezultati istraživanja upućuju na promene dinamike uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima u različite faze podrške, kao i potencijalne strukturalne izazove u procesu korišćenja programa

podrške između krizne faze i faze socijalnog uključivanja. Upravo se kroz ove nalaze dublje može razumeti efikasnosti programa podrške socijalnog uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima, kao i pitanje kontinuiteta, održivosti i transformativnog potencijala intervencija. Dinamiku pruženih intervencija karakteriše izražen pad u korišćenju osnovnih oblika zaštite i značajan rast u pojedinim razvojnim domenima, što nam ukazuje na duboko složen i neujednačen obrazac delovanja sistema.

Podatak da 64% analiziranih usluga beleži negativan rast između krizne faze i faze socijalnog uključivanja, sugerise na postojanje sistemskog obrasca u okviru koga se smanjuje intenzitet podrške kako osobe sa iskustvom trgovine ljudima dobiju krizne intervencije. Izražen pad u ključnim indikatorima (veći od 30%) između krizne faze i faze socijalnog uključivanja ukazuje na značajno osipanje korisnika u segmentima koji se odnose na važne aspekte oporavka, posebno u domenu Fizičkog zdravlja i Bezbednosti. Postojeća dinamika se može tumačiti kao postojanje sistemskog jaza između krizne i postkrizne zaštite. Tačnije, profesionalci prate i uočavaju efekte intervencija nakon krizne faze, dok izostaje sistemsko praćenje putem koga se mogu meriti dugoročni efekti intervencija u ovoj oblasti.

Nasuprot negativnim trendovima, nalazi ukazuju na pozitivan rast u indikatorima Završenog obrazovanja, Samostalnom obezbeđenju smeštaja, Životnim uslovima koji pozitivno utiču na dobrobiti, Motivaciji za obrazovanje, Stručno usavršavanje i Ostvarivanje prihoda. Ovi nalazi sugerisu na postojanje pozitivnih ishoda kod određenog broja osoba sa iskustvom trgovine ljudima, kao i da intervencije usmerene na osnaživanje, obrazovanje i razvoj kapaciteta za samostalan život imaju značajan transformativni potencijal. Pozitivni pomaci se mogu tumačiti kao unapređenje važnih dimenzija subjektivne i objektivne dobrobiti, uključujući autonomiju, osećaj lične kompetentnosti i socijalnu participaciju. Povećanje broja osoba sa iskustvom trgovine ljudima koji završavaju obrazovanje ili samostalno obezbeđuju smeštaj ukazuje na to da programi podrške, mogu doprineti dugoročnim i održivim promenama u njihovim životima. Ipak, posmatrano u odnosu na ukupan broj osoba sa iskustvom trgovine ljudima koji su koristili programe, pozitivni ishodi kod ova dva pokazatelja su zabeleženi kod relativno malog dela uzorka. Ovi rezultati se poklapaju sa nalazima istraživanja koja naglašavaju značaj obrazovanja i ekonomskog osnaživanja kao osnovnih faktora u procesu socijalnog uključivanja (Surtees i Brunkovski, 2019).

Kada se trendovi pozitivnog rasta kompariraju sa trendovima negativnog rasta u domenu osnovnih oblika podrške, uočava se polarizovanost ishoda programa podrške. Može se tumačiti da sistem generiše divergentne ishode: sa jedne strane doprinosi osnaživanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima i razvoju kapaciteta za samostalno funkcionisanje, dok sa druge strane dolazi do gubitka osnovnih oblika zaštite. Zapravo, to nas može navesti na pretpostavku da je postojeći sistem selektivan, u okviru koga osobe sa iskustvom trgovine ljudima koje uspevaju da ostanu uključeni u programe podrške ostvaruju napredak, dok druge, iz različitih ličnih i strukturalnih ograničenja, gube pristup osnovnim resursima. Naučna istraživanja ukazuju da programi podrške često ne uspevaju da ostvare efekte kod svih osoba koje koriste usluge usled individualnih, institucionalnih i strukturalnih izazova (Hopper i sar, 2010; Hossain i sar., 2010; Lloyd i sar., 2019; Surtees i Johnson, 2021). Istovremeno dolazi do značajnog “osipanja” najranjivijih osoba sa iskustvom trgovine ljudima, zbog postojanja kompleksnih potreba, nedostatka resursa ili nepovoljnih socijalnih okolnosti zbog kojih odbijaju da koriste programe podrške (Hopper i sar, 2010; Hossain i sar., 2010; Lloyd i sar., 2019; Surtees i Johnson, 2021). U tom smislu, visoki procenti rasta u određenim indikatorima mogu reflektovati uspeh manjeg broja osoba, dok istovremeno prikrivaju gubitke na nivou ukupne populacije. Polarizovanost ishoda programa podrške se može tumačiti i kao indikator diferencirane uloge aktera u sistemu podrške, pri čemu nalazi potvrđuju da organizacije civilnog društva, u odnosu na javne institucije, imaju izraženiju ulogu u obezbeđivanju kontinuiteta i dugoročnih oblika zaštite, što može biti povezano sa praksama upućivanja osoba unutar sistema. Ovakvo

tumačenje je dodatno podržano nalazima ovog istraživanja koji impliciraju da organizacije civilnog društva preuzimaju najvažniju ulogu u segmentima dugoročne podrške.

Navedeni nalazi otvaraju važna pitanja u vezi sa adekvatnošću postojećeg modela organizacije sistema podrške, posebno u pogledu raspodele uloga između javnih institucija i organizacija civilnog društva. U tom kontekstu, problematizuje se u kojoj meri je postojeći sistem optimalno strukturiran, kao i održivost modela u kojem organizacije civilnog društva preuzimaju dominantnu ulogu u pružanju dugoročne podrške. Istovremeno, rezultati ukazuju na potrebu za daljim istraživanjima usmerenim na identifikovanje faktora koji doprinose osipanju korisnika iz sistema podrške, kao i na šire izazove u obezbeđivanju kontinuiteta usluga, što prevazilazi analitički okvir ove disertacije.

U cilju sveouhvatnijeg sagledavanja ishoda programa podrške, u nastavku ćemo diskutovati pojedinačne dimenzije opšte dobrobiti.

8.2.1. Siguran i bezbedan smeštaj

Pokazatelji koji se odnose na aspekt Siguran i bezbedan smeštaj, kao najvažnijeg segmenta dobrobiti i socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima (Sutrees, 2017; Edwards, 2021), govore u prilog tome da sistem u značajnoj meri uspeva da odgovori na njihove potrebe u kriznoj fazi. Postojeća istraživanja nam govore da specijalizovane usluge smeštaja pružaju sigurnost i bezbednost, kao preduslov za oporavak i socijalno uključivanje (Polaris Project, 2018; Macy i sar., 2022), što i potvrđuju nalazi fokus grupa sa profesionalcima i studije slučaja. Međutim, kada retrospektivno posmatramo usluge, podaci pokazuju pad kod pokazatelja dostupnosti smeštaja u fazi socijalnog uključivanja (-32,03%), što nas može navesti na pretpostavku da je ograničena održivost ovih intervencija. Upravo negativni trendovi prelaska iz krizne faze u fazu socijalnog uključivanja, govore u prilog tome da postoje strukturalne slabosti sistema u obezbeđivanju kontinuiteta podrške u smeštaju, tačnije sistem je orijentisan na kratkoročnu stabilizaciju, dok mehanizmi za održivo socijalno uključivanje ostaju nedovoljno razvijeni. Dobijeni rezultati potvrđuju rezultate prethodnih istraživanja koja krizni smeštaj posmatraju kao neophodan, ali ne i dovoljan uslov uspešnog socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima (Surtees, 2015; Surtees, 2017).

Pad u dostupnosti smeštaja ne održava isključivo nedostatke sistema, već delimično može biti i rezultat procesa osamostaljivanja osoba (34,9% je samostalno obezbedilo smeštaj), što ukazuje na određeni nivo stambene autonomije dela osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Takođe, indikator Samostalnog obezbeđenja smeštaja, upućuje na postojanje razlika između javnog i civilnog sektora. Dok javne institucije beleže pad u ovom indikatoru (-66,67%), organizacije civilnog društva pokazuju značajan rast (+84,62%). Organizacije civilnog društva beleže veći broj osoba koje uspevaju da povoljnije procene životne uslove i pristup uslugama. Evidentna razlika između javnog i civilnog sektora može nas navesti na pretpostavku da su organizacije civilnog društva fleksibilnije u planiranju individualnih intervencija, intenzivnije rade i pružaju dugotrajniju podršku osobama sa iskustvom trgovine ljudima. Važno je naglasiti, da to ne znači da javne institucije ostvaruju slabije rezultate zbog kvaliteta rada, već da imaju drugačiji mandat, raspoložive resurse i organizaciju sistema podrške. Zato se otvara pitanje da li postoje razlike u kontinuitetu praćenja osoba sa iskustvom trgovine ljudima između različitih pružalaca usluga, i u kojoj meri trajanje profesionalne podrške doprinosi održivosti postignutih ishoda?

Iako kvantitativni podaci pokazuju postojeće razlike između javnog i civilnog sektora u ostvarivanju ishoda u oblasti samostalnog stanovanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima, oni sami po

sebi ne objašnjavaju uzroke razlika. Kvalitativni nalaz nam pruža određena objašnjenja. U fokus grupama pojedini profesionalci iz javnih institucija govore da se podrška osobama u pojedinim delovima završava nakon određenog vremenskog perioda, što može otežati praćenje njihovog daljeg procesa osamostaljivanja i pravovremeno reagovanje na nove rizike.

Organizacije civilnog društva u ovom istraživanju beleže veći broj osoba koje uspevaju samostalno da obezbede smeštaj i ostvaruju povoljnije ishode u oblasti stanovanja, što se podudara sa istraživanjem Sutris (2017) (engl. Surtees), koje pokazuje da kontinuirani rad profesionalaca, podrška pri pronalaženju stanovanja i povezivanje sa resursima zajednice predstavljaju faktore uspešne tranzicije ka samostalnom životu.

Nalazi fokus grupa sa profesionalcima potvrđuju da je siguran i bezbedan smeštaj preduslov procesa socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima. U skladu sa faznim modelom socijalnog uključivanja (Surtees, 2013; Surtees, 2017) i ekološkom teorijom (Bronfenbrenner, 1979), fizička sigurnost je osnovni nivo zaštite, bez koga nije moguće ostvariti intervencije u drugim oblastima. Iz fokus grupa sa profesionalcima možemo zaključiti da oni bezbedno okruženje percipiraju kao početnu tačku svih daljih intervencija. Posebno je važno što profesionalci razlikuju populaciju osoba sa iskustvom trgovine ljudima u odnosu na njihova lična svojstva, a iz kojih proističu različite potrebe i putevi socijalnog uključivanja. To nas navodi na zaključak da jedinstveni model smeštaja ne može da odgovori na heterogenost populacije osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Tako, na primer, pojedine osobe prihvatilište koriste kao kratkotrajnu kriznu intervenciju pre povratka u porodicu ili drugo podržavajuće okruženje, dok drugi ostaju u sistemu duže zbog odsustva porodičnih i socijalnih resursa. Dužina boravka u prihvatilištu ne treba da bude posmatrana kao pokazatelj uspeha ili neuspeha intervencija. Naprotiv, produžen boravak može predstavljati pokazatelj složenijih potreba osoba, ali i nedovoljne razvijenosti resursa u zajednici koji bi omogućili bezbedan izlazak iz sistema.

Studije slučaja dodatno produbljuju razumevanje značaja sigurnog i bezbednog smeštaja, zato što pokazuju da osobe sa iskustvom trgovine ljudima usluge ne doživljavaju kao prostor za fizički boravak, već kao osnovu za uspostavljanje osećaja predvidivosti, kontrole i poverenja nakon iskustva eksploatacije. Iskustva ispitanica potvrđuju da se subjektivni osećaj bezbednosti razvija kroz kombinaciju fizičke zaštite, dostupnosti profesionalne podrške i mogućnosti planiranja budućnosti. Sigurnost i bezbednost se ne mogu posmatrati isključivo kao objektivna kategorija koja podrazumeva obezbeđivanje smeštaja i fizičku zaštitu, već i kao subjektivni osećaj. Rezultati evaluacionog upitnika pokazuju da sistem u značajnoj meri obezbeđuje objektivnu bezbednost tokom krizne faze, dok profesionalci istovremeno procenjuju da se žrtve nakon završetka programa podrške ne osećaju dovoljno sigurno u zajednici. Obezbeđen smeštaj u kriznoj fazi ne znači nužno dugoročno održavanje bezbednosti nakon izlaska iz programa podrške, odnosno možemo pretpostaviti da deo osoba sa iskustvom trgovine ljudima ne uspeva da ostvari stabilan osećaj sigurnosti u zajednici. To nas navodi na pitanje šta je potrebno da bi se osobe osećale sigurno u zajednici?

Iako su sve ispitanice tokom boravka u programu opisivale osećaj zaštite i stabilnosti, njihove životne okolnosti nakon izlaska ostale su u velikoj meri uslovljene dostupnošću drugih oblika podrške, pre svega ekonomskog osnaživanja, obrazovanja i kontinuirane stručne podrške. Zbog toga uspešnost programa podrške ne možemo meriti isključivo kvalitetom kriznog smeštaja, već njegovom sposobnošću da predstavlja polaznu osnovu ostvarivanja održivog socijalnog uključivanja. Stoga, rezultati ukazuju da održivo socijalno uključivanje zahteva istovremeno unapređenje objektivnih uslova života i jačanje subjektivne dobrobiti osoba sa iskustvom trgovine ljudima.

Dobijeni rezultati su pokazatelj da proces osamostaljivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima nije linearan i sistemski podržan u institucionalnom okviru, već se u velikoj meri oslanja na intervencije

organizacija civilnog društva, naročito u kasnijim fazama oporavka. Ovi nalazi su u skladu sa savremenim teorijskim pristupima koji naglašavaju da je stabilno stanovanje osnovni element uspešnog socijalnog uključivanja, ali samo ukoliko je praćeno kontinuiranom, integrisanom i dugoročnom podrškom (Surtees, 2015; Surtees, 2017; Innocence Freed, 2023). Činjenica da većina osoba sa iskustvom trgovine ljudima, i dalje, ne uspeva samostalno da obezbedi smeštaj nakon napuštanja programa, govori u prilog tome da su ograničeni dometi ovih pozitivnih ishoda. Prelazak iz institucionalnog, u život u zajednici, može predstavljati najkritičniju fazu u procesu socijalnog uključivanja, zato što osobe ostaju bez intenzivne i svakodnevne podrške, preuzimaju odgovornost za rešavanje stambenih, ekonomskih i socijalnih izazova. Studije slučaja potvrđuju da je održivost socijalnog uključivanja bila omogućena zahvaljujući nastavku podrške organizacije civilnog društva u pronalaženju dugoročnog smeštaja. Upravo je to razlog zašto je važno razvijati održive modele stambene podrške u fazi tranzicije, kao i postprogramske aktivnosti u fazi socijalnog uključivanja.

8.2.2. Fizičko zdravlje i dobrobit

Indikatori Fizičkog zdravlja i dobrobit ukazuju na značajnu kontradikciju između početne efikasnosti sistema i njegove dugoročne održivosti. Na osnovu dobijenih rezultata jasno se diferencira faza kriznih/hitnih medicinskih intervencija, odmah nakon identifikacije i faze u kojima dolazi do postepenog gubitka kontinuiteta zdravstvene zaštite. Polazeći od deskriptivne analize, može se uvideti da su programi podrške u ranoj fazi efikasni i imaju pozitivne ishode tj. dovode do stabilizacije. Ovi nalazi su komplementarni sa uvidima iz fokus grupa sa profesionalcima, gde se potvrđuje da se hitni medicinski pregledi organizuju “u najkraćem mogućem roku”, uz efikasnu saradnju sa zdravstvenim sistemom. Programi podrške uspešno odgovaraju na hitne potrebe osoba sa iskustvom trgovine ljudima, čime se postiže početna stabilizacija, kao preduslov za dalji oporavak (Hemings i sar, 2016; Zimmerman i sar., 2008; Ottisova i sar., 2016). Sa druge strane, analiza kretanja indikatora kroz naredne faze pokazuje kontinuirano smanjenje obima zdravstvenih intervencija i u institucijama i organizacijama civilnog društva. Padovi u indikatorima ne možemo tumačiti kao neuspeh programa, zato što jedan deo smanjenja može predstavljati očekivanu posledicu uspešno realizovanih kriznih intervencija, budući da se najveći deo akutnih zdravstvenih problema rešava neposredno nakon dobijanja statusa žrtve trgovine ljudima. Sa napredovanjem procesa oporavka prirodno se smanjuje potreba za intenzivnim medicinskim intervencijama, a fokus podrške se pomera na druge domene dobrobiti osoba sa iskustvom trgovine ljudima.

Kada se sagleda oblast Fizičkog zdravlja i dobrobiti u fazama tranzicije i socijalnog uključivanja, dolazi do pada u svim indikatorima, i u javnim institucijama i u organizacijama civilnog društva. To ukazuje da programi podrške ne mogu da održe kontinuitet zdravstvene zaštite nakon početnih/kriznih medicinskih intervencija, što dovodi u pitanje dugoročnu održivost postignutih ishoda.

Kvalitativni nalazi ilustruju da pad pojedinih indikatora nije moguće objasniti isključivo smanjenjem zdravstvenih potreba osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Većina profesionalaca smatra da medicinska pomoć nije u potpunosti adekvatna, blagovremena i organizovana uz punu informisanost i participaciju osoba. Istovremeno, najveći broj profesionalaca procenjuje da se fizičko zdravlje osoba sa iskustvom trgovine ljudima poboljša tokom procesa socijalnog uključivanja. To znači da profesionalci razlikuju procenu organizacije i kvaliteta pružene zdravstvene zaštite od procene zdravstvenih ishoda. Profesionalci u fokus grupama ističu da nakon završetka krizne faze dolazi do administrativnih prepreka u ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu, prvenstveno zbog neposredovanja ličnih dokumenata, nerešenog zdravstvenog osiguranja i oslanjanja na neformalne mehanizme saradnje sa zdravstvenim ustanovama. Iako je Zakonom o zdravstvenoj zaštiti (2019) definisana besplatna zdravstvena zaštita

žrtava trgovine ljudima, ona se u praksi ne primenjuje u potpunosti, već se opisuje kao neadekvatna, neblagovremena i nedovoljno participativna. Kao posledica toga, programi podrške se oslanjaju na trenutna rešenja profesionalaca poput privatnih zdravstvenih pregleda i neformalnih protokola o saradnji, a to usložnjava problem i potvrđuje da ne postoji održiv model zdravstvene zaštite. Oslanjanje profesionalaca na rešenja neformalnih mreža i ličnih kontakata može da omogući fleksibilne i brze reakcije u kriznim situacijama, ali ovakav model je inherentno nestabilan i neujednačen, zato što zavisi od individualnih inicijativa, a ne od uspostavljenih sistemskih mehanizama delovanja. Zato kritička procena adekvatnosti medicinske pomoći odražava organizacione nedostatke sistema, poput otežanog pristupa kontinuiranoj zdravstvenoj zaštiti, administrativnim preprekama i ograničenim mogućnostima za punu participaciju osoba sa iskustvom trgovine ljudima u procesu donošenja odluka.

Iz studija slučaja možemo videti da je osobama sa iskustvom trgovine ljudima bila ponuđena i obezbeđena zdravstvena zaštita u skladu sa njihovim potrebama. Međutim, u narativima ispitanica fizičko zdravlje nije predstavljalo dominantnu temu, a razlozi mogu biti mnogostruki. Možemo pretpostaviti da se: 1. nakon zadovoljenja osnovnih potreba fokus osoba pomera ka dugoročnim aspektima dobrobiti, 2. da u odnosu na vrstu eksploatacije i individualne potrebe osoba, fizičko zdravlje nije prioritet u oporavku ili 3. da postoje metodološka ograničenja istraživanja, imajući u vidu mali broj studija slučaja.

Postojeće longitudinalne studije potvrđuju da su bolji ishodi kada su programi integrisani, a ne isključivo usmereni na kratkoročne intervencije i standardizovane pristupe (Zimmerman i Hossain, 2017), što implicira na postojanje paradoksa u postojećem sistemu podrške. Taj paradoks se ogleda u tome da programi podrške proizvode pozitivne ishode uprkos sopstvenim ograničenjima, što ukazuje na “kompenzacionu logiku” sistema, gde profesionalci i organizacija civilnog društva nadoknađuju nedostatke institucionalnih mehanizama kroz dodatno angažovanje i individualne napore profesionalaca. Teorijski i empirijski pristupi dodatno naglašavaju da održivi oporavak zahteva sveobuhvatne modele podrške koji integrišu zdravstvenu zaštitu usmerenu na traumu, psihoterapiju, socijalnu podršku i osnaživanje zajednice, uz koordinisano delovanje na različitim socio-ekološkim nivoima (Ottisova i sar., 2016; Oram i sar., 2016; Schroder i sar., 2023). Takođe, komparativne studije iz regiona potvrđuju da sistemi koji obezbeđuju kontinuitet zdravstvene zaštite, kroz integrisane timove i dugoročno praćenje korisnika, postižu održivije ishode u oblasti fizičkog zdravlja i dobrobiti (Surtees, 2015; ADPARE, 2023). Nasuprot tome, sistemi koji ostaju dominantno usmereni na kriznu/hitnu medicinsku pomoć, bez razvijenih mehanizama praćenja i integracije usluga, suočavaju se sa ograničenom održivošću oporavka osoba sa iskustvom trgovine ljudima.

8.2.3. Mentalno zdravlje i dobrobit

Upravo aspekt Mentalnog zdravlja i dobrobiti pokazuje možda i najkompleksniju dimenziju celokupnog sistema podrške, gde se jasno prepliću ishodi intenzivnih intervencija, ograničenja sistema i visoke individualne ranjivosti osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Nalazi istraživanja pokazuju visoku zastupljenost mentalnih teškoća među osobama sa iskustvom trgovine ljudima, što potvrđuje nalaze mnogobrojnih naučnih istraživanja i predstavlja gotovo njihovo univerzalno iskustvo (Oram i sar., 2016; Ambadasun, 2020). Nalazi istraživanja pokazuju da se psihološka podrška dominantno realizuje kroz sektor civilnog društva, a ovakav model se ocenjuje kao nedovoljno adekvatan i pokazuje njegovu ograničenu stabilnost i domete u oblasti mentalnog zdravlja. Time psihološka podrška postaje jedan od najnestabilnijih segmenata sistema, uprkos činjenici da upravo ova oblast zahteva dugoročnost, kontinuitet i visok stepen dostupnosti usluga (Gezie i sar., 2018; Hemings i sar, 2016; Zimmerman i sar.,

2008; Ottisova i sar., 2016). Regionalna studija sprovedena u zemljama Zapadnog Balkana, takođe ukazuje na ograničenost resursa programa podrške u oblasti mentalnog zdravlja, kao i nepostojanje dugoročnog praćenja (Surteese, 2015), što utiče na smanjene pozitivne ishode u ovom domenu.

Istovremeno rezultati istraživanja pokazuju na značajan potencijal intervencija u unapređenju mentalnog zdravlja. Značajan broj osoba sa iskustvom trgovine ljudima, koje koriste programe podrške, je poboljšalo mentalno zdravlje ili završilo proces psihološkog savetovanja. To znači da adekvatno strukturirane intervencije mogu doprineti ne samo stabilizaciji, već i dubljim, transformativnim promenama u procesu socijalnog uključivanja.

Komparativna analiza javnih institucija i organizacije civilnog društva, ukazuje na diferencirane trendove u obuhvatu osoba sa iskustvom trgovine ljudima u kasnijim fazama oporavka. Dok javne institucije beleže pad u broju korisnika, organizacije civilnog društva pokazuju rast u fazi tranzicije. Takav obrazac može se objasniti načinom pružanja usluga u praksi, gde javne institucije psihološku podršku najčešće obezbeđuju u okviru ograničenog institucionalnog okvira (npr. tokom boravka u prihvatilištu) ili upućivanjem korisnika na organizacije civilnog društva. Nasuprot tome, organizacije civilnog društva beleže povećanje broja korisnika upravo usled priliva upućenih i novoidentifikovanih osoba sa iskustvom trgovine ljudima, što ukazuje na njihovu važnu ulogu u pružanju kontinuirane psihološke podrške. Zanimljiv je rezultat ovog istraživanja koji pokazuje da u poslednjoj fazi socijalnog uključivanja i organizacije civilnog društva beleže pad korisnika od približno 70% u gotovo svim indikatorima. Time se otvara pitanje da li evidentno poboljšanje mentalnog zdravlja predstavlja rezultat trajnog oporavka ili efekat intenzivnih kriznih intervencija koje vremenom gube kontinuitet?

Funkcionisanje postojećeg modela se može šire objasniti nalazima upitnika za profesionalce. Iako većina profesionalaca smatra da dolazi do poboljšanja mentalnog zdravlja, gotovo dve trećine istovremeno procenjuje da postojeće usluge psihosocijalnog savetovanja nisu dovoljno dostupne, adekvatne i zadovoljavajućeg kvaliteta. Nalazi nam govore da profesionalci ne dovode u pitanje značaj psihološke podrške, već njenu dostupnost i održivost. Sveukupno posmatrano, postojeći sistem podrške, uprkos, pozitivnim ishodima u domenu mentalnog zdravlja, ima i ograničenja u kapacitetu tj. da svim osobama sa iskustvom trgovine ljudima obezbedi kontinuitet i intenzitet psihosocijalne podrške.

Profesionalci u narativima ukazuju da kompleksnost posledica po mentalno zdravlje varira u zavisnosti od vrste i dužini trajanja eksploatacije i individualnih karakteristika osoba sa iskustvom trgovine ljudima, što dodatno naglašava potrebu za individualizovanim i dugoročno održivim pristupima u pružanju psihološke podrške. Posebno se izdvajaju žrtve seksualne eksploatacije, kod kojih je trauma duboka i ima dugotrajne efekte na sve aspekte funkcionisanja, sniženo samopoštovanje, smanjenje sposobnosti uspostavljanja odnosa i procene rizika. U tim slučajevima, potreba za dugoročnom, intenzivnom i specijalizovanim psihološkom i psihijatrijskom podrškom se dodatno ističe, ali istovremeno sistem socijalne zaštite ne može adekvatno da odgovori na potrebe osoba sa iskustvom trgovine ljudima, usled nedostatka specijalizovanih oblika ove vrste podrške. Postojeća ograničenja su posebno izražena kod osetljivih društvenih grupa tj. transrodnih osoba, stranih radnika, žrtava višestruke eksploatacije i dece žrtava trgovine ljudima, kod kojih se trauma usložnjava usled višestruke diskriminacije, pravne nesigurnosti i socijalne isključenosti. Time se mentalno zdravlje ne može posmatrati izolovano, već kao posledica interakcije trauma, socijalnog konteksta i dostupnosti systemske podrške. Nedostatak specijalizovanih oblika psihijatrijske i psihološke podrške za posebno osetljive društvene grupe, ukazuje na ograničenu sposobnost sistema da odgovori na intersekcionalne potrebe osoba sa iskustvom trgovine ljudima, čime se dodatno otvara pitanje da li su usluge svima jednako dostupne? Regionalna studija sprovedena u zemljama Zapadnog Balkana, pokazuje da postoji ograničenost resursa u okviru programa podrške u domenu mentalnog zdravlja, kao i nepostojanje dugoročnog praćenja (Surteese, 2015). Intervencije treba da uključe i zdravstvenu zaštitu koja je

usmerena na traumu (psihijatrijski pregledi), psihoterapiju i osnaživanje porodičnog okruženja (Jain i sar., 2022; Hansen i sar., 2019).

Važno je da rezultate istraživanja posmatramo u odnosu na koncept kvaliteta života, prema kojem se mentalna dobrobit osoba sa iskustvom trgovine ljudima ne procenjuje isključivo na osnovu objektivnih životnih uslova, već kroz međusobno delovanje objektivnih pokazatelja i subjektivnog osećaja. Analiza studija slučaja otvara pitanja na koje kvantitativni podaci ne mogu u potpunosti da odgovore: 1. da li odsustvo korišćenja psihološke podrške znači da osoba nema potrebu za njom ili da tu potrebu ne prepoznaje?, 2. da li odsustvo izraženih psiholoških simptoma istovremeno znači i ostvarivanje dobrog kvaliteta života ili je za održivi oporavak potrebno obezbediti i druge pretpostavke koje omogućavaju aktivno i ravnopravno učešće u društvu? Ovo pitanje ima važne implikacije za razumevanje ishoda programa podrške i načina planiranja intervencija.

Kod Ameli formalno psihološko savetovanje nije bilo prihvaćeno, jer je smatrala da se sa stresom suočava sopstvenim mehanizmima. Međutim, njen narativ pokazuje da je psihološki oporavak bio povezan sa sigurnim okruženjem, svakodnevnim kontaktom sa stručnim radnicima i uključivanjem u aktivnosti drugih organizacija. Slično tome, Heleni poboljšanje mentalnog zdravlja povezuje sa osećajem sigurnosti i mogućnosti da zatraži pomoć kada joj je potrebna, dok Ana psihološko osnaživanje opisuje kroz priliku da planira budućnost, obrazovanje i ponovno uspostavljanje kontrole nad sopstvenim životom. Nalazi otvaraju dilemu da li osobe sa iskustvom trgovine ljudima psihološku podršku doživljavaju kao formalno savetovanje ili je prepoznaju kroz svakodnevne odnose sa stručnim radnicima, osećaj sigurnosti i druge oblike podrške. Moguće je da osobe ne odbacuju psihološku podršku, već je ne identifikuju sa tradicionalnim psihoterapijskim tretmanom. Takođe, postavlja se pitanje u kojoj meri subjektivna procena osoba predstavlja pouzdan pokazatelj stvarnih potreba za psihološkom podrškom. Dugotrajna traumatizacija često dovodi do normalizacije psihološke pretnje, razvoja mehanizama preživljavanja i umanjivanja značaja sopstvenih simptoma. U takvim okolnostima, odsustvo zahteva za psihološkom podrškom ne mora da znači da potreba ne postoji. Upravo suprotno, može ukazati na ograničeno prepoznavanje posledica traume ili na činjenicu da se tek gradi odnos poverenja sa stručnim radnikom.

Dobijeni nalazi mogu se diskutovati i u odnosu na način na koji se meri uspešnost programa podrške. Ukoliko se mentalni oporavak ostvaruje i kroz neformalne, racionalne i svakodnevne oblike podrške, postavlja se pitanje da li postojeći indikatori dovoljno obuhvataju sve dimenzije mentalnog zdravlja? Moguće je da se deo ishoda programa ne ostvaruje kroz formalno psihološko savetovanje, već kroz kvalitet odnosa između osobe sa iskustvom trgovine ljudima i profesionalaca, kao i subjektivnog osećaja pripadnosti i sigurnosti.

Razumevanje ishoda programa podrške kroz koncept kvaliteta života potvrđuje povezanost različitih subjektivnih i objektivnih pokazatelja analiziranih u ovom istraživanju. Osobe sa iskustvom trgovine ljudima kod kojih dolazi do poboljšanja mentalnog zdravlja lakše uspostavljaju odnose poverenja, aktivnije učestvuju u obrazovanju i zapošljavanju, razvijaju socijalne mreže podrške i preuzimaju veću odgovornost za donošenje odluka o sopstvenom životu. Subjektivni osećaj dobrobiti predstavlja mehanizam koji povezuje psihološki oporavak sa ostvarivanjem dugoročnih ishoda socijalnog uključivanja. Mentalno zdravlje ne može se objasniti isključivo individualnim ili terapijskim faktorima, već predstavlja rezultat kontinuirane interakcije između osobe i različitih nivoa njegovog okruženja. To navodi na pretpostavku da održivost mentalnog zdravlja nakon završetka programa zavisi od sposobnosti sistema da obezbedi kontinuitet podrške i nakon završetka intervencija.

8.2.4. Obrazovanje

Indikatori u domenu Obrazovanja reflektuju prethodno identifikovane obrasce, koji ukazuju na inicijalnu efikasnost institucionalnog sistema podrške, uz postepeni gubitak kontinuiteta u kasnijim fazama, pri čemu se organizacije civilnog društva izdvajaju kao nosioci dugoročne podrške i funkcionalnih ishoda socijalnog uključivanja.

Kada se uporede organizacije civilnog društva i javne institucije, nalazi pokazuju da javni sektor ne uspeva da održi kontinuitet obrazovne podrške kroz faze. Ovaj nalaz govori da obrazovanje u institucionalnom okviru ostaje kao deo inicijalne intervencije, bez razvijenih mehanizama praćenja i podrške koji bi omogućili završetak obrazovnog procesa i njegovu transformaciju u konkretne ishode. Nasuprot tome, organizacije civilnog društva beleže stabilan i progresivan rast u svim indikatorima, uključujući i najznačajniji Prelazak iz obrazovanja u zapošljavanje (+34,38%). To upućuje da organizacije civilnog društva poseduju resurse za povezivanje različitih dimenzija podrške (obrazovanje, ekonomsko osnaživanje i motivaciju) u koherentan i funkcionalan proces. Drugim rečima, organizacije civilnog društva ne deluju samo kao pružaoci usluga, već kao facilitatori celokupnog tranzicionog procesa ka samostalnosti. Dobijeni podaci pokazuju da je formalni obrazovni sistem, uprkos svojim ograničenjima, institucionalno prepoznat i dostupniji, dok je neformalno obrazovanje fragmentirano, nestabilno i u velikoj meri zavisno od projektnih resursa. Neupitno je da postoji neravnoteža između dostupnosti formalnih i neformalnih oblika obrazovanja koja utiče na ostvarivanje pozitivnih ishoda programa podrške u ovom domenu. I dostupna naučna istraživanja, pokazuju da je obrazovanje (obuke za rad, kursevi) osnova za dalji proces socijalnog uključivanja i njen sledeći korak - ekonomsko osnaživanje, te se ova dva domena mogu posmatrati kao usko povezana i komplementarna (UNICEF, 2021; Think Twenty India, 2023; Brunkovski i Surtees, 2019; Surtees, 2015).

Na dalje, nalazi pokazuju da prekid u obrazovanju, naročito nedovršeno osnovno ili srednje obrazovanje, predstavlja gotovo univerzalan obrazac među osobama sa iskustvom trgovine ljudima koje koriste programe podrške, što značajno ograničava njihove mogućnosti za dalje socijalno i ekonomsko uključivanje. Time obrazovanje postaje ne samo resurs, već i korektiv strukturnih nejednakosti nastalih tokom perioda eksploatacije. Zahteva koordinaciju različitih institucija, ali i kontinuiranu individualnu podršku osobama sa iskustvom trgovine ljudima, ne samo pri formalnom upisu, već i u svakodnevnom funkcionisanju, učenju i socijalizaciji. Upravo u ovom segmentu dolazi do razlike između javnih institucija i organizacija civilnog društva. Dok javne institucije uglavnom imaju koordinativnu ulogu, organizacije civilnog društva obezbeđuju direktnu, intenzivnu i kontinuiranu podršku, što se pokazuje kao presudno za održivost obrazovnog procesa. Posebno je važan nalaz koji ukazuje da sam pristup obrazovanju nije dovoljan. U ovom procesu narativi profesionalaca ističu da osobama sa iskustvom trgovine ljudima nedostaju radne navike, kontinuitet u učenju, samopouzdanje i socijalne veštine potrebne za uključivanje u školsku sredinu, te procenjuju da je neophodna dugotrajna individualna podrška tokom procesa obrazovanja. Uspeh ishoda uključivanja u obrazovni proces zavisi od kapaciteta sistema da obezbedi kontinuiranu podršku, te da obrazovanje, u ovom kontekstu, prevazilazi formalni okvir i postaje deo procesa povratka u društvene tokove, koji zahteva multidimenzionalni pristup.

Profesionalci u fokus grupama predstavljaju obrazovne ishode kao heterogene. Sa jedne strane, navode primere osoba sa iskustvom trgovine ljudima koje su uspešno završile osnovno i srednje obrazovanje, uključile se u obrazovanje odraslih, pa čak i upisali fakultet. To potvrđuje da sistem podrške može ostvariti značajne pozitivne ishode kada postoji kontinuirana međusektorska saradnja i motivacija osobe. Sa druge strane, profesionalci ističu da uspeh nije univerzalan i da pojedine osobe sa iskustvom trgovine ljudima odustaju od školovanja ili imaju poteškoće u održavanju kontinuiteta obrazovanja zbog

dugotrajnog prekida školovanja, posledica traumatskih iskustava, narušenih radnih navika i složenih životnih okolnosti.

Studije slučaja pokazuju da osobe sa iskustvom trgovine ljudima obrazovanje prepoznaju kao važan resurs u procesu socijalnog uključivanja. Njihovi narativi nedvosmisleno ukazuju da obrazovanje ne doživljavaju kao mogućnost sticanja kvalifikacija, već i kao priliku da postanu samostalni, povećaju samopouzdanje i stvore uslove za zapošljavanje. Obrazovne potrebe osoba su različite, zbog čega je podrška bila individualizovana i usmerena ili na završetak formalnog obrazovanja ili na uključivanje u programe neformalnog obrazovanja i stručnih obuka.

Osobe sa iskustvom trgovine ljudima su mogućnosti uključivanje u neformalno obrazovanje i sticanje praktičnih veština ostvarivale posredstvom organizacija civilnog društva. Nalazi studije slučaja se podudaraju sa iskazima profesionalaca iz fokus grupa, koji navode da se programi stručnih obuka i neformalnog obrazovanja uglavnom realizuju kroz projekte civilnog sektora. Zavisnost od projektnih i *ad hoc* finansiranja dovodi do diskontinuiteta u pružanju usluga, što direktno utiče na mogućnost dugoročnog planiranja i razvoja osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Sa pravom se možemo zapitati u kojoj meri su obrazovne mogućnosti dostupne svim osobama sa iskustvom trgovine ljudima, imajući u vidu geografsku dostupnost programa. Nesporno je da postoje pozitivni ishodi u oblasti obrazovanja kod određenog broja osoba, ali istovremeno postoje ograničenja sistema da sve osobe sa iskustvom trgovine ljudima dobiju jednake šanse u ovoj oblasti.

8.2.5. Ekonomsko osnaživanje

Nalazi istraživanja ukazuju da ekonomsko osnaživanje predstavlja oblast u kojoj je najizraženiji jaz između potencijala sistema podrške i ostvarenih ishoda programa podrške socijalnom uključivanju. Triangulacija podataka iz evaluacionog upitnika, upitnika i fokus grupa sa profesionalcima i studije slučaja pokazuje da sistem doprinosi razvoju motivacije osoba sa iskustvom trgovine ljudima za uključivanje na tržište rada, ali da taj potencijal ostaje nepreveden u održivu ekonomsku samostalnost. Ovakav obrazac govori u prilog tome da uspešnost socijalnog uključivanje nije određena isključivo kvalitetom pojedinačnih intervencija, već njihovom sposobnošću da proizvedu dugoročne i održive promene u životima osoba sa iskustvom trgovine ljudima.

Kvantitativni podaci pokazuju da postoji relativno visok nivo aktivacije osoba sa iskustvom trgovine ljudima, značajan broj njih samoinicijativno pokreće razgovore o zapošljavanju i motivisano je za ostvarivanje prihoda. Upravo ovi rezultati potvrđuju da programi podrške uspevaju da generišu unutrašnju motivaciju i spremnost za rad, što predstavlja ključni preduslov ekonomskog osnaživanja. Međutim, kada se posmatraju konkretni ishodi, dolazi do drastičnog smanjenja tj. mali broj osoba sa iskustvom trgovine ljudima ostvaruje zaposlenje uz podršku sistema. Postojeći nesklad između motivacije osoba da se zaposle i stvarnog zaposlenja ukazuje na ograničenu efektivnost postojećih mehanizama podrške u prelasku iz „spremnosti“ u „ostvarenje“.

Retrospektivno praćenje ishoda programa podrške potvrđuju ovaj obrazac. Javne institucije imaju isključivo negativne trendove u svim indikatorima (padovi od –60% do –80%), uz jedini pozitivan pomak u domenu Samoinicijative korisnika (+16,67%). Ovi nalazi impliciraju da sistem podstiče motivaciju, ali ne obezbeđuje adekvatne strukturalne uslove za njenu realizaciju. Nasuprot tome, organizacije civilnog društva beleže blage, ali konzistentne pozitivne trendove, posebno u segmentu radne aktivacije i

uključivanja na tržište rada osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Ipak, i ovi pozitivni pomaci ostaju ograničenog obima, što upućuje da ni civilni sektor, uprkos većoj fleksibilnosti, nema kapacitet da samostalno odgovori na kompleksnost procesa ekonomskog uključivanja.

Posmatrano kroz prizmu ekološke teorije, ovakvi nalazi potvrđuju da proces socijalnog uključivanja ne zavisi samo od individualnih karakteristika osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Iako rezultati pokazuju da programi podrške uspevaju da povećaju motivaciju za zapošljavanje i radnu aktivaciju, ostvarivanje ekonomske samostalnosti zavisi i od faktora koji prevazilaze individualni nivo. Dostupnost radnih mesta, spremnost poslodavca da zaposli osobu sa iskustvom trgovine ljudima, razvijenost lokalnih tržišta rada, međusektorska saradnja i socijalna politika predstavljaju elemente egzosistema i makrosistema koji mogu ograničiti ili podstaći održivost ekonomskog uključivanja. Zato možemo zaključiti da motivacija osoba za uključivanje na tržište rada predstavlja neophodan, ali ne i dovoljan uslov za uspešno socijalno uključivanje.

Percepcije profesionalaca, potvrđuju da ne postoji dovoljno programa ekonomskog osnaživanja, a da postojeći programi podrške ne doprinose jačanju ekonomskih resursa. Možemo tumačiti da programi mogu biti konceptualno prepoznati kao korisni, ali u praksi nemaju ishode u postizanju ekonomske stabilnosti i sigurnosti, pa se na godišnjem nivou beleži mali broj zaposlenih osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Nalazi fokus grupa sa profesionalcima dodatno ukazuju da ne postoji sistemsko praćenje ishoda zapošljavanja, kao i na činjenicu da se podaci zasnivaju na individualnim slučajevima, što govori o nedostatku institucionalne evidencije i evaluacije.

Nalazi istraživanja, takođe, pokazuju da je proces ekonomskog osnaživanja heterogen i zavisn od individualnih karakteristika osoba sa iskustvom trgovine ljudima koje su koristile programa podrške. Određene grupe osoba (npr. radno eksploatisani muškarci ili strani radnici) relativno brzo se uključuju na tržište rada, dok osobe sa teškim traumama (npr. seksualna ili višestruka eksploatacija) ili intelektualnim teškoćama spadaju u teže zapošljivu kategoriju. To navodi na pretpostavku da je ovoj grupi osoba sa iskustvom trgovine ljudima potreban dugotrajniji oporavak, ali i diferenciran i individualizovan pristup, koji nije razvijen u postojećem sistemu podrške. Uopšteno posmatrano ovi nalazi potvrđuju da proces socijalnog uključivanja zavisi od individualnih karakteristika osoba i organizacionih/insitucionalnih kapaciteta.

Dobijeni nalazi potvrđuju i osnovne pretpostavke Sutrisovog modela reintegracije, prema kojem je socijalno uključivanje dugotrajan i dinamičan proces (Surtees, 2017; Brunkovski i Surtees, 2019; Surtees, 2015). U tom kontekstu, zaposlenje nije krajnji cilj programa podrške, već jedan od pokazatelja šireg socijalnog uključivanja. Rezultati istraživanja pokazuju da profesionalci održavanje zaposlenja prepoznaju kao najosetljiviju fazu procesa socijalnog uključivanja. To znači da se uspešnost socijalnog uključivanje tj. ekonomskog osnaživanja ne može procenjivati isključivo kroz ostvarivanje prvog zaposlenja, već kroz njegovu dugoročnu održivost, ekonomsku sigurnost i mogućnost zadovoljavanja osnovnih životnih potreba.

Dodatno, profesionalci ističu da se značajan deo programa ekonomskog osnaživanja završava stručnim obukama ili posredovanjem pri zapošljavanju, dok sistemska podrška nakon zaposlenja izostaje. Time se odgovornost za održavanje zaposlenja u potpunosti prenosi na osobu, uprkos činjenici da posledice traumatskih iskustava, diskriminacije na tržištu rada i ograničeni ekonomski resursi predstavljaju dugoročne prepreke uspešnom socijalnom uključivanju.

Ekonomska sigurnost, posmatrano kroz prizmu koncepta kvaliteta života, je jedna od osnovnih dimenzija subjektivne i objektivne dobrobiti. Mogućnost ostvarivanja stabilnih prihoda omogućava zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih potreba, povećava autonomiju osoba sa iskustvom trgovine ljudima i smanjuje zavisnost od formalnih sistema podrške. Sa druge strane, izostanak održive

ekonomske sigurnosti, može povećati rizik od siromaštva, socijalne isključenosti i ponovne eksploatacije. U ovom istraživanju je utvrđena jaka povezanost između procene kvaliteta programa ekonomskog osnaživanja i mogućnosti zadovoljenja osnovnih životnih potreba. Dobijena korelacija, ne osvetljava uzrečno-posledični odnos, već govori da profesionalci ekonomsku dimenziju prepoznaju kao ključni indikator uspeha procesa socijalnog uključivanja.

Postojeći sistem podrške u Republici Srbiji, prema nalazima ovog istraživanja, poseduje inovativne modele ekonomskog osnaživanja, poput socijalnih preduzeća i praktičnih obuka. O značaju modela koji integrišu obrazovne mogućnosti i zapošljavanje, govore u prilog rezultati evaluacije programa u Rumuniji (ADPARE, 2023). Ipak naš sistem ne odgovara u potpunosti na integrisani model podrške koji obuhvata finansiranje školovanje, nabavku udžbenika, kurseve jezika, mikrograntove za mali biznis itd. Posmatrano iz perspektive teorije društvenih sistema, postojanje i uspešnost pojedinačnih programa nije dovoljna ukoliko nije praćena sistemskim mehanizmima finansiranja, koordinacije i evaluacije. Dugoročno socijalno uključivanje zahteva prepoznavanje značaja uspešnih modela podrške od strane države, te kreiranje stabilnih modela funkcionisanja i finansiranja.

Sintetizujući dobijene rezultate, uočavamo da je ekonomsko osnaživanje završna i najkompleksnija faza procesa socijalnog uključivanja. Za razliku od intervencija koje se odnose na neposrednu zaštitu ili zdravstveni oporavak, uspeh ekonomskog uključivanja zavisi od kumulativnog delovanja svih prethodnih intervencija i karakteristika šireg društvenog okruženja. Socijalno uključivanje treba da dovede do istovremenog unapređenja individualnih kapaciteta osoba sa iskustvom trgovine ljudima i razvoja institucionalnih i društvenih mehanizama koji omogućavaju njihovo dugoročno uključivanje u zajednicu.

8.3. Protektivni faktori

Nalazi istraživanja ukazuju da je proces oporavka i socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima uslovljen prisustvom različitih protektivnih faktora na individualnom, porodičnom i sistemskom nivou. Kvantitativni i kvalitativni nalazi međusobno se dopunjuju i potvrđuju da ishodi programa podrške nisu uslovljeni samo pružanjem formalne zaštite, već i dostupnošću emocionalne podrške, ličnih kapaciteta i mogućnosti za razvoj autonomije i sigurnosti.

Iz perspektive profesionalaca, **porodična podrška** je važan protektivni faktor, a kvalitetni porodični odnosi imaju značajnu ulogu u prevenciji reviktimizacije i mogu pozitivno uticati na mentalno zdravlje osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Nalazi potvrđuju teorijske postavke, prema kojoj neposredno socijalno okruženje predstavlja važan faktor za oporavak nakon traumatskih iskustava (Surtees, 2015; Brunkovski i Sutrees, 2019; Vatne Bintliff i sar, 2023). Upravo porodični odnosi mogu doprineti emocionalnoj stabilnosti, osećaju pripadnosti i većoj otpornosti na stres tokom korišćenja programa podrške (Zimmerman i Hossain, 2007; Zimmerman, 2008). Ipak, nalazi istraživanja pokazuju da porodica nije univerzalno protektivni faktor. Profesionalci u velikoj meri smatraju da osobe sa iskustvom trgovine ljudima nakon izlaska iz programa podrške često nemaju jake i podržavajuće porodične veze. Zato je važno dodatno razvijati intervencije usmerene na procenu, jačanje i obnovu porodičnih odnosa. U situacijama kada porodica nije dostupna ili može biti uzrok reviktimizacije, sistem treba da obezbedi razvoj alternativnih mreža socijalne podrške kroz zajednicu, profesionalne službe i organizacije civilnog društva. Ovakav pristup je u skladu sa savremenim istraživanjima koja porodicu posmatraju kao važan protektivni faktor (Zimmerman i Hossain, 2007; Zimmerman, 2008; Surtees, 2015; Brunkovski i Sutrees, 2019; Vatne Bintliff i sar, 2023), ali samo ukoliko su porodični odnosi bezbedni i

podržavajući, zbog čega socijalno uključivanje treba da bude zasnovano na individualnoj proceni porodičnih kapaciteta.

Nalazi studije slučaja ukazuju da su porodični odnosi često kompleksni i nepodržavajući, što može uticati na povećanje ranjivosti osoba posebno u situacijama kada su članovi porodice bili indirektno ili direktno povezani sa eksploatacijom, zanemarivanjem ili nasiljem. Možemo pretpostaviti da nedostatak podrške od strane porodice ima uticaj na sniženi osećaj egzistencijalne sigurnosti, povećanje ranjivost od ponovljene eksploatacije i drugih rizičnih situacija. Sa druge strane, postoje osobe sa iskustvom trgovine ljudima kojima je porodica važan emocionalni oslonac, ali usled migrantskog statusa i geografske udaljenosti ne mogu imati aktivnu zaštitnu funkciju u svakodnevnom životu. Navedeno potvrđuje da zaštitna funkcija porodice nije određena isključivo kvalitetom porodičnih odnosa, već i dostupnošću i mogućnošću ostvarivanja podrške u konkretnom socijalnom kontekstu.

Individualni kapaciteti i lične karakteristike su prepoznati od strane profesionalaca kao važni protektivni faktori. Otpornost, snalažljivost, motivacija i sposobnost prilagođavanja identifikovane su od strane profesionalaca kao karakteristike koje doprinose uspešnijem oporavku i uključivanju u zajednicu. Profesionalci smatraju da mnoge osobe sa iskustvom trgovine ljudima, koje su bile izložene dugotrajnoj eksploataciji, razvijaju mehanizme preživljavanja, izdržljivosti i sposobnosti da aktivno učestvuju u planiranju sopstvene budućnosti. Kao i brojna naučna istraživanja (Marburger i Pickover, 2020; Surtees i sar., 2022; Meshkovska i sar., 2021) i ovi nalazi ukazuju na značaj pristupa zasnovanog na snagama, koji prepoznaje i fokusira se na kapacitete osoba sa iskustvom trgovine ljudima, a ne isključivo na posledice traume i eksploatacije. To ne znači da traumatična iskustva pojedinaca treba zanemariti, već da ih je potrebno uvažiti i razumeti u kontekstu procesa promene, oporavka i osnaživanja.

Studije slučaja potvrđuju važnost ličnih kapaciteta u procesu oporavka, a sposobnost osoba sa iskustvom trgovine ljudima da planiraju budućnost i aktivno učestvuju u prosecu podrške predstavlja važan faktor njihove otpornosti. Nalazi istraživanja, dodatno, govore da se lični kapaciteti ne mogu posmatrati izolovano od društvenog i institucionalnog konteksta. Individualna otpornost dobija puni smisao kada postoji podržavajuće okruženje koje omogućava autonomiju i osećaj sigurnosti. Dodatno, je važan uvid da postojeće razlike ukazuju na to da su kapaciteti, potrebe i resursi za oporavak oblikuju u skladu sa životnim okolnostima, ličnim pričama i iskustvima eksploatacije svake osobe, te nisu univerzalni i jedinstveni.

Nalazi istraživanja pokazuju i na važnost **sistemske i profesionalne podrške**, kao protektivnih faktora. Posebno se izdvaja važnost Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima i organizacija civilnog društva, ali i međusektorske saradnje u procesu oporavka i socijalnog uključivanja. Istraživanje je pokazalo da je uključenost različitih aktera u sistem zaštite osoba sa iskustvom trgovine ljudima predstavljalo značajnu komponentu u procesu njihove stabilizacije, zato što se omogućava uspostavljanje osećaja sigurnosti, smanjane stresa i stvaranja predvidive svakodnevnice.

Ekonomsko osnaživanje, se u nalazima istraživanja pokazalo kao značajan protektivni faktor u procesu socijalnog uključivanja. Postojeće usluge, poput programa obuke, podrške pri zapošljavanju i razvoj radnih kompetencija, ne doprinose samo unapređenju zapošljivosti osoba sa iskustvom trgovine ljudima, već i razvoju samopouzdanja, osećaja kompetentnosti i subjektivnog osećaja kontrole nad budućnošću. Dobijeni nalazi su u skladu sa postojećim naučnim istraživanjima koji ekonomsku sigurnost i zaposlenje posmatraju kao preduslove socijalnog uključivanja i psihološkog oporavka (Surtees, 2017; Brunkovski i Surtees, 2019). Ipak, treba imati u vidu da su postojeći programi podrške u domenu ekonomskog osnaživanja i dalje nedovoljno razvijeni, te ne dovode do punih efekata intervencija.

Posmatrano kroz teoriju kvaliteta života, protektivni faktori se odnose na zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih potreba, ali i na razvoj osećaja sigurnosti, pripadnosti, autonomije i mogućnosti planiranja budućnosti. Kombinacija ličnih, porodičnih i institucionalnih resursa može doprineti razvoju otpornosti shvaćene kao dinamičan proces prilagođavanja i oporavka nakon iskustva eksploatacije, ali i smanjenja rizika od ponovne eksploatacije. Istovremeno, nalazi ovog istraživanja nas navode na pretpostavku da odsustvo jednog protektivnog faktora može biti delimično kompenzovano prisustvom drugih oblika podrške. U tom smislu, institucionalna i profesionalna podrška ne predstavljaju samo spoljašenje resurse, već mogu imati važnu ulogu u izgradnji i održavanju rezilijentnosti, naročito kada su lični i porodični resursi ograničeni.

8.4. Faktori rizika

Nalazi studije slučaja, fokus grupa sa profesionalcima i kvantitativnih podataka pokazuju da se proces oporavka odvija u uslovima višestruke ranjivosti, pri čemu se faktori rizika međusobno prepliću i pojačavaju.

Na **individualnom nivou**, rezultati studija slučaja ukazuju da prethodna iskustva traume, prisustvo psiholoških posledica eksploatacije, kao i smanjeni osećaj samopouzdanja i samoeфикаsnosti predstavljaju značajne faktore koji mogu otežati proces socijalnog uključivanja. Baš kao i dostupna naučna istraživanja (Marburger i Pickover, 2020; Surtees i sar., 2022; Meshkovska i sar., 2021) i profesionalci ističu da osobe sa iskustvom trgovine ljudima često imaju prethodno neregulisane psihološke poteškoće, smanjenu sposobnost prepoznavanja rizika i otežano donošenje odluka u situacijama neizvesnosti. Ovi nalazi se preklapaju sa studijama slučaja, koje ukazuju na iskustva dugotrajne kontrole, nasilja, emocionalne zavisnosti i strategija preživljavanja zasnovanih na pasivizaciji ili potiskivanju emocionalnih reakcija. Takvi obrasci impliciraju na postojanje smanjenih kapaciteta za autonomno delovanje u periodu neposredno nakon izlaska iz eksploatacije. Rezultati dodatno govore da psihološke posledice eksploatacije mogu imati implikacije na povećanu ranjivost u pogledu ponovne viktimizacije. Osobe sa iskustvom trgovine ljudima se često mogu nalaziti u situaciji smanjene percepcije rizika, kao i ograničenog uverenja u mogućnost promene sopstvenog položaja. Dodatni rizik predstavlja mogućnost ponovnog kontakta i pritisaka od strane eksploatatora, što proces oporavka čini kontinuirano izloženim bezbednosnim izazovima.

Porodični kontekst se u nalazima identifikuje kao ambivalentan faktor, koji može imati i zaštitnu ulogu i biti faktor rizika. Kvantitativni nalazi ukazuju da profesionalci porodicu prepoznaju kao značajan protektivni faktor u prevenciji reviktimizacije i očuvanju mentalnog zdravlja. Istovremeno, većina profesionalaca ukazuje na odsustvo stabilnih i podržavajućih porodičnih odnosa kod korisnika nakon izlaska iz programa podrške. Kvalitativni nalazi dodatno potvrđuju da su porodični odnosi kod ispitanika često narušeni, opterećeni iskustvima nasilja, odbacivanja, nedostatka podrške, a neretko su eksploatatori članovi uže socijalne mreže i/ili porodice, što dodatno otežava uspostavljanje sigurnih i stabilnih odnosa.

Sistemske faktori rizika odnose se na neujednačenost sistema podrške, kao i na zavisnost kvaliteta usluga od individualnih kapaciteta i senzibiliteta stručnih radnika. Nalazi istraživanja ukazuju na odsustvo standardizovanih procedura i kontinuiteta u pružanju usluga, što dovodi do varijabilnosti u dostupnosti i kvalitetu podrške. Ovakvi nalazi ukazuju na ograničenu institucionalnu koherentnost sistema zaštite, kao i na potrebu za jačanjem koordinacije između relevantnih aktera. Dodatno, rezultati ukazuju na prisustvo stigmatizacije i društvenih predrasuda kao faktora koji mogu otežati identifikaciju žrtava i pristup sistemima podrške. Profesionalci posebno ukazuju na otežano prepoznavanje i

nepoverenje prema određenim društvenim grupama, uključujući migrante, pripadnike LGBTQA+ populacije i tražioce azila, što može uticati na neujednačen pristup zaštiti.

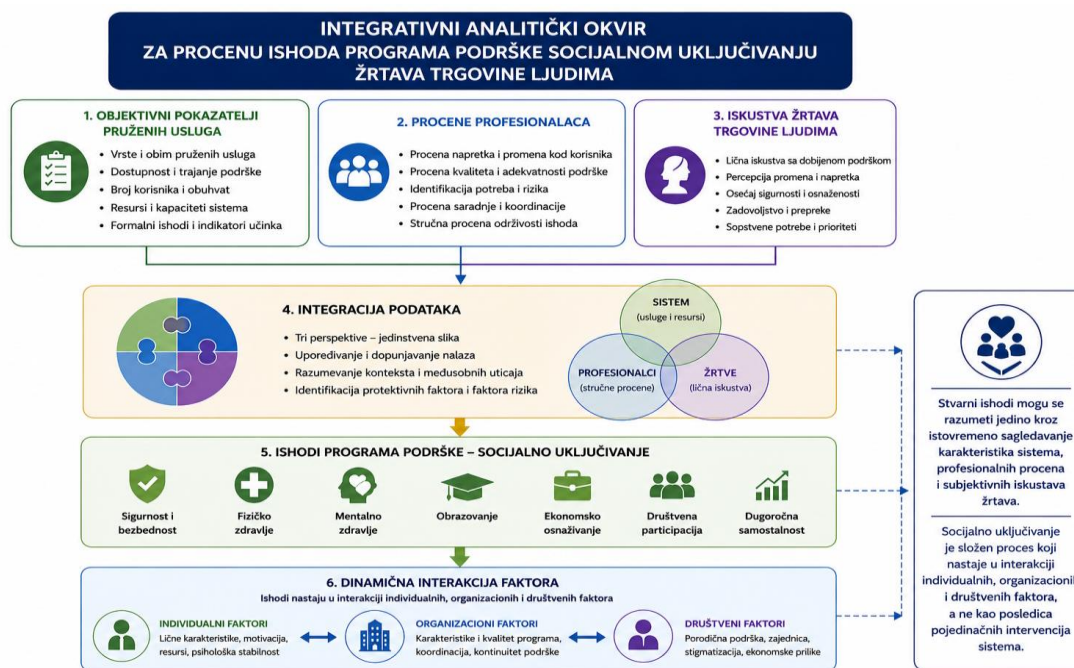
Društveni i ekonomski faktori identifikovani su kao značajni strukturni rizici koji utiču na dugoročnu održivost socijalnog uključivanja. Profesionalci ukazuju na nepovoljan položaj osoba sa iskustvom trgovine ljudima na tržištu rada, ograničen pristup stabilnim izvorima prihoda i nedostatak specijalizovanih programa zapošljavanja. Ovi faktori mogu doprineti produženoj ekonomskoj nesigurnosti i povećavaju rizik od socijalne isključenosti.

Dobijeni nalazi potvrđuju izazove identifikovane u naučnoj literaturi (Surtees i Johnson, 2021; Hopper i sar, 2017; Hossain i sar., 2010; Lloyd i sar., 2019; Marburger i Pickover, 2020; Surtees i sar., 2022; Brunkovski i Surtees, 2013), a koji se kroz ekosistemsku perspektivu, odnose na postojanje skupa faktora rizika koji imaju uticaj na domete programa podrške socijalnom uključivanju. Individualni, porodični, društveni, ekonomski i organizacioni faktori ne deluju izolovano, već se međusobno prepliću, a zajedničkim delovanjem mogu povećati ranjivost žrtava trgovine ljudima i na taj način otežati ostvarivanje održivih ishoda programa podrške.

8.5. Integrativni okvir u razumevanja ishoda programa podrške

Integrativni okvir evluacije ishoda programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima u Republici Srbiji ne predstavlja novi teorijski model, već način objedinjavanja postojećih teorijskih polazišta i empirijskih pokazatelja u jedinstvenu analitičku celinu. Njegova vrednost ogleda se u tome što omogućava istovremeno sagledavanje ishoda u različitim domenima života osoba sa iskustvom trgovine ljudima i njihove međusobne povezanosti. Takođe, stiče se uvid u lične, socijalne, porodične i institucionalnih faktora koji utiču na socijalno uključivanje.

Naučni doprinos ovog istraživanja se ogleda u primeni integrativnog analitičkog okvira za procenu ishoda programa podrške socijalnom uključivanju osobama sa iskustvom trgovine ljudima. On je primarno zasnovan na poznavanju objektivnih pokazatelja pruženih usluga, procene profesionalaca i iskustvima osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Analiza postojeće naučne literature daje uvid u brojna istraživanja koja su ishode programa podrške najčešće procenjivala na osnovu pojedinačnih izvora podataka. Ona su bila fokusirana na objektivne pokazatelje ishoda ili percepcije profesionalaca ili percepcije osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Pojedina istraživanja su bila kritikovana zbog izostanka kvantitativnih pokazatelja, druga zbog neuključivanja perspektive osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Jedno istraživanje koristi integrativnu okvir u razumevanju ishoda programa podrške, ali je usmereno isključivo na žrtve seksualne eksploatacije, čime je sužen obim zaključivanja. U odnosu na postojeće pristupe u istraživanju ishoda programa podrške, ovo istraživanje integriše objektivne i subjektivne pokazatelje svih osoba sa iskustvom trgovine ljudima, čime omogućava sveobuhvatnije sagledavanje dometa programa podrške u Republici Srbiji. Ovo istraživanje pokazuje da se stvarni ishodi mogu razumeti jedino kroz istovremeno sagledavanje karakteristika sistema, profesionalnih procena i subjektivnih iskustava osoba. Na taj način socijalno uključivanje se potvrđuje kao složen proces koji nastaje u interakciji individualnih organizacionih i društvenih faktora, a ne kao posledica pojedinačnih intervencija sistema.

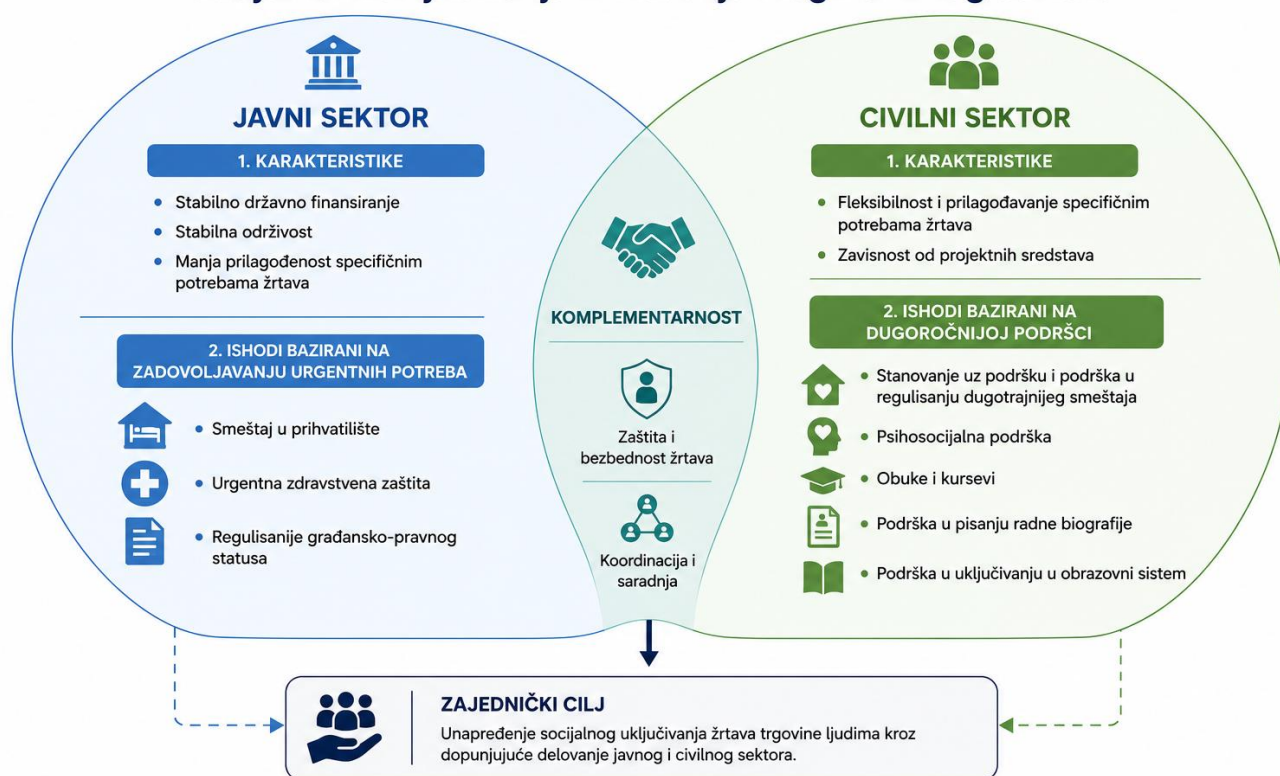

Slika 1. Integrativni analitički okviru za procenu ishoda programa podrške

Teorijski doprinos istraživanja ogleda se u tome što rezultati istraživanja potvrđuju značaj sagledavanja socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima kroz prizmu teorije društvenih sistema, ekološke teorije i koncepta kvaliteta života. Na taj način rezultati potkrepljuju teorijska stanovišta po kojima se ishodi programa podrške socijalnom uključivanju ostvaruju kroz delovanje različitih nivoa sistema. Istraživanje doprinosi teorijskom razumevanju da su programi podrške socijalnom uključivanju deo procesa oporavka, koji su uslovljeni delovanjem više faktora (individualni, lični, institucionalni i društveni) i imaju uticaj na opšte blagostanje osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Integracijom kvalitativnih i kvantitativnih rezultata istraživanja dobijen je uvid u sveobuhvatniji interpretativni okvir za razumevanje procesa socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima u Republici Srbiji. Kvantitativni podaci pružaju uvide u karakteristike programa podrške, vrstama intervencija i obuhvatu žrtava. Sa druge strane, kvalitativni podaci objašnjavaju način na koji profesionalci i osobe interpretiraju programe podrške i ishode u svim domenima opšte dobrobiti. Time triangulacija podataka prevazilazi funkciju metodološke provere nalaza i postaje analitički okvir za razumevanje funkcionisanje sistema i ishoda programa podrške.

Posebno značajan nalaz odnosi se na ulogu organizacija civilnog društva u procesu socijalnog uključivanja. Dok evaluacioni podaci potvrđuju njihov značajan obuhvata osoba sa iskustvom trgovine ljudima i raznovrsnost pruženih intervencija, fokus grupe ukazuju da upravo organizacije civilnog društva često preuzimaju aktivnosti koje prevazilaze formalne nadležnosti institucija, naročito u oblastima ekonomskog osnaživanja, dugoročnog praćenja i svakodnevne podrške. Studije slučaja dodatno potvrđuju ovu ulogu, budući da ispitanici organizacije civilnog društva ne doživljavaju samo kao pružaoce usluga, već kao prostor prihvatanja, pripadnosti i kontinuiteta podrške. Ovakva podudarnost nalaza ukazuje da efikasnost sistema podrške proizlazi iz komplementarnog delovanja javnog i civilnog sektora, pri čemu održivost programa u značajnoj meri može da zavisi od kvaliteta međusektorske saradnje i dostupnosti finansijskih resursa civilnog sektora. Otvara se pitanje održivost sistema podrške u situacijama smanjenih kapaciteta ili krize civilnog sektora, imajući u vidu njegovu važnost u pružanju usluga, a ne postojanja dugoročnih intervencija u okviru javnog sektora.

Prikaz karakteristika i ostvarenih ishoda programa podrške socijalnom uključivanju između javnog i civilnog sektora

Slika 2. Uloge javnog i civilnog sektora u sistemu zaštite osoba sa iskustvom trgovine ljudima u Republici Srbiji

Posmatrano u celini, triangulacija nalaza pokazuje visok stepen međusobne saglasnosti različitih izvora podataka u identifikaciji ključnih determinanti uspešnog socijalnog uključivanja. Istovremeno, upravo integracija kvantitativnih i kvalitativnih nalaza omogućila je identifikovanje oblasti u kojima postoje razlike između obima pruženih usluga i njihovih dugoročnih ishoda, naročito u domenu ekonomskog osnaživanja i održive socijalne integracije. Dobijeni rezultati ukazuju da uspeh programa podrške ne zavisi isključivo od broja realizovanih intervencija, već od njihove sposobnosti da istovremeno odgovore na potrebe za sigurnošću, psihološkim oporavkom, ekonomskom nezavisnošću, razvojem socijalnih mreža i aktivnim učešćem osoba sa iskustvom trgovine ljudima u planiranju sopstvenog oporavka. Nalazi istraživanja se mogu interpretirati kroz sva tri teorijska okvira na kojima je istraživanje zasnovano. Upravo u toj višedimenzionalnosti oglada se osnovni doprinos ovog istraživanja, jer triangulacija nije služila samo potvrđivanju nalaza, već je omogućila sagledavanje procesa socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima u Republici Srbiji na više međusobno povezanih nivoa. Dok je ekosistemska teorija pružila okvir za razumevanje uticaja koji deluju na mikro, mezo, makro i egoz nivou, teorija kvaliteta života omogućila je uvid u subjektivne i objektivne dimenzije ovog procesa. Kombinovanjem više teorijskih okvira kroz triangulaciju podataka, istraživanje je uspešno da poveže objektivne uslove i strukturalna ograničenja sa subjektivnim doživljajem osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Na taj način je omogućeno sveobuhvatnije razumevanje programa podrške socijalnom uključivanju, što ne bi moglo da se postigne ukoliko bi se koristio teorijski okvir ili izvor podataka pojedinačno.

Važan naučnih doprinosa istraživanja ogleda se u empirijskoj potvrdi da uspešnost programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima zavisi od istovremenog delovanja ličnih, socijalnih i organizacionih faktora, a ne od izolovanog efekta pojedinačnih intervencija. Integracijom kvantitativnih i kvalitativnih podataka istraživanje pokazuje da održivost socijalnog uključivanja proizlazi iz njihove međusobne povezanosti, čime se potvrđuje sistemska i ekološka priroda procesa oporavka i reintegracije.

9. Ograničenja studije

Ova studija ima nekoliko ograničenja. Pre svega, istraživanje je sprovedeno na osnovu retrospektivne procene i perspektive profesionalaca i manjeg broja osoba sa iskustvom trgovine ljudima, a ne kroz direktno longitudinalno praćenje korisnika programa podrške. Zbog toga dobijeni nalazi predstavljaju procenu ishoda zasnovanu na iskustvima i percepcijama učesnika istraživanja, a ne neposredno merenje promena koje su se dogodile tokom vremena. Iako ovakav pristup omogućava dragocene uvide u funkcionisanje sistema podrške, on istovremeno može biti pod uticajem subjektivnih procena profesionalaca, čime se može povećati mogućnost greške u proceni i selektivnog prisećanja ispitanika. Veća preciznost o ishodima programa podrške ostvarila bi se putem longitudinalne studije, koja bi pratila pokazatelje u svim aspektima opšte dobrobiti, tokom i nakon korišćenja programa podrške. Longitudinalne studije zahtevaju značajne resurse u pogledu vremena i sredstava, koje nije bilo moguće postići tokom sprovođenja ovog istraživanja.

Naredno ograničenje odnosi se na izazove stupanja u kontakt sa osobama sa iskustvom trgovine ljudima. Pristup osobama sa iskustvom trgovine ljudima je metodološki zahtevan, imajući u vidu osetljivost teme, bezbednosne rizike i ograničenu dostupnost potencijalnih ispitanika. Neretko osobe sa iskustvom trgovine ljudima menjaju mesto boravka, brojeve telefona, što utiče na uspostavljanje komunikacije i mogućnosti realizacije intervjua. Posledično, iskustva ispitanika ovog istraživanja ne mogu se smatrati reprezentativnim za sve osobe sa iskustvom trgovine ljudima koje koriste ili su koristile programe podrške.

Takođe, istraživanje nije omogućilo detaljnu analizu razlika između pojedinih kategorija osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Zbog ograničenog broja ispitanika nije bilo moguće sistemski uporediti iskustva osoba sa iskustvom trgovine ljudima prema vrsti eksploatacije, migracionom status ili drugim karakteristikama koje mogu značajno uticati na proces socijalnog uključivanja.

Složenost samog koncepta socijalnog uključivanja predstavlja konceptualno ograničenje istraživanja. Socijalnog uključivanje je višedimenzionalan proces koji obuhvata različite aspekte dobrobiti, zbog toga nije moguće u potpunosti obuhvatiti sve dimenzije kroz jedinstveni istraživački dizajn niti sa potpunom sigurnošću utvrditi uzročno-posledične veze između pojedinih intervencija i ostvarenih ishoda. S obzirom na to da istraživanja ovog tipa u Republici Srbiji nedostaju, ne može se isključiti mogućnost da bi korišćeni indikator ishoda programa podrške, u odsustvu domaćeg referentnog okvira, mogli biti drugačije konceptualizovani ili operacionalizovani.

Jedno od ograničenja ovog istraživanja odnosi se na činjenicu da analizirani period obuhvata period od 2020. do 2023. godine, koji je jednim delom obeležen pandemijom Kovid-19 i njenim neposrednim društvenim posledicama. Budući da je pandemija predstavljala vanrednu okolnost, koja je uticala na funkcionisanje sistema socijalne zaštite, nije moguće u potpunosti razdvojiti ishode programa

podrške od uticaja šireg društvenog konteksta. Posledično, pojedini nalazi mogu odražavati specifičnosti perioda pandemije, pre svega u domenu dostupnosti usluga.

Uprkos navedenim ograničenjima, istraživanje predstavlja jedan od retkih pokušaja da se u Republici Srbiji sistemski sagledaju karakteristike i ishodi programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Kombinovanjem kvantitativnih i kvalitativnih metoda, kao i uključivanjem perspektiva različitih aktera sistema zaštite, ostvarena je metodološka triangulacija podataka koja doprinosi pouzdanijem i sveobuhvatnijem razumevanju istraživnog fenomena. Dobijeni nalazi, stoga, predstavljaju značajan doprinos razvoju naučnih saznanja i mogu poslužiti kao osnova za buduća istraživanja i unapređenje politika i praksi podrške osobama sa iskustvom trgovine ljudima.

10. Zaključci i preporuke

Istraživanje o ishodima programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima je jedno od prvih istraživanja u Republici Srbiji koje ispituje ishode intervencija, kao i faktore koji utiču na njihovo ostvarivanje. Mešoviti istraživački dizajn koji kombinuje i kvantitativne i kvalitativne metode istraživanja, omogućava da se stekne uvid u osnove karakteristike i ishode koje programi podrške imaju na proces socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Kroz prizmu ekološke perspektive i ekosistemskog modela, istraživanje je omogućilo sagledavanje socijalnog uključivanja kao dinamičnog i višedimenzionalnog procesa koji se oblikuje interakcijom individualnih, porodičnih, organizacionih i društvenih faktora.

Nalazi istraživanja upućuju da postojeći sistem podrške poseduje kapacitete za pružanje kriznih intervencija i inicijalne stabilizacije osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Postojeći programi podrške uspešno odgovaraju na osnovne potrebe osoba sa iskustvom trgovine ljudima kroz obezbeđivanje smeštaja, zdravstvene zaštite, psihosocijalne podrške i ostvarivanja osnovnih prava. Na taj način se stvaraju osnovni uslovi za početak procesa oporavka i socijalnog uključivanja, dok su intervencije usmerene na dugoročan oporavak i socijalno uključivanje manje razvijene. Postojeći model programa podrške dodatno karakteriše: ograničena dostupnost specijalizovanih programa podrške, nedovoljna institucionalizacija dugoročnih usluga, fragmentisanost sistema i nedostatak održivih modela finansiranja, što predstavlja izazove koji utiču na kontinuitet podrške i održivosti postignutih ishoda.

Posmatrajući ishode programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima u različitim domenima, nalazi istraživanja pokazuju da se ostvaruju pozitivni ishod, ali da su oni neravnomerno raspoređeni između različitih dimenzija dobrobiti i različitih faza oporavka. Rezultati potvrđuju da se najveći efekti intervencija ostvaruju u periodu neposredno nakon izlaska iz eksploatacije tj. krizne faze u domenima: obezbeđivanje sigurnog smeštaja, hitne zdravstvene zaštite, psihološke podrške i ostvarivanja osnovnih prava.

Međutim, analiza rezultata pokazuje da uspešni ishodi programa nisu jednako izraženi u oblastima koje predstavljaju ključne pokazatelje dugoročnog socijalnog uključivanja. U fazi prelaska iz krizne faze ka samostalnom funkcionisanju postaju vidljiva ograničenja postojećeg sistema podrške. Rezultati pokazuju da značajan broj osoba ne uspeva da održi kontinuitet korišćenja usluga ili da ostvari stabilne ishode u oblastima koje zahtevaju dugoročnu podršku, poput ekonomskog osnaživanja, održivog stanovanja, obrazovanja i pune socijalne uključenosti.

U kontekstu praćenja ishoda programa podrške važno je da ukažemo na rezultate koji prikazuju njihovu polarizaciju. Sa jedne strane, deo osoba sa iskustvom trgovine ljudima ostvaruje napredak u

oblasti obrazovanja, zapošljavanja, samostalnog stajnovanja i razvoja lične autonomije. Sa druge strane, značajan broj osoba sa iskustvom trgovine ljudima ostaje izvan ovih pozitivnih tokova ili ostvaruje samo delimične pomake. Postojeća distribucija ishoda pokazuje da programi podrške ne proizvode jedinstvene ishode kod svih korisnika, već da oni zavise od složene interakcije individualnih karakteristika, raspoloživih resursa i dostupnosti kontinuirane podrške.

Nalazi istraživanja sugerisu da postojeći sistem podrške dovodi do “selektivnog uspeha intervencija”, što znači da osobe koje uspeju da ostanu uključene u programe podrške tokom dužeg vremenskog perioda ostvaruju značajne pomake u različitim oblastima života. Nasuprot tome, osobe sa kompleksnijim traumatskim iskustvima, izraženijim psihološkim teškoćama, slabijom socijalnom mrežom podrške ili nepovoljnim socio-ekonomskim položajem češće ostaju van ili izlaze iz sistema, što dovodi do ograničenih ishoda programa podrške. Ovaj obrazac ukazuje na potrebu za dodatnim razumevanjem faktora koji doprinose zadržavanju korisnika u programima podrške.

Rezultati istraživanja pokazuju da su najslabiji ishodi u oblasti ekonomskog osnaživanja. Iako kod osoba postoji motivacija za rad i želja za ekonomskom samostalnošću, konkretni ishodi u vidu zaposlenja i održive ekonomske sigurnosti ostaju ograničeni. Nalazi ukazuju na jaz koji postoji između osnaživanja kao cilja intervencija i mogućnosti njegove realizacije u postojećem društveno-ekonomskom kontekstu. Stoga se može zaključiti da programi podrške uspešnije razvijaju lične kapacitete osoba sa iskustvom trgovine ljudima tj. njihovu spremnost za uključivanje na tržište rada, nego što kreiraju uslove za stvarno uključivanje i dugoročno zaposlenje.

Održivost ishoda programa podrške se može postaviti kao osnovni sistemski izazov. Iako rezultati istraživanja pokazuju pozitivne promene kod korisnika u zadovoljenju osnovnih potreba, istovremeno ukazuju da sistem nema dovoljno razvijene mehanizme za dugoročno praćenje i podršku nakon formalnih intervencija. Zbog toga ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri se postignuti ishodi održavaju tokom vremena i da li se mogu smatrati trajnim promenama u kvalitetu života osoba sa iskustvom trgovine ljudima?

Ishodi programa podrške ne mogu se objasniti isključivo kvalitetom pojedinačnih intervencija. Oni predstavljaju rezultat interakcija između ličnih kapaciteta osobe, dostupnosti porodične i socijalne podrške, institucionalnih resursa i širih društvenih okolnosti. Upravo zbog toga uspeh programa podrške treba posmatrati ne kao proizvod izolovanih usluga, već kao rezultat funkcionisanja čitavog sistema podrške.

Takođe, uspešnost programa ne može se procenjivati isključivo brojem pruženih usluga ili brojem osoba uključenih u programe podrške. Pokazatelji uspeha treba da budu održive promene u kvalitetu života, povećanje autonomije, smanjenje rizika od viktimizacije, jačanje socijalne uključenosti i sposobnost osoba sa iskustvom trgovine ljudima da samostalno funkcionišu u zajednici. U tom smislu, rezultati istraživanja potvrđuju da programi podrške predstavljaju važan mehanizam oporavka osoba sa iskustvom trgovine ljudima, ali istovremeno ukazuju da je ostvarivanje održivih i ravnomerno raspoređenih ishoda neophodno dalje unapređenje sistemskih kapaciteta i razvoj dugoročnih modela podrške, kao i postprogramskih intervencija.

Rezultati istraživanja potvrđuju da organizacija civilnog društva ima ključnu ulogu u obezbeđivanju kontinuirane i dugoročne podrške osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Ipak, ona je fokusirana prvobitno na glavni grad, čime se javlja nedovoljna teritorijalna pokrivenost, što može dovesti do nedostupnosti usluge osobama iz ruralnih područja. Fleksibilnost, prilagodljivost i individualizacija

intervencija organizacija civilnog društva potrebama osoba sa iskustvom trgovine ljudima, predstavlja prednost u odnosu na formalni institucionalni sistem. Istovremeno, oslanjanje isključivo na organizacije civilnog društva otvara pitanje održivosti postojećeg modela podrške, imajući u vidu da se aktivnosti civilnog sektora projektno finansiraju u vremenski ograničenom trajanju.

Nalazi istraživanja ukazuju da dostupnost i korišćenje programa podrške nisu jednaki za sve osobe sa iskustvom trgovine ljudima, već mogu biti uslovljeni polnim, rodnim, etničkim i migracionim karakteristikama. Iako Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o strancima i Zakon o azilu prepoznaju žrtve trgovine ljudima kao posebno osetljivu kategoriju koja treba da ima olakšan pristup pravima i uslugama, u praksi neretko dolazi do nejednakosti u pristupu uslugama, po osnovu polnog i rodnog identiteta, ali i građansko-pravnog statusa. Postojeći način funkcionisanja sistema podrške ukazuje na ograničen domet univerzalističkog pristupa u pružanju usluga i naglašava potrebu za razvojem diferenciranih, inkluzivnih i kontekstualno prilagođenih modela podrške. U suprotnom, postoji rizik da postojeći sistem, uprkos formalnom uspostavljenom mehanizmu zaštite, reprodukuje postojeće društvene nejednakosti i ograničava mogućnost oporavka i socijalnog uključivanja najranjivijih grupa osoba sa iskustvom trgovine ljudima.

Istraživanje je potvrdilo da porodična podrška, lični kapaciteti osoba sa iskustvom trgovine ljudima, kvalitetna profesionalna podrška i mogućnosti ekonomskog osnaživanja predstavljaju ključne protektivne faktore u procesu oporavka. Istovremeno, prethodna traumatska iskustva, narušeni porodični odnosi, ekonomska nesigurnost, diskriminacija i fragmentisanost sistema podrške identifikovani su kao značajni faktori rizika koji mogu otežati socijalno uključivanje.

Rezultati istraživanja takođe pokazuju da ishodi programa podrške ne zavise isključivo od kvaliteta pojedinačnih intervencija, već i od širih strukturnih uslova u kojima se one realizuju. Zbog toga unapređenje socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima zahteva ne samo razvoj usluga, već i jačanje institucionalnih kapaciteta, međusektorske saradnje i javnih politika usmerenih na smanjenje socijalne isključenosti i nejednakosti.

Preporuke za unapređenje sistema podrške kako bi se poboljšali ishodi programa podrške socijalnom uključivanju za osobe sa iskustvom trgovine ljudima:

1. Obezbeđivanje dugoročnih i sveobuhvatnih modela podrške kako bi se obezbedio kontinuitet podrške tokom celokupnog procesa oporavka i socijalnog uključivanja,
2. Razvoj postprogramskih mera i mehanizama praćenja osoba nakon izlaska iz formalnih programa podrške,
3. Obezbeđivanje specijalizovanih usluga za osobe sa iskustvom trgovine ljudima - neophodno je povećati broj specijalizovanih programa i usluga namenjenih osobama sa iskustvom trgovine ljudima posebno u oblastima psihološke i psihijatrijske podrške, novih modela stanovanja, ekonomskog osnaživanja i podrške posebno osetljivim grupama,
4. Obezbeđivanje finansijske održivosti sistema – potrebno je razviti stabilnije modele finansiranja usluga socijalnog uključivanja kroz veće učešće javnih budžeta i smanjenja zavisnosti od projektnog finansiranja,
5. Razvoj programa ekonomskog osnaživanja putem specijalizovanih programa zapošljavanja, profesionalne rehabilitacije, mentorstva, podrške, socijalnog preduzetništva i aktivnih mera na tržištu rada namenjenih osobama sa iskustvom trgovine ljudima,
6. Jačanje međusektorske saradnje.

Nalazi ovog istraživanja ukazuju na potrebu za daljim razvojem naučnih saznanja o ishodima programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima, posebno imajući u vidu ograničen broj istraživanja u ovoj oblasti na nacionalnom i međunarodnom nivou. Uzimajući u obzir složenost procesa oporavka i socijalnog uključivanja (Surtees, 2015), buduća istraživanja treba da budu usmerena na dublje razumevanje dugoročnih efekata intervencija. Posebno je važno razvijati longitudinalna istraživanja koja bi omogućila praćenje osoba sa iskustvom trgovine ljudima tokom dužeg vremenskog perioda, uključujući postprogramski period. Takav pristup bi omogućio procenu održivosti postignutih ishoda u oblastima stanovanja, fizičkog i mentalnog zdravlja, obrazovanja, zapošljavanja i socijalne uključenosti.

Buduća istraživanja treba da posvete veću pažnju perspektivi samih osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Iako ovo istraživanje uključuje iskustva osoba, neophodno je obezbediti veće uzorke i razvijati istraživanja koja će omogućiti detaljnije sagledavanje subjektivnih iskustava oporavka, percepcije kvaliteta života i procene korisnosti pojedinačnih intervencija. Na taj način moguće je prevazići dominantno institucionalnu perspektivu i doprineti boljem razumevanju procesa socijalnog uključivanja iz perspektive samih osoba sa iskustvom trgovine ljudima.

Takođe, postoji potreba za istraživanjima koja će analizirati razloge osipanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima iz programa podrške i faktore koji utiču na prekid korišćenja usluge. Dobijeni nalazi ukazuju na smanjenje obuhvata osoba sa iskustvom trgovine ljudima u kasnijim fazama oporavka, ali ostaje nejasno u kojoj meri je reč o uspešnom procesu osamostaljivanja i socijalnog uključivanja, a u kojoj meri o nedovoljnoj dostupnosti ili adekvatnosti podrške. Razumevanje ovog procesa moglo bi da doprinese unapređenju kontinuiteta i održivosti intervencija.

Imajući u vidu postojanje razlika u ishodima između pojedinih grupa korisnika, buduća istraživanja treba da analiziraju specifične potrebe različitih kategorija osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Posebna pažnja treba da bude usmerena na iskustva dece, migranata, stranih državaljana, LGBTQA+ osoba, osoba sa invaliditetom, a u cilju razumevanja intersekcionalnih aspekti ranjivosti i socijalnog uključivanja.

Pravac budućih istraživanja može da se usmeri na razvoj i validaciju standardizovanih instrumenata za procenu ishoda programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Nedostatak jedinstvenih indikatora otežava poređenje rezultata različitih istraživanja i evaluaciju efikasnosti intervencija. Razvoj instrumenata zasnovanih na konceptima kvaliteta života, dobrobiti i socijalne uključenosti doprineo bi unapređenju metodološke utemeljenosti budućih istraživanja.

Preporučuje se i sprovođenje komparativnih istraživanja između različitih zemalja i sistema podrške, kako bi se identifikovale dobre prakse i modeli intervencija koji doprinose održivim ishodima socijalnog uključivanja. Takva istraživanja mogu da doprinesu razvoju politika zasnovanih na dokazima i unapređenju sistema podrške žrtavama trgovine ljudima u Republici Srbiji.

Iako je u Republici Srbiji uspostavljen normativni i institucionalni okvir za zaštitu osoba sa iskustvom trgovine ljudima, rezultati istraživanja ukazuju da postoje značajni izazovi u njihovoj punoj implementaciji, obezbeđivanju kontinuiteta podrške, održivosti intervencija i dugoročnih ishoda socijalnog uključivanja. U tom kontekstu, potrebno je unaprediti strateški pristup socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima kroz razvoj politika koji će ovaj proces posmatrati kao dugoročan, a ne isključivo kao pitanje krizne zaštite. U tom smislu, poželjno je da nacionalni strateški

dokumenti obuhvate jasne ciljeve, indikatore i mehanizme praćenja ishoda socijalnog uključivanja nakon završetka krizne faze.

LITERATURA

Abas, M., Ostrovschi, N. V., Prince, M., Gorceag, V. I., Trigub, C., & Oram, S. (2013). Risk factors for mental disorders in women survivors of human trafficking: a historical cohort study. *BMC psychiatry*, 13, 1-11. [https://doi: 10.1186/1471-244X-13-204](https://doi.org/10.1186/1471-244X-13-204) .

Abrahams, T. O., Farayola, O. A., Amoo, O. O., Ayinla, B. S., Osasona, F., & Atadoga, A. (2024). Continuous improvement in information security: A review of lessons from superannuation cybersecurity uplift programs. *International Journal of Science and Research Archive*, 11(1), 1327-1337.

ADPARE. (2023). *Evaluation of support services provided to victims of trafficking in human beings*. Bucharest: Association for the Development of Alternative Practices for Reintegration and Education.

Ahn, R., Alpert, E. J., Purcell, G., Konstantopoulos, W. M., McGahan, A., Cafferty, E., ... & Burke, T. F. (2013). Human trafficking: review of educational resources for health professionals. *American journal of preventive medicine*, 44(3), 283-289.

Albanese, J., Donnelly, J., & Kelegian, G. (2004). *Human trafficking: Research, policy and practice*. Criminal Justice Institute.

Alexandru, L. M. (2020). The Role of Social Work in Assisting Children Victims of Child Begging. *Revista de Asistență Socială*, 19(3), 99-107.

Alzgoool, M. (2019). Nexus between Green HRM and Green Management towards Fostering Green Values. *Management Science Letters*, 9(12), 2073–2082.

Amadasun, S. (2022). Social work interventions for human trafficking victims' in Nigeria. *International Social Work*, 65(2), 343-355.

Andoh, E. (2025). Treating survivors of human trafficking: Psychologists bring trauma-informed strategies to the therapeutic table. *Monitor on Psychology*, 56(2), 44.

Andreas, P., & Nadelmann, E. (2008). *Policing the globe: Criminalization and crime control in international relations*. Oxford University Press.

Arhin, A. (2013). Trgovina ljudima u svrhu radne eksploatacije: struktura i dinamika pravnog okvira u Republici Srbiji. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 34(2), 1019–1042.

Aronowitz, A. A., & Chmaitilly, M. (2020). Human trafficking: Women, children, and victim-offender overlap. In *Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*.

Astesa, D., & Nisa, I. K. (2024). Social Reintegration of Victims of Human Trafficking in Indonesia. *KnE Social Sciences*, 1019-1026.

ASTRA. (2011). *Trgovina ljudima u Republici Srbiji: Izveštaj za period 2000–2010*. Beograd: ASTRA – Akcija protiv trgovine ljudima.

Atanasov, D. S. (2005). Seksualna eksploatacija žrtava trgovine ljudima. *Pravni poredak Srbije i aktuelni međunarodni i regionalni procesi*, 107.

Atina (2017). Iza zatvorenih vrata 2: Položaj žena i devojčica izloženih riziku od trgovine ljudima u kontekstu migracija u Srbiji. Beograd: NGO Atina.

Aziani, A. (2023). The heterogeneity of human smugglers: a reflection on the use of concepts in studies on the smuggling of migrants. *Trends in Organized Crime*, 26(1), 80-106.

Babović, M., Obradović, J., i Stević, M. (2022). *Trgovina ljudima u Srbiji –presek stanja u kontekstu 21. veka*. Beograd: Astra.

Bales, K. (2007). *Ending slavery: How we free today's slaves*. University of California Press.

Bandović, I., Jovanović, S., & Mijalković, M. Ć. (2008). *Prepoznavanje trgovine ljudima*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije.

Barner, J. R., Okech, D., & Camp, M. A. (2014). Socio-economic inequality, human trafficking, and the global slave trade. *Societies*, 4(2), 148–160. <https://doi.org/10.3390/soc4020148>

Barner, J. R., Okech, D., & Camp, M. A. (2018). “One Size Does Not Fit All:” A Proposed Ecological Model for Human Trafficking Intervention. *Journal of Evidence-Informed Social Work*, 15(2), 137–150. <https://doi.org/10.1080/23761407.2017.1420514>

Barner, J. R., Okech, D., & Camp, M. A. (2018). Socio-ecological correlates of human trafficking identification in the United States. *Journal of Human Trafficking*, 4(2), 117–133. <https://doi.org/10.1080/23322705.2017.1326369>

Barner, J. R., Okech, D., & Camp, M. A. (2019). The socio-ecological model and human trafficking: A framework for prevention and intervention. *Journal of Human Trafficking*, 5(1), 1–12. <https://doi.org/10.1080/23322705.2018.1426285>

Barry, K. (1995). *The prostitution of sexuality*. New York, NY: New York University Press.

Bass, J., Bearup, L., Bolton, P., Murray, L., & Skavenski, S. (2011). Implementing trauma focused cognitive behavioral therapy (TF-CBT) among formerly trafficked-sexually exploited and sexually abused girls in Cambodia: A feasibility study. *Phnom Penh, Cambodia: World Vision*.

Batts, R. A. (2020). *Using trauma-informed and victim-centered approaches to provide assistance to survivors of human trafficking* (Doctoral dissertation, Valdosta State University).

Bearup, L. S. (2016). Reintegration as an emerging vision of justice for victims of human trafficking. *International Migration*, 54(4), 164–176.

Beck, D. C., Choi, K. R., Munro-Kramer, M. L., & Lori, J. R. (2017). Human trafficking in Ethiopia: a scoping review to identify gaps in service delivery, research, and policy. *Trauma, Violence, & Abuse*, 18(5), 532-543. <https://doi.org/10.1177/1524838016641670>

Beck, M. E., Lineer, M. M., Melzer-Lange, M., Simpson, P., Nugent, M., & Rabbitt, A. (2015). Medical Providers' Understanding of Sex Trafficking and Their Experience With At-Risk Patients. *Pediatrics*, 135(4), e895–e902. <https://doi.org/10.1542/peds.2014-2814>

Berger, R. (2015). Now I see it, now I don't: Researcher's position and reflexivity in qualitative research. *Qualitative Research*, 15(2), 219–234.

Bernat, F. P., & Winkeller, H. C. (2010). Human sex trafficking: The global becomes local. *Women & Criminal Justice*, 20(1-2), 186-192.

Bešić, M. (2019). *Metodologija društvenih nauka*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Bjelajac, Z. D., & Jovanovic, M. B. (2012). The Role of Religion in Development and Suppression of Prostitution. *Kultura Polisa*, 9, 163.

Bjelajac, Ž., & Banović, B. (2012). Osvrt na traume i potrebe žrtava trgovine ljudima. U Ž. Bjelajac & M. Zirojević (Ur.), *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije „Organizovani kriminalitet—izazov XXI veka”* (str. 203–227). Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.

Boister, N. (2016). The cooperation provisions of the UN Convention against transnational organised crime: a 'toolbox' rarely used?. *International Criminal Law Review*, 16(1), 39-70.

Bouche, V., & Bailey, M. (2020). The UNODC Global Report on Trafficking in Persons: An Aspirational Tool with Great Potential. In J. A. Winterdyk & J. Jones (Eds.), *The Palgrave International Handbook of Human Trafficking* (pp. 163–176). Palgrave Macmillan.

Božić, V. (2017). Žrtve nasilja u obitelji kao posebno ranjive skupine podložne trgovanju ljudima. *Pravni život*, 66(9), 233-248.

Brennan, D., & Plambech, S. (2018). Moving forward—life after trafficking. *Anti-Trafficking Review*, 10, 6–11.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard university press.

Bronfenbrenner, U., & Evans, G. W. (2000). Developmental Science in the 21 [sup st] Century: Emerging Questions, Theoretical Models, Research Designs and Empirical Findings. *Social development*, 9(1).

Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (2007). The bioecological model of human development. *Handbook of child psychology*, 1.

Brückner, M. (2008). Women in prostitution and social responsibility. *Social Work & Society*, 6(2), 315-323.

Brunovskis, A. & Surtees, R. (2008). Agency or illness—the conceptualization of trafficking: victims' choices and behaviors in the assistance system. *Gender, technology and Development*, 12(1), 53-76.

Brunovskis, A. & Surtees, R. (2013). Coming home: Challenges in family reintegration for trafficked women. *Qualitative Social Work*, 12(4), 454-472.
<https://doi.org/10.1177/1473325011435257>.

Brunovskis, A., & Surtees, R. (2010). Untold stories: Biases and selection effects in research with victims of trafficking for sexual exploitation. *International Migration*, 48(4), 1–37.

Brunovskis, A., & Surtees, R. (2012). *A Fuller Picture: Addressing Trafficking-related Assistance Needs and Socio-economic Vulnerabilities*. Oslo/Washington DC: Fafo Institute and Nexus Institute.

Brunovskis, A., & Surtees, R. (2019). Identification of trafficking victims in Europe and the former Soviet Union. In J. B. Clark & S. Poucki (Eds.), *The SAGE Handbook of Human Trafficking and Modern Day Slavery* (pp. 339–359). SAGE Publications.

Bryant, K. & Landman, T. (2020). Combatting human trafficking since Palermo: What do we know about what works?. *Journal of human trafficking*, 6(2), 119-140.

Bryant-Davis, T., & Tummala-Narra, P. (2017). Cultural oppression and human trafficking: Exploring the role of racism and ethnic bias. *Women & Therapy*, 40(1–2), 152–169.

Busch-Armendariz, N., Nsonwu, M. B., & Heffron, L. C. (2014). A kaleidoscope: The role of the social work practitioner and the strength of social work theories and practice in meeting the complex needs of people trafficked and the professionals that work with them. *International Social Work*, 57(1), 7–18.

Caliber Associates. (2007). *Evaluation of comprehensive services for victims of trafficking: Key findings and lessons learned*. Fairfax, VA: Caliber Associates.

Caliber. (2007). *Evaluation of comprehensive services for victims of human trafficking: Key findings and lessons learned*.

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. (2017). *Godišnji izveštaj*.
<https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. (2018). *Godišnji izveštaj*.
<https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. (2019). *Godišnji izveštaj*.
<https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. (2020). *Godišnji izveštaj*.
<https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. (2021). *Godišnji izveštaj*.
<https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. (2022). *Godišnji izveštaj*.
<https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>

Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima. (2023). *Godišnji izveštaj*.
<https://centarzztlj.rs/statisticki-podaci/>

Chantler, K., Gangoli, G., & Hester, M. (2009). Forced marriage in the UK: Religious, cultural, economic or state violence? *Critical Social Policy*, 29(4), 587–612.

Chapdelaine, R. P. (2015). Linking history to practice: Mapping the history of Nigeria as a tool to combat human trafficking today. *The Social Practice of Human Rights*, 3, 1–2.

Chassagne, P., & Gjelošhaj, K. (2004). Nasilje i eksploatacija mladih žena: mobilnost i jačanje mreža albanske prostitucije. *Temida*, 1.

Chung, R. C. Y. (2009). Cultural perspectives on child trafficking, human rights & social justice: A model for psychologists. *Counselling Psychology Quarterly*, 22(1), 85-96.

Clawson, H. J., & Dutch, N. M. (2008). *Evaluation of comprehensive services for victims of human trafficking: Key findings and lessons learned*. Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice. <https://www.ojp.gov> Pristupljeno: 01. maj 2025. godine.

Clawson, H. J., Dutch, N. M., Salomon, A., & Grace, L. G. (2009). Study of HHS programs serving human trafficking victims. *Final report*. US Department of Health and Human Services. Office of the Assistant Secretary for Planning and Evaluation.

Cockbain, E., & Bowers, K. (2019). Human trafficking for sex, labour and domestic servitude: How do key trafficking types compare and what are their predictors? *Crime, Law and Social Change*, 72, 9–34.

Council of Europe (2005). *Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings*. Warsaw.

Council of Europe. (2020). *GRETA – Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings*. Pristupljeno 19. aprila 2025. sa <https://www.coe.int/en/web/anti-human-trafficking/greta>

Cracolici, M. F., Giambona, F., & Cuffaro, M. (2013). Family structure and subjective economic well-being: Some new evidence. *Social Indicators Research*, 118(1), 433–456. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0425-5>

Crawford, M. (2020). Ecological Systems theory: Exploring the development of the theoretical framework as conceived by Bronfenbrenner. *J Public Health Issue Pract*, 4(2), 170.

Crawford, M., & Kaufman, M. R. (2008). Sex trafficking in Nepal: Survivor characteristics and long-term outcomes. *Violence against women*, 14(8), 905–916. <https://doi.org/10.1177/1077801208320906>

Creswell, J. W. & Plano Clark, V. L. (2007). *Designing and conducting mixed methods research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publication.

Criswell, L. K. (2015). *The thriving conversation project: A pilot assessment of the use of thriving principles with sexually exploited youth*. Fuller Theological Seminary, School of Psychology.

Cummins, R. A. (1995). On the trail of the gold standard for subjective well-being. In H. Berlim (Ed.), *The Gold Standard of Happiness* (pp. 179–200). Springer.

Cummins, R. A. (2018). Subjective wellbeing as a social indicator. *Social Indicators Research*, 135(3), 879–891. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1496-x>

Curran, R. L., Naidoo, J. R., & Mchunu, G. (2017). A theory for aftercare of human trafficking survivors for nursing practice in low resource settings. *Applied nursing research*, 35, 82–85. <https://doi.org/10.1016/j.apnr.2017.03.002>

Cyrus, N. (2015). The concept of demand in relation to trafficking in human beings. A review of debates since the late 19th century. *International Centre for Migration Policy Development*.

Davidson, J. N. O. C. (2017). The Presence of the Past: Lessons of history for anti-trafficking work. *Anti-Trafficking Review*, (9), 1–12.

Davidtz, J., Haskamp, C. M., Millen, D. H., Plombon, B., Basilio, G., & Kennedy, T. D. (2022). *Sex trafficking: Best practices for assessment and intervention*. Springer Nature.

Davy, D. (2015). Understanding the support needs of human-trafficking victims: A review of three human-trafficking program evaluations. *Journal of Human Trafficking*, 1(4), 318–337.

Davy, D. (2016). Anti-human trafficking interventions: How do we know if they are working?. *American Journal of Evaluation*, 37(4), 486-504.

De Angelis, M. (2016). *Human trafficking: Women's stories of agency*. Cambridge Scholars Publishing.

Dell, N. A., Maynard, B. R., Born, K. R., Wagner, E., Atkins, B., & House, W. (2019). Helping survivors of human trafficking: A systematic review of exit and post-exit interventions. *Trauma, Violence, & Abuse*, 20(2), 183–196.

Demeke, S. (2024). A human rights-based approach for effective criminal justice response to human trafficking. *Journal of International Humanitarian Action*, 9, Article 4. <https://doi.org/10.1186/s41018-023-00143-4>

Derks, A. (1998). *Reintegration of victims of trafficking in Cambodia*. International Organization for Migration.

Derne, S. (2005). The (limited) effect of cultural globalization in India: implications for culture theory. *Poetics*, 33(1), 33-47.

Dimitrijević, P., Kostić, M., i Knežević, S. (2011). *Trgovina ljudima: pravna zaštita u međunarodnim i nacionalnim okvirima*. Pravni fakultet u Nišu.

Dimitrijević, V., Popović, D., Papić, T. i Petrović, V. (2006). *Međunarodno pravo ljudskih prava* (str. 6). Beogradski centar za ljudska prava.

Dodge, R., Daly, A., Huyton, J., & Sanders, L. (2012). The challenge of defining wellbeing. *International Journal of Wellbeing*, 2(3), 222–235. <https://doi.org/10.5502/ijw.v2i3.4>

Doležal, D. (2007). Prevencija trgovanja ljudima. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 28(2), 1399-1420.

Dottridge, M. (2017). Collateral damage provoked by anti-trafficking measures. In *Routledge Handbook of Human Trafficking* (pp. 342-354). Routledge.

Doychak, K., & Raghavan, C. (2020). “No voice or vote:” trauma-coerced attachment in victims of sex trafficking. *Journal of human trafficking*, 6(3), 339-357.

Dudley, J. R. (2020). *Social work evaluation: Enhancing what we do*. Oxford University Press.

Dutta, S. (2016). Institutional care in India: Investigating processes for social reintegration. *Children and Youth Services Review*, 66, 144–153. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2016.05.010>

Ediae, A. A., Chikwe, C. F., & Kuteesa, K. N. (2024). Predictive analytics for proactive support in trafficking prevention and victim reintegration. *Engineering Science & Technology Journal*, 5(4), 1502-1523.

Edwards, K. M., Siller, L., Cerny, S., Klinger, J., Broin, M., Wheeler, L. A., & Baugh, L. (2021). Call to Freedom: A promising approach to supporting recovery among survivors of sex trafficking. *Journal of Human Trafficking*, 9(1), 1–11. <https://doi.org/10.1080/23322705.2021.1894410>

Enrile, A. (Ed.). (2017). *Ending Human Trafficking and Modern-day Slavery: Freedom's Journey*. Sage Publications.

Ervin, M. (2017). Dynamics of trafficking in human beings and the role of the social worker: Albanian Case. *European Scientific Journal*, 13(32), 89-108.

Escandon Villalobos, A. D. (2014). *Child victims of human trafficking: An ecological overview in Chile*. Cornell University.

European Commission. (2012). *The EU strategy towards the eradication of trafficking in human beings 2012–2016* (COM(2012) 286 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52012DC0286> . Pristupljeno: 19. aprila 2024. godine.

European Commission. (2017). *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council: Reporting on the follow-up to the EU strategy towards the eradication of trafficking in human beings and identifying further concrete actions*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2017%3A728%3AFIN20> Pristupljeno: 19.aprila 2025. godine

European Commission. (2021). *EU Strategy on combatting trafficking in human beings (2021-2025): New Strategy to Prevent Trafficking, Break Criminal Business Models, Protect and Empower Victims*. European Commission. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/internal-security/organised-crime-and-human-trafficking/together-against-trafficking-human-beings_en

Evaluation and Program Planning, 92, 102100. Ernewein, Charrita, "Survivors of Human Trafficking: Reintegration into the Community and Society"(2021). Electronic Theses and Dissertations, 2020-. 1324. <https://stars.library.ucf.edu/etd2020/1324> Pristupljeno 08. jun 2025. godine.

Finigan-Carr, N. M., Johnson, M. H., Pullmann, M. D., Stewart, C. J., & Fromknecht, A. E. (2019). A traumagenic social ecological framework for understanding and intervening with sex trafficked children and youth. *Child and adolescent social work journal*, 36(1), 49-63.

Foreign and Commonwealth Office and Home Office. (2005). Forced marriage: A wrong not a right.

Franchino-Olsen, H. (2021). Vulnerabilities relevant for commercial sexual exploitation of children/domestic minor sex trafficking: A systematic review of risk factors. *Trauma, Violence, & Abuse*, 22(1), 99-111.

Friedman, B. D., & Allen, K. N. (2011). Systems theory. *Theory & practice in clinical social work*, 2(3), 3-20.

Gallagher, A. T. (2010). *The international law of human trafficking*. Cambridge University Press.

Gallagher, A. T., & Ezeilo, J. N. (2015). *The UN special rapporteur on trafficking in persons and the non-punishment principle: A human rights-based approach to criminal law*. *Anti-Trafficking Review*, (4), 80–98. <https://doi.org/10.14197/atr.20121546>

Gangoli, G., Chantler, K., Hester, M., & Singleton, A. (2011). Understanding forced marriage: definitions and realities. *Forced marriage. Introducing a social justice and human rights perspective*, 25, 45.

Garcia, M. R. (2012). The League of Nations and the moral recruitment of women. *International Review of Social History*, 57(S20), 97-128.

Gerassi, L. (2015). A heated debate: Theoretical perspectives of sexual exploitation and sex work. *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 42(4), Article 6.

Gerassi, L. (2015). From exploitation to industry: Definitions, risks, and consequences of domestic sexual exploitation and sex work among women and girls. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 25.

Gerassi, L., & Nichols, A. J. (2018). *Sex trafficking and commercial sexual exploitation: Prevention, advocacy, and trauma-informed practice*. Springer.

Gezie, L. D., Yalew, A. W., Gete, Y. K., Azale, T., Brand, T., & Zeeb, H. (2018). Socio-economic, trafficking exposures and mental health symptoms of human trafficking returnees in Ethiopia: using a generalized structural equation modelling. *International journal of mental health systems*, 12, 1-13.

Gibbons, P., Chisolm-Straker, M., & Stoklosa, H. (2020). Human trafficking: Definitions, epidemiology, and shifting ground. *Medical Perspectives on Human Trafficking in Adolescents: A Case-Based Guide*, 1-12.

Gibbs, D., Walters, J. H., Lutnick, A., Miller, S., & Kluckman, M. (2014). *Evaluation of services for domestic minor victims of human trafficking*. Research Triangle Park, NC:: RTI International.

Gitterman, A., & Germain, C. B. (2008). *The life model of social work practice: Advances in theory and practice* (3rd ed.). Columbia University Press.

Gomes, S. P., & Sani, A. I. (2023). Trafficking women for sexual exploitation: A systematic review. *Psych*, 5(3), 619-629.

Graham, L. M., Macy, R. J., Eckhardt, A., Rizo, C. F., & Jordan, B. L. (2019). Measures for evaluating sex trafficking aftercare and support services: A systematic review and resource compilation. *Aggression and violent behavior*, 47, 117-136. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2019.04.001>

Grujić, M. (2013). Eksploatacija žrtava trgovine ljudima. *Pravne teme*, 1(03), 240-253.

Halley, J.E. and Kotiswaran, P. and Thomas, C. and Shamir, Hila (2006) From the International to the Local in Feminist Legal Responses to Rape, Prostitution/Sex Work and Sex Trafficking: Four Studies in Contemporary Governance Feminism, in: *Harvard Journal of Law & Gender* 29 (2): 335 – 423.

Hamdan, A., Smith, L., & Zhao, Y. (2024). Using predictive analytics in global anti-trafficking efforts: A data-driven approach. *Journal of Human Trafficking Studies*, 10(2), 145–162.

Hammond, G. C., & McGlone, M. (2014). Entry, progression, exit, and service provision for survivors of sex trafficking: Implications for effective interventions. *Global Social Welfare*, 1(4), 157-168.

Hand, M. D. (2024). Social constructions of sex trafficking and needs for a critical intersectional and trauma-informed approach: A critical review. *Journal of Human Trafficking*, 10(1), 100–119. <https://doi.org/10.1080/10428232.2024.2355422>

Hansen, F., Berntsen, G. K. R., & Salamonsen, A. (2019). Patient pathways as social drama: a qualitative study of cancer trajectories from the patient's perspective. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 14(1), 1639461.

Hardison Walters, J. L., Krieger, K., Tibaduiza, E., Sheppard, M., & Kolnik, J. (2021). *Evaluation of the Domestic Victims of Human Trafficking Program: Final report*. Office of Planning, Research, and Evaluation, Administration for Children and Families, U.S. Department of Health and Human Services. <https://www.acf.hhs.gov/opre/report/evaluation-domestic-victims-human-trafficking-program-final-report>. Pristupljeno: 02. februara 2025. godine.

Harkins, B. (2017). Constraints to a robust evidence base for anti-trafficking interventions. *Anti-Trafficking Review*, 8, 113–130.

Harvey, M. R. (1996). An ecological view of psychological trauma and trauma recovery. *Journal of traumatic stress*, 9(1), 3-23.

Headey, B., & Wearing, A. (1989). Personality, life events, and subjective well-being: Toward a dynamic equilibrium model. *Journal of Personality and Social psychology*, 57(4), 731.

Hedin, U. C., & Mansson, S. A. (2004). The importance of supportive relationships among women leaving prostitution. *Journal of Trauma Practice*, 2(3–4), 223–237. https://doi.org/10.1300/J189v02n03_13

Hemmings, S., Jakobowitz, S., Abas, M., Bick, D., Howard, L. M., Stanley, N., ... & Oram, S. (2016). Responding to the health needs of survivors of human trafficking: a systematic review. *BMC health services research*, 16, 1-9.

Hester, M., Chantler, K., Gangoli, G., Devgon, J., Sharma, S., & Singleton, A. (2008). Forced marriage: the risk factors and the effect of raising the minimum age for a sponsor, and of leave to enter the UK as a spouse or fiancé (e). *School for Policy Studies, University of Bristol*.

Hickman, A. J., Christoffersen, L., Sami, M., & Trivedi, C. (2009, October). A social ecological framework for addressing social issues. In *First Annual Interdisciplinary Conference on Human Trafficking, 2009* (p. 4).

Hom, K. A., & Woods, S. J. (2013). Trauma and its aftermath for commercially sexually exploited women as told by front-line service providers. *Issues in mental health nursing*, 34(2), 75-81. <https://doi.org/10.3109/01612840.2012.723300>

Honeycutt, R. J. (2012). *Sex trafficked survivors' recovery: program evaluation of Transitions Global Cambodian safe house* (Doctoral dissertation, George Fox University).

Hopper, E. K. (2017). The multimodal social ecological (MSE) approach: A trauma-informed framework for supporting trafficking survivors' psychosocial health. In M. Chisolm-Straker & H. Stoklosa (Eds.), *Human trafficking is a public health issue* (pp. 153–183). Springer.

Hossain, M., Zimmerman, C., Abas, M., Light, M., & Watts, C. (2010). The relationship of trauma to mental disorders among trafficked and sexually exploited girls and women. *American journal of public health*, 100(12), 2442-2449. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2009.178153>

Human Trafficking Research Initiative. (2024). *HTRI Research & Learning Agenda*. Innovations for Poverty Action. <https://humantraffickingresearch.org/wp-content/uploads/2024/02/HTRI-Research-Learning-Agenda.pdf> . Pristupljeno 20. Decembra 2024. godine.

Hunčeka, S. (2019). Uloga nevladinih organizacija u postupanju i asistenciji žrtvama trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini. *Društvene Devijacije*, 4(4), 546–565.

ILO (2006). Praćenje fenomena trgovine ljudima – Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija, *Međunarodna organizacija za migracije, Beograd*.

ILO, A. (2005). Global Alliance Against Forced Labour. *ILO, Geneva*.

Innocence Freed. (2023). *How stable housing reduces recidivism for trafficking survivors*. Innocence Freed. <https://innocencefreed.org/how-stable-housing-reduces-recidivism-for-trafficking-survivors/>

International Labour Organization, (2004). A Rapid Assessment of Bonded Labour in Domestic Work and Begging in Pakistan, ILO, Geneva.

International Labour Organization, Walk Free Foundation & International Organization for Migration. (2017). Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage. Geneva: ILO.

International Labour Organization. (2014). Profits and Poverty: The Economics of Forced Labour. Geneva: ILO.

International Organization for Migration. (2023). *Monitoring the reintegration of trafficking survivors: Study & toolkit*. Geneva: IOM.

IOM (2010). Caring for Trafficked Persons: Guidance for Health Providers.

Irwin, N. (2017). Police officer understandings of human trafficking and awareness of anti-trafficking measures. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 40(2), 291-305.

Isakov, A. B., Žegarac, N., & Marković, V. (2023). Surviving their journey: A trauma-informed approach to migrant children's experiences of violence on the Western Balkan route. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 9(2), 89-107.

Iuhas, A. (2020). The Phenomenon Of Trafficking In Human Beings In The International And European Documents. *Analele Universității din Oradea. Relații Internationale și Studii Europene (RISE)*, 12(12), 229-240.

Izveštaj o trgovini ljudima Srbija (2020). Beograd. State department. Dostupno na: <https://www.state.gov/reports/2020-trafficking-in-persons-report/serbia/>. Pristupljeno 02.februara 2024. godine.

Izveštaj o trgovini ljudima Srbija (2021). Beograd. State department. Dostupno na: <https://www.state.gov/reports/2021-trafficking-in-persons-report/serbia/>. Pristupljeno 02. februara 2024. godine.

Izveštaj o trgovini ljudima: Srbija (2022). Beograd. State department. Dostupno na: <https://www.state.gov/reports/2022-trafficking-in-persons-report/serbia/> Pristupljeno: 02. februara 2024. godine.

Izveštaj o trgovini ljudima: Srbija (2023). Beograd. State department. Dostupno na: <https://www.state.gov/reports/2023-trafficking-in-persons-report/serbia/> Pristupljeno: 02. februara 2024. godine.

Jain, J., Bennett, M., Bailey, M. D., Liaou, D., Kaltiso, S. A. O., Greenbaum, J., ... & Potter, J. E. (2022). Creating a collaborative trauma-informed interdisciplinary citywide victim services model focused on health care for survivors of human trafficking. *Public Health Reports*, 137(1_suppl), 30S-37S.

Jannesari, S., Damara, B., Witkin, R., Katona, C., Sit, Q., Dang, M., ... & Paphitis, S. A. (2024). The modern slavery core outcome set: A survivor-driven consensus on priority outcomes for recovery, wellbeing, and reintegration. *Trauma, Violence, & Abuse*, 25(3), 2377-2389.

Jevtović, M., & Milašinović, S. (2002). *Samougrožavanje društva: socijalno-patološke devijacije*. Sinex.

Jones, L., Engstrom, D. W., Hilliard, T., & Diaz, M. (2007). Globalization and human trafficking. *Journal of Sociology & Social Welfare*, 34(2), 107–122.

Judge, A. M., Murphy, J. A., Hidalgo, J., & Macias-Konstantopoulos, W. (2018). Engaging survivors of human trafficking: complex health care needs and scarce resources. *Annals of internal medicine*, 168(9), 658-663. <https://doi.org/10.7326/M17-260>.

Kara, S. (2017). *Modern Slavery: A Global Perspective*. Columbia University Press.

Kasper, E., & Chiang, M. (2020). Survivors' perspectives on successful reintegration after trafficking.

Kaufman, M. R., & Crawford, M. (2011). Research and activism review: Sex trafficking in Nepal: A review of intervention and prevention programs. *Violence against women*, 17(5), 651-665. <https://doi.org/10.1177/1077801211407431>

Kemp, S. P., Whittaker, J. K., & Tracy, E. M. (2024). *Person-environment practice: Social ecology of interpersonal helping*. Taylor & Francis.

Keyes, C. L. M. (2009). The nature and importance of positive mental health in America's adolescents. In R. Gilman, E. S. Huebner, & M. J. Furlong (Eds.), *Handbook of Positive Psychology in Schools* (pp. 9–23). Routledge.

Keyes, C. L. M., & Simoes, E. J. (2012). To flourish or not: Positive mental health and all-cause mortality. *American Journal of Public Health*, 102(11), 2164–2172. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2012.300918>

Khalid, N., Islam, D. M. Z., & Ahmed, M. R. M. (2019). Sentrepreneurial training and organizational performance: Implications for future. *Humanities & Social Sciences Reviews*, 7(2), 590-593.

Kiani, R., Stasko, T., Mohebbi, S., & Waller, L. A. (2022). Optimizing placement of residential shelters for women survivors of domestic violence: Incorporating accessibility, safety, and survivor needs. *Health & Place*, 75, 102760. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2022.102760>

Kiss, L., Pocock, N. S., & Naisangsri, V. (2015). Health of men, women, and children in post-trafficking services in Cambodia, Thailand, and Vietnam: an observational cross-sectional study (vol 3, pg e154, 2015). *LANCET GLOBAL HEALTH*, 3(4), E198-E198.

Knežević, S., Božić, V., i Nikač, Ž. (2017). Globalni i regionalni aspekt pravnog i institucionalnog okvira za suzbijanje trgovine ljudima. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu-Collection of papers, Faculty of Law, Nis*, 76(1), 295-318.

Krieger, K. E., Gibbs, D. A., & Cutbush, S. L. (2022). Evaluating human trafficking service programs: What can be learned from domestic violence service program evaluations. *Journal of human trafficking*, 8(2), 157-183.

Krivični zakonik Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

Krunic, J., Mitic, M., & Malbasa, D. (2021). *Analiza usluga zaštite i podrške žrtvama trgovine ljudima u Srbiji*. ASTRA.

Kujundžić, A. (2024). *Fenomenološke osobitosti i zaštita žrtava trgovanja ljudima u Hrvatskoj* (Doctoral dissertation, University of Zagreb. Faculty of Law).

Le, D. (2017). "Reconstructing a sense of self": Trauma and coping among returned women survivors of human trafficking in Vietnam. *Qualitative Health Research*, 27(4), 509–519. <https://doi.org/10.1177/>

League of Nations. (1919). *Covenant of the League of Nations*.

Lee, M. (2013). Introduction: Understanding human trafficking. In *Human trafficking* (pp. 1-25). Willan.

Leppänen, K. (2007, November). Movement of women: Trafficking in the interwar era. In *Women's Studies International Forum* (Vol. 30, No. 6, pp. 523-533). Pergamon.

Limoncelli, S. (2020). *The politics of trafficking: The first international movement to combat the sexual exploitation of women*. Stanford University Press.

Logan, T. K., Walker, R., & Hunt, G. (2009). Understanding human trafficking in the United States. *Trauma, Violence, & Abuse*, 10(1), 3–30.

Lusk, M., & Lucas, F. (2009). The challenge of human trafficking and contemporary slavery. *Journal of comparative social welfare*, 25(1), 49-57.

Macias Konstantopoulos, W., Ahn, R., Alpert, E. J., Cafferty, E., McGahan, A., Williams, T. P., ... & Burke, T. F. (2013). An international comparative public health analysis of sex trafficking of women and girls in eight cities: achieving a more effective health sector response. *Journal of Urban Health*, 90, 1194-1204.

Macias-Konstantopoulos, W. (2016). Human trafficking: The role of medicine in interrupting the cycle of abuse and violence. *Annals of Internal Medicine*, 165(8), 582–588.

Macy, R. J., & Johns, N. (2011). Aftercare services for international sex trafficking survivors: Informing US service and program development in an emerging practice area. *Trauma, Violence, & Abuse*, 12(2), 87-98. <https://doi.org/10.1177/1524838010390709>

Macy, R. J., Eckhardt, A., Wretman, C. J., Hu, R., Kim, J., Wang, X., & Bombeeck, C. (2022). Developing evaluation approaches for an anti-human trafficking housing program. *American Journal of Evaluation*, 43(4), 539-558.

Marburger, K., & Pickover, S. (2020). A Comprehensive Perspective on Treating Victims of Human Trafficking. *Professional Counselor*, 10(1), 13-24. <https://doi.org/10.15241/km.10.1.13>

Marković, M., i Pavlović, Z. Osobenosti modernog ropstva kao devijantne društvene pojave 2.

Martens, J., Pieczkowski, M., & van Vuuren-Smyth, B. (2003). *Seduction, sale and slavery: Trafficking in women & children for sexual exploitation in Southern Africa*. Pretoria: International Organization for Migration (IOM) Regional Office for Southern Africa.

Martin, H. M., & Smith, L. M. (2015). Historical overview and demographic analysis of human trafficking in the USA. *International journal of public law and policy*, 5(3), 219-248.

McAdam, M., Surtees, R., & Johnson, L. S. (2019). *Legal and ethical issues in data collection on trafficking in persons*. Washington, DC: NEXUS Institute.

McCarthy, L. A. (2018). Life after trafficking in Azerbaijan: Reintegration experiences of survivors. *Anti-Trafficking Review*, 10, 105–112.

McCray, K., Wesely, J. K., & Rasche, C. E. (2011). Rehab retrospect: Former prostitutes and the (re)construction of deviance. *Deviant Behavior*, 32(8), 743–768. <https://doi.org/10.1080/01639625.2010.514224>

McDonald, L., & Timoshkina, N. (2004). Examining service needs of trafficked women from the former Eastern Bloc: The Canadian case. *Journal of Social Work Research and Evaluation*, 5(2), 169-192.

Meshkovska, B., Bos, A. E., & Siegel, M. (2021). Long-term (re) integration of persons trafficked for the purpose of sexual exploitation. *International review of victimology*, 27(3), 245-271. doi:10.1177/02697580211011445

Mijalković, S. (2005). Oblici trgovine ljudima. *Temida*, 8(1), 33-42.

Milković, I. (2020). Trgovina ljudima kao najteži oblik kršenja ljudskih prava. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 57(4), 1097-1111.

Milković, I. (2021). TRGOVANJE LJUDIMA-ANALIZA SLUČAJA. *Zbornik Radova Pravnog Fakulteta u Splitu*, 58(3).

Modern Slavery PEC. (2022). *Modern Slavery Core Outcome Set toolkit*. London: Modern Slavery and Human Rights Policy and Evidence Centre.

Molland, S. (2005). Human trafficking and poverty reduction: Two sides of the same coin?. *Lao Development Journal: Juth Pakai*, 4, 27-37.

Munsey, S., Miller, H. E., & Rugg, T. (2018). GenerateHope: A comprehensive treatment model for sex-trafficked women. *Journal of evidence-informed social work*, 15(4), 420-431. <https://doi:10.1080/23761407.2018.1467809>

Muraya, D. N., & Fry, D. (2016). Aftercare services for child victims of sex trafficking: A systematic review of policy and practice. *Trauma, Violence, & Abuse*, 17(2), 204-220.

Muriuki, S. (2022). What does holistic protection, support, rehabilitation and reintegration to victims look like? In R. Julian, R. Malinowski, & R. Redhead (Eds.), *10 years of counter trafficking in persons act in Kenya 2010–2020: Achievements, challenges and opportunities* (p. 54). Awareness Against Human Trafficking (HAART) & Leeds Beckett University.

Musa, I. (2017). Trgovina ljudima–ropstvo 21. stoljeća. *Hum*, 12(17-18), 88-113.

Nagy, R., Snooks, G., Quenneville, B., Chen, L., Wiggins, S., Debassige, D., ... & Timms, R. (2020). Human trafficking in northeastern Ontario: collaborative responses. *First Peoples Child & Family Review*, 15(1), 80-104.

National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (1979). *The Belmont report: Ethical principles and guidelines for the protection of human subjects of research*. U.S. Department of Health, Education, and Welfare.

NEXUS Institute. (2015). *Život posle trgovine ljudima: Reintegracija žrtava trgovine ljudima na Balkanu 2007–2014*. https://nexusinstitute.net/wp-content/uploads/2015/06/traitehumains_serb_def.pdf Pristupljeno: 05. maj 2025. godine.

Nikolić-Ristanović, V., i Ćopić, S. (2010). Izazovi pružanja pomoći žrtvama trgovine ljudima u Srbiji. *Zbornik radova-„Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman deo II/Disabilities and Disorders: Phenomenology, Prevention and Treatment Part II “*, Beograd/Belgrade 2010, 559-573.

O’Callaghan, P., McMullen, J., Shannon, C., Rafferty, H., & Black, A. (2013). A randomized controlled trial of trauma-focused cognitive behavioral therapy for sexually exploited, war-affected Congolese girls. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 52(4), 359-369. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2013.01.013>

OEBS. (2018). *Model smernica o vladinim merama sprečavanja trgovine ljudima u svrhu radne eksploatacije u lancima snabdevanja*. Kancelarija specijalnog predstavnika, Beč.

Office of Planning, Research, and Evaluation [OPRE]. (2023). *Economic empowerment for people who have experienced human trafficking: A guide for anti-trafficking service providers*. U.S. Department of Health & Human Services. <https://www.acf.hhs.gov/opre/report/economic->

[empowerment-people-who-have-experienced-human-trafficking-guide-anti](#) . Pristupljeno: 25. maj 2025. godine.

Ofofodile, C., Nguyen, T., & Patel, R. (2024). Evaluating national responses to human trafficking with AI-based metrics. *International Review on Modern Slavery*, 6(1), 89–103.

Okech, D., Hansen, N., Howard, W., Anarfi, J. K., & Burns, A. C. (2018). Social support, dysfunctional coping, and community reintegration as predictors of PTSD among human trafficking survivors. *Behavioral medicine*, 44(3), 209-218. <http://doi: 10.1080/08964289.2018.1432553>

Okech, D., McGarity, S. V., Hansen, N., Burns, A. C., & Howard, W. (2018). Financial capability and sociodemographic factors among survivors of human trafficking. *Journal of evidence-informed social work*, 15(2), 123-136. <http://doi: 10.1080/23761407.2017.1419154>

Oram, S., Abas, M., Bick, D., Boyle, A., French, R., Jakobowitz, S., ... Zimmerman, C. (2016). Human trafficking and health: A survey of male and female survivors in England. *American Journal of Public Health*, 106(6), 1073–1078.

Oram, S., Stöckl, H., Busza, J., Howard, L. M., & Zimmerman, C. (2012). Prevalence and risk of violence and the physical, mental, and sexual health problems associated with human trafficking: systematic review. *PLoS medicine*, 9(5), e1001224.

OSCE (2013). Trafficking in Human Beings: Analytical Report.

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. (1999). *Trafficking in human beings: Implications for the OSCE* (Background paper). Warsaw: OSCE-ODIHR.

Ottisova, L., Hemmings, S., Howard, L. M., Zimmerman, C., & Oram, S. (2016). Prevalence and risk of violence and the mental, physical, and sexual health problems associated with human trafficking: An updated systematic review. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 23(4), 317–341.

Pajón, L., & Walsh, D. (2020). Proposing a theoretical framework for the criminal investigation of human trafficking crimes. *Policing: a journal of policy and practice*, 14(2), 493-511.

Palmer, E., & Foley, M. (2017). ‘I have my life back’: Recovering from child sexual exploitation. *British journal of social work*, 47(4), 1094-1110.. <https://doi: 10.1093./bjsw/bcw02>

Pandley, S., Tewari, H. R., & Bhowmick, P. K. (2013). Antecedents and Reintegration of Sex Trafficked Victims in India: A Conceptual Framework. *International journal of criminal justice sciences*, 8(1).

Pennington, J., & Balaram, B. (2013). *Homecoming: Return and reintegration of irregular migrants from Nigeria*. Institute for Public Policy Research.

- Philippe, P., & Romano, L. (2008). *Feed back*. Association ALC.
- Pincus, A., & Minahan, A. (1973). *Social work practice: Model and method*. F.E. Peacock Publishers.
- Plambech, S. (2009). From Thailand with love: Transnational marriage migration in the global care economy. *Wagadu Volume 5: Anti-Trafficking, Human Rights, and Social Justice*, 47-60.
- Polaris Project. (2018). *On-ramps, intersections, and exit routes: A roadmap for systems and industries to prevent and disrupt human trafficking – Housing and homelessness systems*. Polaris. <https://www.polarisproject.org>. Pristupljeno: 20.03.2025. godine.
- Pothorski, M. (2019). *KAZNENOPRAVNI ODGOVOR NA PROBLEMATIKU TRGOVANJA LJUDIMA* (Doctoral dissertation, University of Rijeka. FACULTY OF LAW. Chair of Criminal Law).
- Potocky, M. (2010). The travesty of human trafficking: A decade of failed US policy. *Social work*, 55(4), 373-375.
- Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjava Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (Palermo, 12–15. decembar 2000). ("Međunarodni ugovori", br. 6/2001).
- Rafferty, Y. (2008). The impact of trafficking on children: Psychological and social policy perspectives. *Child development perspectives*, 2(1), 13-18.
- Rajaram, S. S., & Tidball, S. (2017). Survivors' voices: Complex needs of sex trafficking survivors in the Midwest. *Behavioral Medicine*, 44(3), 189-198. <https://doi:10.1080/08964289.2017.1399101>
- Rajaram, S. S., & Tidball, S. (2018). Survivors' voices—Complex needs of sex trafficking survivors in the Midwest. *Behavioral medicine*, 44(3), 189-198. <https://doi:10.1080/08964289.2017.139910>
- Ramaj, K. (2023). The aftermath of human trafficking: Exploring the Albanian victims' return, rehabilitation, and reintegration challenges. *Journal of human trafficking*, 9(3), 408-429. <https://doi:10.1080/23322705.2021.1920823>
- Reid, J. A. (2012). Exploratory review of route-specific, gendered, and age-graded dynamics of exploitation: Applying life course theory to victimization in sex trafficking in North America. *Aggression and Violent Behavior*, 17(3), 257–271.

Rešenje Vlade Republike Srbije o imenovanju nacionalnog koordinatora „Сл.гласник РС“ бр. 90/2017.

Richardson, D., Poudel, M., & Laurie, N. (2009). Sexual trafficking in Nepal: Constructing citizenship and livelihoods. *Gender, Place & Culture*, 16(3), 259-278.
<https://doi.org/10.1080/09663690902836300>

Rose, C. (2020). The creation of a review mechanism for the UN Convention Against Transnational Organized Crime and its protocols. *American Journal of International Law*, 114(1), 51-67.

Roth, V. (2012). Defining human trafficking and identifying its victims. *Leiden: Martinus Nijhoff*.

Rothman, E. F., Preis, S. R., Bright, K., Paruk, J., Bair-Merritt, M., & Farrell, A. (2020). A longitudinal evaluation of a survivor-mentor program for child survivors of sex trafficking in the United States. *Child Abuse & Neglect*, 100, 104083.

Ryff, C. D. (2013). Psychological well-being revisited: Advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83(1), 10–28.
<https://doi.org/10.1159/000353263>

Salami, T., Gordon, M., Babu, J., Coverdale, J., & Nguyen, P. T. (2021). Treatment considerations for foreign-born victims of human trafficking: Practical applications of an ecological framework. *Transcultural Psychiatry*, 58(2), 293–306.

Salami, T., Gordon, M., Coverdale, J., & Nguyen, P. T. (2018). What therapies are favored in the treatment of the psychological sequelae of trauma in human trafficking victims? *Journal of Psychiatric Practice*, 24(2), 87–96.

Sanchez, R. V., & Pacquiao, D. F. (2018). An ecological approach toward prevention and care of victims of domestic minor sex trafficking. *Journal of forensic nursing*, 14(2), 98-105.

Savet Evrope (2022). Trgovina ljudima u svrhu radne eksploatacije u Srbiji: faktori rizika, trendovi i izazovi. OSCE. Beograd.

Savet Evrope. (2005). *Konvencija Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima*. Varšava.

Savić Božić, D. (2020). Sloboda okupljanja i udruživanja u praksi Evropskog suda za ljudska prava.

Schloenhardt, A., i Macdonald, H. (2017). Barriers to ratification of the United Nations protocol against the smuggling of migrants. *Asian Journal of International Law*, 7(1), 13-38.

Schroeder, E., Yi, H., Okech, D., Bolton, C., Aletraris, L., & Cody, A. (2023). *Do social service interventions for human trafficking survivors work? A systematic review and meta-analysis*. Trauma, Violence, & Abuse. <https://doi.org/10.1177/15248380231156757>.

Shandro, J., Chisolm-Straker, M., Duber, H. C., Findlay, S. L., Munoz, J., Schmitz, G., ... & Wingkun, N. (2016). Human trafficking: a guide to identification and approach for the emergency physician. *Annals of emergency medicine*, 68(4), 501-508.

Shrage, L. (2014). Feminist perspectives on sex markets. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/feminist-sex-markets>, pristupljeno 05.01.2024. godine.

Silver, S. (2021). Twenty years after the passage of the Palermo protocol: Identifying common flaws in defining trafficking through the first global study of domestic anti-trafficking laws. *Yale L. & Pol'y Rev.*, 40, 336.

Siporin, M. (1980). Ecological systems theory in social work. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 7, 507.

Spear, D. L. (2004). Human trafficking: A health care perspective. *AWHONN lifelines*, 8(4), 314-321. <https://doi.org/10.1177/1091592304269632>.

Standardne operative procedure za postupanje sa žrtvama trgovine ljudima (2018). Beograd. Kancelarija za koordinaciju aktivnosti u borbi protiv trgovine ljudima u Direkciji policije. Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Steiner, J. J., Kynn, J., Stylianou, A. M., & Postmus, J. L. (2018). Providing services to trafficking survivors: Understanding practices across the globe. *Journal of evidence-informed social work*, 15(2), 151-169.

Stejt department (2009). *Izveštaj o trgovini ljudima 2009*.

Stephen-Smith, S. (2007). Practice Report: Integration of Trafficked Women in Destination Countries: Obstacles and Opportunities. *International Journal of Migration, Health and Social Care*, 3(3), 51-56.

Strategija borbe protiv trgovine ljudima u Republici Srbiji, Sl. glasnik RS, br. 111/2006.

Strategija prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava 2017–2022.

Sucheck, J. A. (2019). Remedies for victims of human trafficking under the Palermo Protocol and United Nations basic principles: A case study analysis. *Notre Dame J. Int'l Comp. L.*, 9, 126.

Surtees, R. (2008). *Re/integration of trafficked persons – How can our work be more effective?* Brussels: King Baudouin Foundation (KBF); Vienna/Washington: NEXUS Institute.

Surtees, R. (2013). *Ethical principles in the re/integration of trafficked persons: Experiences from the Balkans*. NEXUS Institute, Trafficking Victims Re/integration Programme (TVRP).

Surtees, R. (2017). *Moving on: Family and community reintegration among Indonesian trafficking victims*. Washington, DC: NEXUS Institute.

Surtees, R. (2017). *Supporting the reintegration of trafficked persons: A guidebook for the Greater Mekong Sub-Region*. Bangkok, Thailand: NEXUS Institute, UN-ACT, & World Vision.

Surtees, R., & Johnson, L. S. (2021). *Recovery and reintegration of trafficking victims: A practitioner guide*. Bangkok: Regional Support Office of the Bali Process (RSO); Washington, DC: NEXUS Institute.

Surtees, R., & Somach, S. (2008). Methods and models for mixing services for victims of domestic violence and trafficking in persons in Europe & Eurasia. *Washington DC: USAID*.

Surtees, R., Meshi, M., Tanellari, S., Lila, A., & Hinaj, O. (2022). Stages of recovery and reintegration of trafficking victims. A reintegration guide for practitioners. *Different and Equal (D&E)*. NEXUS Institute, Tiranë.

Teater, B. (2009). *An Introduction to Applying Social Work Theories and Methods*. Open University Press.

The Asia Foundation. (2005). *Reintegration assistance for trafficked women and children in Cambodia – A review*. Phnom Penh: The Asia Foundation.

ThinkTwenty India. (2023). *Harnessing the transformative power of skill development programs for survivors of trafficking*. <https://t20ind.org/research/harnessing-the-transformative-power-of-skill-development-programs-for-survivors-of-trafficking/> . Pristupljeno: 25.maj 2025. godine.

Tsai, L. C. (2017a). Family financial roles assumed by sex trafficking survivors upon community re-entry: Findings from a financial diaries study in the Philippines. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 27(4), 334-345.<https://doi.org/10.1080/10911359.2017.1288193>

Twigg, N. M. (2017). Comprehensive Care Model for Sex Trafficking Survivors. *Journal of Nursing Scholarship*, 49(3). <https://doi.org/10.1111/jnu.12285>

Ujedinjene nacije. (2000). *Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunski protokoli*.

UN Human Rights Committee. (2022). *Alternative report submitted to the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights on the implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Republic of Serbia*. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/DownloadDraft.aspx?key=Zaj2oHwIMlZMyLRTNdT7Vjoy+aSlKBQMSt2EHp5UJRpbrO6AAaCE1+aWQ6DrZvEe . Pristupljeno: 25. maj 2025. godine.

UNICEF. (2021). *Economic reintegration of trafficking survivors in Albania: Findings and recommendations*. <https://www.unicef.org/albania/reports/economic-reintegration-trafficking-survivors-albania>. Pristupljeno: 25. maj 2025. godine.

United Nations General Assembly. (1994, December 23). *Traffic in women and girls* (A/RES/49/166). <https://undocs.org/A/RES/49/166> . Pristupljeno: 12.12.2024. godine.

United Nations Office on Drugs and Crime (2020). *Global Report on Trafficking in Persons 2020*. United Nations Office on Drugs and Crime.

United Nations Office on Drugs and Crime. (2009). *Anti-human trafficking manual for criminal justice practitioners: Module 1 – Introduction to human trafficking*. Vienna, Austria: UNODC.

United Nations Office on Drugs and Crime. (2020). *The non-punishment principle: A practical guide*. https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2020/NP_Guide.pdf . Pristupljeno 08. jun 2025. godine.

United Nations Office on Drugs and Crime. (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. UNODC.

United Nations. (1949). *Convention for the suppression of the traffic in persons and of the exploitation of the prostitution of others*. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-suppression-traffic-persons-and-exploitation-prostitution>. Pristupljeno: 02.02.2025. godine.

United Nations. (1979). *Convention on the elimination of all forms of discrimination against women (CEDAW)*.

UNODC. (2009). *Model law against trafficking in persons*.

UNODC. (2018). *Global report on trafficking in persons 2018*. United Nations Office on Drugs and Crime.

UNODC. (2020). *Global report on trafficking in persons 2020*. United Nations Office on Drugs and Crime.

Usman, U. M. I. (2020). Human Trafficking: History and the Recent Development. *Journal of Academic Research in Public Policy and Governance*, 7(1), 1-10.

Ustav Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 98/2006.

Van Dyke, R., & Brachou, A. (2021). What Looks Promising for Tackling Modern Slavery: A review of practice-based research.

Vatne Bintliff, A., Stark, C., & DiPrete Brown, L. (2018). Lifelong Wellbeing for Survivors of Sex Trafficking: Collaborative Perspectives From. *Dignity: A Journal on Sexual Exploitation and Violence*, 3 (3).

Vatne Bintliff, A., Stark, C., DiPrete Brown, L., & Alonso, A. (2022). Lifelong wellbeing for survivors of sex trafficking: Collaborative perspectives from survivors, researchers, and service providers. *Dignity: A Journal on Sexual Exploitation and Violence*, 3(3).

Vatne Bintliff, A., Stark, C., DiPrete Brown, L., & Alonso, A. (2023). Lifelong wellbeing for survivors of sex trafficking: Collaborative perspectives from survivors, researchers, and service providers. *Dignity A Journal of Analysis of Exploitation and Violence*, 3(3).

Venson, A. M., & Pedro, J. M. (2013). Human trafficking: a historical approach to the concept. *Revista Brasileira De Historia*, 33(65), 61-83.

Vuletić, G., Benjak, T., Brajković, L., Brkljačić, T., Davern, M., Golubić, R., ... i Vuger-Kovačić, D. (2011). Kvaliteta života i zdravlje. *Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku*, 95-118.

Walk, F. (2023). The global slavery index 2023.

Ware, N. C., Hopper, K., Tugenberg, T., Dickey, B., & Fisher, D. (2008). A theory of social integration as quality of life. *Psychiatric Services*, 59(1), 27-33.

Weeks, J. (2017). *Sex, politics and society: The regulation of sexuality since 1800*. Routledge.

Wharton, R. L. (2009). A new paradigm for human trafficking: Shifting the focus from prostitution to exploitation in the trafficking victims protection act. *Wm. & Mary J. Women & L.*, 16, 753.

White, C., Green, R. A., Ferguson, S., Anderson, S. L., Howe, C., Sun, J., & Buys, N. (2019). The influence of social support and social integration factors on return to work outcomes for individuals with work-related injuries: a systematic review. *Journal of occupational rehabilitation*, 29, 636-659.

Willig, C. (2013). *Introducing qualitative research in psychology* (3rd ed.). Open University Press.

World Health Organization. (2003). *Ethical and safety recommendations for interviewing trafficked women*. Geneva, Switzerland: Author.

World Medical Association. (2013). World Medical Association Declaration of Helsinki: Ethical principles for medical research involving human subjects. *JAMA*, 310(20), 2191–2194. <https://doi.org/10.1001/jama.2013.281053>

Wright, N., Jordan, M., & Lazzarino, R. (2021). Interventions to support the mental health of survivors of modern slavery and human trafficking: A systematic review. *International journal of social psychiatry*, 67(8), 1026-1034.

Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods* (6th ed.). SAGE Publications.

Zakon o azilu i privremenoj zaštiti („Sl. Glasnik RS“, br. 24/2018).

Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći („Sl. Glasnik RS“, br. 87/2018).

Zakon o potvrđivanja konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskih protokola („Sl. List SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 6/2001).

Zakon o potvrđivanju Konvencije Savet Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br. 19/2009.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori, br. 19/2009.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima „ Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“ , br. 19/2009.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskih protokola, Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 6/2001.

Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, sa Protokolom br. 11 и 14, „Službeni list SCG – Međunarodni ugovori“ , бр. 9/2003, 5/2005 и 7/2005.

Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, sa Protokolom br. 11 i 14, „Službeni list SCG – Međunarodni ugovori“ , br. 9/2003, 5/2005 и 7/2005.

Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl.glasnik, br. 24/2011 i 117/2022 – odluka US).

Zakon o strancima, Službeni glasnik RS, br. 24/2018, 31/2019 i 62/2023.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti („Sl. Glasnik RS“, br. 25/2019 i 92/2023 – autentično tumačenje).

Zimmerman, C., & Watts, C. (2003). *WHO Ethical and Safety Recommendations for Interviewing Trafficked Women*. Geneva: World Health Organization (WHO) / London School of Hygiene and Tropical Medicine (LSHTM).

Zimmerman, C., Hossain, M. (2007). Stolen Smiles: The physical and mental health consequences of women and adolescents trafficked in Europe. In *Nurses Network on Violence against Women International (NNVAWI) Conference*.

Zimmerman, C., Hossain, M., & Watts, C. (2011). Human trafficking and health: A conceptual model to inform policy, intervention and research. *Social science & medicine*, 73(2), 327-335.

Zimmerman, C., Hossain, M., Yun, K., Gajdadziev, V., Guzun, N., Tchomarova, M., Ciarrocchi, R. A., Johansson, A., Kefurtova, A., & Scodanibbio, S. (2008). The health of trafficked women: A survey of women entering posttrafficking services in Europe. *American Journal of Public Health*, 98(1), 55–59. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2006.108357>

Zimmerman, C., Hossain, M., Yun, K., Roche, B., Morison, L., & Watts, C. (2006). Stolen smiles: a summary report on the physical and psychological health consequences of women and adolescents trafficked in Europe.

Zimmerman, C., Kiss, L. (2017). Human trafficking and exploitation: A global health concern. *PLoS medicine*, 14(11), e1002437.

Ćopić, S. (2008). Putevi trgovine ljudima u Evropi i pozicija Srbije na njima. *Temida*, 11(4), 49-68.

Žegarac, N., Baucal, A., Gvozden, U. (2005). Ničija deca. *Trgovina decom u Srbiji i Crnoj Gori*. Beograd: Save the Children UK.

Žegarac, N., & Krnjaić, S. (2019). *Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

PRILOZI

PRILOG 1: Evaluacioni upitnik

Poštovani/a,

Pred Vama se nalazi evaluacioni upitnik, priređen za potrebe istraživanja u okviru doktorske disertacije ***Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji***. Ovaj upitnik će nam poslužiti da mapiramo postojeće programe podrške za žrtve trgovine ljudima u Republici Srbiji, aktivnosti koje se sprovode u okviru programa i ishode koje programi podrške imaju na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima.

Prilikom popunjavanja upitnika u odgovore uključujete formalno identifikovane žrtve trgovine ljudima koji su koristili usluge Vaše organizacije/ustanove u interevalu od 2020. do 2023. Socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima u ovom istraživanju pratićemo kroz tri faze koje se računaju od momenta identifikacije do potpunog oporavka, a to su: 1. prva faza - krizna intervencija (od 0 do 6 meseci od momenta identifikacije), 2. druga faza - tranzicioni period (od 7 do 12 meseci od momenta identifikacije), 3. faza socijalnog uključivanja (od 13 do 36 meseci od momenta identifikacije).

Pitanja su podeljena u 8 ključnih oblasti (opšte informacije o korišćenju usluge, siguran i bezbedan smeštaj, građansko-pravni status, medicinska pomoć i podrška, psihološka podrška, ekonomsko osnaživanje, porodična medijacija i savetovanje) i svako pitanje se odnosi na sve tri faze socijalnog uključivanja, čime se omogućava praćenje ishoda programa.

Molim vas da na osnovu Vaše zvanične evidencije, ove podatke, ispred Vaše organizacije popuni jedna osoba (koordinator/ka programa, rukovoditelj/ka sigurne kuće) u konsultaciji sa kolegama i koleginicama. Važno nam je da znamo ko je osoba zadužena za popunjavanje podataka, radi eventualnih dodatnih pitanja i dopune podataka.

Prikupljeni podaci će se koristiti isključivo u istraživačke svrhe.

Za sva dodatna pitanja u vezi upitnika možete me kontaktirati putem mejla mica.glisic@gmail.com ili putem telefona 063/ [REDACTED].

NAPOMENA: U ovom upitniku korišćeni termini su napisani u muškom rodu iz praktičnih razloga radi jednostavnosti i konzistentnosti. Međutim, važno je napomenuti da se termini odnose se na osobe svih rodova, uključujući žene, nebinarne osobe, i druge rodne identitete. Upotreba muškog roda ne implicira nikakvu preferenciju ili isključivanje i nije namera da se umanjí značaj ili prisustvo osoba koje nisu muškarci. Cilj nam je da pružimo jasnoću i doslednost u formulacijama dok istovremeno očuvavamo inkluzivnost i poštovanje svih rodnihi identiteta.

Ispred vas se nalazi prva grupa pitanja koja se odnosi na opšte podatke o Vašoj organizaciji/ustanovi. Molim vas da na pitanja odgovorite, tako što ćete **boldovati** odgovor na svako od navedenih pitanja.

1. Navedite oblik Vaše organizacije/ustanove:

- Prihvatilište za žrtve nasilja u porodici

- Prihvatilište za žrtve trgovine ljudima
 - Prihvatilište za žrtve nasilja i trgovine ljudima
 - Organizacija civilnog društva
 - Drugo, navesti šta _____
2. Navedite načine finansiranja. Ukoliko imate više od jednog izvora finansiranja možete označiti više odgovora.
- Budžet Republike Srbije
 - Budžet jedinice lokalne samouprave
 - Projektno finansiranje
 - Individualne donacije
 - Prihodi od pružanja usluge socijalne zaštite
 - Drugo, navesti šta _____
3. Navedite ukupan broj zaposlenih u vašoj organizaciji/ustanovi:
- 0-10
 - 11- 20
 - 21 – 30
 - 30+
4. Navedite broj zaposlenih u odnosu na radnu poziciju:
- Ukupan broj stručnih radnika (socijalnih radnika, pravnika, pedagoga, psihologa, defektologa itd.) _____
 - Ukupan broj stručnih saradnika (psihotereputi, radno-okupacioni terapeuti itd.) _____
 - Ukupan broj medicinskih radnika (lekara ili medicinskih tehničara) _____
 - Ukupan broj tehničkog osoblja _____
5. Koje vrste pomoći pružate korisnicima u regulisanju građansko – pravnog statusa? Moguće je označiti više od jednog odgovora.
- Regulisanje lične karte
 - Regulisanje pasoša
 - Regulisanje zdravstvene knjižice
 - Regulisanje azila/privremenog ili humanitarnog boravka
 - Obezbeđivanje punomoćnika za sudske postupke
 - Pisanje podnesaka
 - Drugo _____

6. Koje usluge žrtvama trgovine ljudima je vaša organizacija pružala u period od 2020 do 2023. godine? Moguće je označiti više od jednog odgovora.

- Usluga smještaja
- Psiho-socijalna podrška (psihološko i socijalno savetovanje)
- Pomoć u regulisanju građansko-pravnog statusa
- Medicinska pomoć i podrška (odlazak kod lekara, kupovina lekova i dr.)
- Stručno usavršavanje (kursevi i obuke)
- Ekonomsko osnaživanje
- Drugo, navesti
šta: _____

7. Koliki je ukupan broj punoletnih korisnika prema polu kojima je Vaša ustanova/organizacija pružila podršku u periodu od 2020. do 2023. godine?

Muškarci: _____

Žene: _____

Transrodne osobe: _____

8. Molim vas specifikujte koliki je broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima kojima ste pružili pomoć prema obliku eksploatacije u periodu od 2020. do 2023.?

- Seksualna eksploatacija - _____
- Radna Eksploatacija - _____
- Prinuda na brak - _____
- Prinuda na prosjačenje – _____
- Prinuda na vršenje krivičnih dela - _____
- Višestruka eksploatacija - _____
- Ostalo - _____

1. OPŠTE INFORMACIJE O PRUŽENOJ PODRŠCI KORISNICIMA U ODNOSU NA FAZU

U KOJOJ SE KORISNICI NALAZE

NAPOMENA ZA SVA PITANJA U UPITNIKU: Ukoliko Vaša organizacija/ustanova ne pruža usluge u određenim oblastima, molim Vas da u polja za odgovore unesete oznaku N/A (not applicable). Ukoliko pružate usluge u određenoj oblasti, ali korisnici u određenoj fazi nisu koristili uslugu polja označite sa nulom (0).

1.1. Navedite broj novih korisnika koji su koristili usluge Vaše organizacije/ustanove u periodu 2020-2023 u određenoj fazi		
Krizna faza (0-3 meseca od identifikacije)	Faza tranzicije (4-12 meseci od identifikacije)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci od identifikacije)
1. 2020 godine: ____ 2. 2021.godine: ____ 3. 2022. godine: ____ 4. 2023. godine: ____	1. 2020 godine: ____ 2. 2021.godine: ____ 3. 2022. godine: ____ 4. 2023. godine: ____	1. 2020 godine: ____ 2. 2021.godine: ____ 3. 2022. godine: ____ 4. 2023. godine: ____
1.2. Navedite broj korisnika prema rodnom identitetu koji su u periodu 2020-2023 koristili usluge Vaše organizacije/ustanove u određenoj fazi		
Krizna faza (0-3 meseca od identifikacije)	Faza tranzicije (4-12 meseci od identifikacije)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci od identifikacije)
Muškarci - ____ Žene - ____ Transrodne osobe - ____	Muškarci - ____ Žene - ____ Transrodne osobe - ____	Muškarci - ____ Žene - ____ Transrodne osobe - ____
1.3. Navedite broj korisnika prema pravnom statusu koji su u periodu 2020-2023 u određenoj fazi koristili usluge Vaše organizacije/ustanove		
Krizna faza (0-3 meseca od identifikacije)	Faza tranzicije (4-12 meseci od identifikacije)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci od identifikacije)
Domaći državljani - ____ Strani državljani - ____ Tražioci azila/izbeglice i migranti- ____	Domaći državljani - ____ Strani državljani - ____ Tražioci azila/izbeglice i migranti- ____	Domaći državljani - ____ Strani državljani - ____ Tražioci azila/izbeglice i migranti- ____
2. SIGURAN I BEZBEDAN SMEŠTAJ		
2.1. Navedite broj korisnika kojima je Vaša organizacija/ustanova obezbedila uslugu smeštaja u period 2020 - 2023 u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Prihvatište: muškarci ____, žene ____, trans osobe ____. Program stanovanje uz podršku: muškarci ____, žene ____, trans osobe ____. Privatnom apartmanu (iznajmljenom stanu): muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____	Prihvatište: muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____. Program stanovanje uz podršku: muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____. Privatnom apartmanu (iznajmljenom stanu) muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____. Hotelu/hostelu ili dr. – muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____	Prihvatište : muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____. Program stanovanje uz podršku: muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____. Privatnom apartmanu (iznajmljenom stanu) muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____. Hotelu/hostelu ili dr. – muškarci ____, žene ____ i trans osobe ____

Hotelu/hostelu ili dr. - muškarci _____, žene - _____, trans osobe _____.		
2.2. Navedite broj korisnika koji su u periodu 2020 – 2023 u određenoj fazi korišćenja usluge mogli samostalno da obezbede smeštaj		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
2.3. Navedite broj korisnika za koje u period 2020 – 2023 nije bilo moguće obezbediti adekvatan smeštaj tj. da nije bilo mesta i nisu blagovremeno bili smešteni u Prihvatište/Sigurnu kuću/Stanovanje uz podršku u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
2.4. Navedite broj korisnika koji je u period 2020 - 2023 imao siguran i bezbedan smeštaj u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
2.5. Prema proceni vaših stručnih radnika navedite broj korisnika u period 2020 – 2023 koji su bili adaptirani na uslove smeštaja (stanovanje uz podršku, prihvatilište, sigurna kuća) u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
2.6. Prema proceni stručnih radnika navedite broj korisnika koji su u period 2020 – 2023 imali životne uslove (obezbeđen smeštaj, stabilne izvore prihoda, razvijenu socijalnu mrežu podrške) koji su pozitivno uticali na njihovu dobrobit u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
2.7. Prema proceni stručnih radnika navedite broj korisnika u period 2020 – 2023 koji su imali pristup uslugama koje su pozitivno uticale na njihovu stabilizaciju, izgradnju poverenja i osamostajivanja u određenoj fazi korišćenja usluge?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
3. GRAĐANSKO – PRAVNI STATUS		

3.1. Navedite broj korisnika kojima je u period 2020 – 2023 bila potrebna podrška Vaše organizacije/ustanove u regulisanju dokumenata i registracije u policiji u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
3.2. Navedite broj korisnika kojima je Vaša oranizacija/ustanova u period 2020 – 2023 pružila pravnu pomoć (angažovanje zastupnika, praćenje sudskih postupaka, pravno informisanje) u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
3.3. Navedite broj korisnika u period 2020 – 2023 koji su bili spemni da učestvuju u sudskim krivičnim i parničnim postupcima (svedočenje, davanje izjave itd.) u određenoj fazi korišćenja usluge?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
4.MEDICINSKA PODRŠKA		
4.1. Navedite broj korisnika kojima je u period 2020 – 2023 pružena medicinska pomoć i podrška uz posredovanje Vaše organizacije/ustanove u određenoj fazi korišćenja usluge?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
4.2. Navedite broj korisnika u period 2020 – 2023 kod kojih su u potpunosti sanirane fizičke posledice eksploatacije u odnosu na fazu u kojoj su se nalazili?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
4.3. Prema proceni Vaših stručnih radnika navedite broj korisnika kojima je u period 2020 – 2023 poboljšano mentalno zdravlje (smanjena anksioznost, depresija, PTSD, poboljšani socijalni kontakti itd.) u određenoj fazi korišćenja usluge?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
4.4. Navedite broj korisnika za koje Vaše stručno osoblje procenjuje da su u period 2020 – 2023 dobili adekvatnu medicinsku podršku u poboljšanju fizičkog zdravlja tj. da su dobili pravovremene informacije, efikasnu i blagovremenu medicinsku pomoć u saniranju fizičkih posledica eksploatacije u određenoj fazi korišćenja usluge?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
4.5. Navedite broj korisnika koji su u period 2020 – 2023 imali regulisano zdravstveno osiguranje i neometan pristup zdravstvenim uslugama u određenoj fazi korišćenja usluga?		

Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
4.6. Navedite broj korisnika koji su, prema vašoj proceni, u period 2020 – 2023 poboljšali svoje opšte zdravlje u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
4.7. Navedite broj korisnika koji su posredstvom Vaše organizacije/ustanove imali obezbeđenu psihijatrijsku pomoć u periodu 2020-2023 u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
4.8. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su prema proceni vaših stručnih radnika imali probleme sa anksioznošću, depresijom ili nekim drugim mentalnim teškoćama u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
5. PSIHOLOŠKA PODRŠKA		
5.1. Navedite broj korisnika koji su posredstvom Vaše organizacije/ustanove dobili psihološku pomoć i podršku (uključeni u savetovalište ili psihoterapijski proces) u period 2020 - 2023 u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
5.2. Navedite broj korisnika u period 2020 – 2023 koji su poboljšali svoj mentalni status od trenutka korišćenja psihološke podrške u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
5.3. Navedite broj korisnika koji su u period 2020 – 2023 redovno dolazili i koristili usluge psihološke podrške u Vašoj organizaciji/ustanovi u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
5.4. Navedite broj korisnika u period 2020 - 2023 koji su prepoznali značaj rada na sebi i svom mentalnom zdravlju u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____	Muškarci _____ Žene _____	Muškarci _____ Žene _____

Trans osobe _____	Trans osobe _____	Trans osobe _____
5.5. Prema proceni Vaših stručnih radnika navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su samostalno tražili psihološku pomoć u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
5.6. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su završili proces psihološkog savetovanja i pokazuju samostalnost u funkcionisanju, veće samopoštovanje i samoprihvatanje u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
5.7. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 za koje smatrate da su bili spremni da samostalno započnu svoj život u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
5.8. Prema vašoj proceni kod koliko korisnika su u periodu 2020 - 2023 psihološke posledice eksploatacije smanjene i/ili u potpunosti otklonjene u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
6. OBRAZOVANJE I PROFESIONALNO USAVRŠAVANJE		
6.1. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 kojima ste ponudili formalno i/ili neformalno obrazovanje u određenoj fazi korišćenja usluga		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
obrazovanje: Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
6.2. Navedite broj korisnika koji su uz pomoć i podršku vaše organizacije/ustanove završili neki oblik formalnog i neformalnog obrazovanja u period 2020 – 2023 u određenoj fazi korišćenja usluga		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
6.3. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su bili motivisani da upišu i pohađaju formalno, neformalno obrazovanje ili kurseve/treninge stručnog usavršavanja u određenoj fazi korišćenja usluga		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____

6.4. Navedite broj korisnika u prirodu 2020 - 2023 koji su dobili poslovnu priliku (zapošljavanje, radnu praksu ili otvaranje malog biznisa) zahvaljujući dodatnom stručnom usavršavanju posredstvom Vaše organizacije/ustanove u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Transosobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
7. EKONOMSKO OSNAŽIVANJE		
7.1. Prema Vašoj proceni navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su identifikovali potrebu za zapošljavanjem i samostalno inicirali razgovor o zaposlenju u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
7.2. Prema Vašoj proceni navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su bili motivisani da ostvare neki prihod npr. nađu posao, otpočnu sopstveni biznis u određenoj fazi korišćenja usluga?		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
7.3. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su imali zaposlenje ili neki prihod pre korišćenja vaših usluga		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
7.4. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su našli zaposlenje posredstvom NSZ ili druge agencije za zapošljavanje u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
7.5. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su našli zaposlenje posredstvom Vaše organizacije/ustanove u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
7.6. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 za koje procenjujete da su aktivnosti u oblasti zapošljavanja (posredstvo u zapošljavanju, karijerno savetovanje, podrška u pisanju CV-a) bili zadovoljavajući u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)

Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
8.PORODIČNA MEDIJACIJA I SAVETOVANJE		
8.1. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 a za koje su vaši stručni radnici procenili da im je bila potrebna porodična medijacija ili savetovanje u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
8.2. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 kojima je vaša organizacija/ustanova pružila porodičnu medijaciju u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
8.3. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023. koji su bili spremni da samostalno uspostave kontakt sa nekim ili svim članovima porodice, prateći intervencije i savete vašeg stručnog osoblja u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
8.4. Prema proceni Vaših stručnih radnika navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su unapredili komunikaciju sa svojim članovima porodice bez uključivanja savetovališta i bez korišćenja porodične medijacije u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
8.5. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 za koje smatrate da su im porodična medijacija i savetovanje doprineli unapređenju razumevanja i komunikacije sa članovima porodice u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
8.6. Prema proceni Vaših stručnih radnika navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 za koje smatrate da porodični odnosi nisu bili ugrožavajući i opasni u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)
Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____	Muškarci ____ Žene ____ Trans osobe ____
8.7. Navedite broj korisnika u periodu 2020 - 2023 koji su se vratili u bezbedno, sigurno i zdravo porodično okruženje u određenoj fazi korišćenja usluge		
Krizna faza (0-3 meseca)	Faza tranzicije (4-12 meseci)	Faza socijalnog uključivanja (13-36 meseci)

Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____	Muškarci _____ Žene _____ Trans osobe _____
---	---	---

PRILOG 2: Upitnik za profesionalce

UPITNIK ZA PROFESIONALCE

Poštovani/a,

Pred vama se nalazi upitnik koji za cilj ima ispitivanje stavova profesionalaca, koji imaju iskustva u rad sa žrtvama trgovine ljudima u Republici Srbiji, o položaju žrtava trgovine ljudima u Srbiji, dostupnim uslugama u zajednici, kao i faktorima koji utiču na prosek socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima.

Istraživanje se radi za svrhe izrade doktorske disertacije, na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu, na temu **Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji**. Cilj istraživanja je da ispita karakteristik i ishode dostupnih programa podrške socijalnom uključivanju na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima. Upitnik je anoniman, a prikupljeni podaci koristiće se isključivo u istraživačke svrhe.

Istraživanje je odobreno i od strane Etičke komisije Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu.

Upitnik je anoniman, a prikupljeni podaci koristiće se isključivo u istraživačke svrhe, a svi dobijeni nalazi su poverljivi i obrađivaće se grupno. Popunjavanjem upitnika dajete saglasnost za prikupljanje i obradu podataka.

Za sve dodatne informacije u vezi istraživanja, možete me kontaktirati putem mejla: mica.glisic@gmail.com ili putem telefona 063/ [REDACTED].

1. Pol: Muški Ženski
2. Vaš trenutna radna pozicija: _____
3. Zanimanje: a) psiholog b) pedagog c) defektolog d) socijalni radnik f) drugo _____
4. Zaposleni ste u:

a) javnom sektoru
b) civilnom sektoru
5. Navedite programa podrške socijalnom uključivanju⁶ za žrtve trgovine ljudima koje smatrate najznačajnijim:

⁶ Programi podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima za cilj ima borbu protiv trgovine ljudima, a sastoje se od širok spektra resursa za pružanje usluga žrtvama trgovine ljudima uključujući medicinsku pomoć i podršku, psihološku podršku, siguran i bezbedan smeštaj, ekonomsko osnaživanje, obrazovanje i profesionalno usavršavanje, porodičnu medijaciju i savetovanje.

DOSTUPNOST USLUGA

Sledeća pitanja se odnose na dostupnost usluga za žrtve trgovine ljudima u Srbiji. Molim vas da pažljivo pročitate pitanja i prema vašem mišljenju odgovorite označavajući broj na skali od 1 do 4: **1 - u potpunosti nedostupne, 2 - delimično nedostupne, 3 - delimično dostupne, 4 - poputno dostupne**

6. U kojoj meri su usluge u zajednici za pomoć i podršku žrtvama trgovine ljudima dostupne?

1 2 3 4

7. U kojoj meri su programi podrške socijalnom uključivanju u Republici Srbiji dostupni domaćim državljanima/kama?

1 2 3 4

8. U kojoj meri su programi podrške socijalnom uključivanju u Republici Srbiji dostupni izbeglicama, migrantima/kinjama i tražiocima azila?

1 2 3 4

9. U kojoj meri su programi podrške socijalnom uključivanju u Republici Srbiji dostupni pripadnicima LGBTQ+ zajednice ?

1 2 3 4

SIGURAN I BEZBEDAN SMEŠTAJ

Pred Vama se nalaze tvrdnje koje se odnose na položaj žrtava trgovine ljudima u oblasti sigurnog i bezbednog smeštaja. Molim Vas da pažljivo pročitate pitanja i odgovorite tako što ćete označiti stepen slaganja sa tvrdnjom na skali od 1 do 4:

1-uopšte se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – slažem se, 4 – u potpunosti se slažem

10. Dostupne usluge smeštaja (u prihvatilištu za žrtve trgovine ljudima, sigurnim kućama, alternativnom smeštaju) u periodu od 2020. do 2023. godine su bile zadovoljavajuće u pogledu odgovora na potrebe žrtava trgovine ljudima i njihove opšte dobrobiti.

1 2 3 4

11. Dostupni smeštajni kapaciteti u prihvatilištu za žrtve trgovine ljudima u periodu od 2020. do 2023.g. su bili dovoljni da zadovolje potrebe za sigurnošću i bezbednošću žrtava trgovine ljudima?

1 2 3 4

12. Dostupni smeštajni kapaciteti u usluzi stanovanje uz podršku su bili dovoljni da zadovolje potrebe za sigurnošću i bezbednošću žrtava trgovine ljudima?

1 2 3 4

13. Dostupni smeštajni kapaciteti u sigurnim kućama u periodu od 2020. do 2023. su bili dovoljni da zadovolje potrebe za sigurnošću i bezbednošću žrtava trgovine ljudima.

1 2 3 4

14. Nakon prolaska kroz program podrške socijalnom uključivanju korisnici/e imaju stabilno i sigurno okruženje u kome borave (povratak u porodicu, samostalan život u iznajmljenom stanu/kući itd.)?

1 2 3 4

15. Korisnici/e se nakon napuštanja programa osećaju sigurno i bezbedno u sredini u kojoj žive?

1 2 3 4

MENTALNO I FIZIČKO ZDRAVLJE

Sledeće tvrdnje se odnose na položaj žrtava trgovine ljudima u oblasti mentalnog i fizičkog zdravlja. Molimo Vas da pažljivo pročitate pitanja i odgovorite tako što ćete označiti stepen slaganja sa svakom tvrdnjom na skali od 1 do 4.

1-uopšte se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – slažem se, 4 – u potpunosti se slažem

16. Medicinska pomoć koja je pružena žrtvama trgovine ljudima je adekvatna, blagovremena, sa punom informisanošću i participacijom žrtava.

1 2 3 4

17. Od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja fizičko zdravlje žrtava trgovine ljudima se poboljša.

1 2 3 4

18. Od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja mentalno zdravlje žrtava trgovine ljudima se poboljša tj. smanjuju se posledice eksploatacije po mentalno zdravlje (depresija, anksioznost, nesanica i druge mentalne teškoće).

1 2 3 4

19. Žrtve trgovine ljudima imaju lak pristup besplatnim lekarskim pregledima.

1 2 3 4

20. Dostupne usluge psihosocijalnog savetovanja su adekvatne, dovoljne i zadovoljavajućeg standarda i doprinose mentalnoj dobrobiti žrtava.

1 2 3 4

21. Nakon napuštanja programa podrške korisnici su u potpunosti osnaženi za samostalan život.

1 2 3 4

22. Nakon napuštanja programa podrške korisnici imaju visok nivo samopoštovanja i samopouzdanja.

1 2 3 4

23. Nakon procesa socijalnog uključivanja žrtve trgovine ljudima u potpunosti integrišu sopstveno traumatično iskustvo.

1 2 3 4

EKONOMSKI STATUS

Sledeće tvrdnje se odnose na položaj žrtava trgovine ljudima u oblastima ekonomskog statusa i obrazovanja. Molimo vas da pažljivo pročitate pitanja tako što ćete označiti stepen slaganja sa svakom tvrdnjom na skali od 1 do 4: **1-uopšte se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – slažem se, 4 – u potpunosti se slažem**

24. Žrtve trgovine ljudima imaju pristup neformalnom obrazovanju (obukama/treninzima/kursevima).

1 2 3 4

25. Žrtve trgovine ljudima imaju pristup formalnom obrazovanju (vanrednom školovanju/visokom obrazovanju) ?

1 2 3 4

26. U Srbiji ima dovoljno ekonomskih programa podrške i pomoći (ekonomskog osnaživanja) za žrtve trgovine ljudima.

1 2 3 4

27. Dostupni programi podrške žrtvama trgovine ljudima u Srbiji doprinose jačanju ekonomskih resursa žrtava trgovine ljudima i utiču na smanjenje njihove ranjivosti i potencijalne ponovne eksploatacije.

1 2 3 4

28. Nakon prolaska programa podrške socijalnom uključivanju žrtve trgovine ljudima u Srbiji od svog rada mogu da zadovolje osnovne životne potrebe (imaju stalan ili povremeni posao, mogu da zadovolje osnovne potrebe za hranom, iznajmljuju stan/kuću i sl.).

1 2 3 4

29. Ekonomsko osnaživanje je važan faktor koji doprinosi uspešnom socijalnom uključivanju i prevazilaženju posledica eksploatacija.

1 2 3 4

SOCIJALNE INTERAKCIJE

Sledeće oblasti se odnose na socijalne interakcije žrtava trgovine ljudima. Molimo Vas da pažljivo pročitate pitanja tako što ćete označiti stepen slaganja sa svakom tvrdnjom na skali od 1 do 4: **1-uopšte se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – slažem se, 4 – u potpunosti se slažem**

30. Porodične veze imaju ključnu ulogu u oporavku žrtava trgovine ljudima.

1 2 3 4

31. Podrška porodice/prijatelja/partnera je važna za obnovu poverenja u bliske osobe žrtava trgovine ljudima.

1 2 3 4

32. Kvalitetni porodični odnosi mogu smanjiti ranjivost žrtava trgovine ljudima.

1 2 3 4

33. Žrtve trgovine ljudima su izložene velikoj diskriminaciji i stigmatizaciji od samih članova porodice.

1 2 3 4

34. Nakon izlaska iz programa zaštite korisnici imaju uspostavljene jake i podržavajuće veze sa porodicom.

1 2 3 4

35. Obezbeđivanje podrške od strane porodice ključno je za prevenciju reviktimizacije i eksploatacije.

1 2 3 4

36. Nakon prolaska kroz programe podrške socijalnom uključivanju žrtve trgovine ljudima u Srbiji retko budu ponovo eksploatisane.

1 2 3 4

37. Održavanje kvalitetnih porodičnih odnosa ima pozitivan uticaj na mentalno zdravlje korisnika, što doprinosi bržem oporavku i prevazilaženju traume kod žrtava trgovine ljudima u Srbiji .

1 2 3 4

LIČNE KARAKTERISTIKE

Sledeće tvrdnje se odnose na lične karakteristike žrtava trgovine ljudima. Molimo Vas da pažljivo pročitate pitanja tako što ćete označiti stepen slaganja sa svakom tvrdnjom na skali od 1 do 4: **1-uopšte se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – slažem se, 4 – u potpunosti se slažem.**

38. Muškarci brže od žena prevazilaze iskustva eksploatacije i (re)integrišu se u društvenu zajednicu.

1 2 3 4

39. Žene su više i češće stigmatizovane zbog iskustva trgovine ljudima od muškaraca, što utiče da se žene sporije (re)integrišu u društvenu zajednicu.

1 2 3 4

40. Pripadnicima LGBTQ+ populacije se ne veruje o iskustvima eksploatacije.

1 2 3 4

41. Žrtve trgovine ljudima najčešće su autostigmatizivane i autodestruktivne što usporava proces socijalnog uključivanja.

1 2 3 4

42. Pripadnici LGBTQ+, izbeglice i migranti/k inje se retko identifikuju kao žrtve trgovine ljudima, što je posledica sistemskog nepoverenja.

1 2 3 4

INTERSEKTORSKA SARADNJA

U narednim pitanjima treba da ocenite saradnju sa drugim institucijama, organizacijama civilnog društva koje pružaju pomoć i podršku žrtvama trgovine ljudima. Molimo Vas da pažljivo pročitate pitanja i ocenite stepen saradnje od 1 do 4: **1- veoma loša, 2 – loša, 3 – zadovoljavajuća, 4 – dobra, 5 – veoma dobra.**

43. Kako uopšteno ocenjujete saradnju sa institucijama i organizacijama civilnog društva koje pružaju podršku žrtvama trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra
2

44. Kako ocenjujete saradnju sa sigurnim kućam u cilju zaštite žrtava trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra

45. Kako ocenjujete saradnju sa Centrom za zaštitu žrtava trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra
2

46. Kako ocenjujete saradnju sa centar za socijalni rad u cilju zaštite žrtava trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra
2

47. Kako ocenjujete saradnju sa Ministarstvom unutrašnjih poslova u cilju zaštite žrtava trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra

48. Kako ocenjujete saradnju sa zdravstvenim institucijama u cilju zaštite žrtava trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra

49. Kako ocenjujete saradnju sa tužilaštvom u cilju zaštite žrtava trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra

50. Kako ocenjujete saradnju sa sudovima u cilju zaštite žrtava trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra

51. Kako ocenjujete saradnju sa organizacijama civilnog društva u cilju zaštite žrtava trgovine ljudima?

1 – veoma loše 2- loše 3- zadovoljavajuća 4 – dobra 5 – veoma dobra

PRILOG 3: Vodič za fokus grupe sa profesionalcima

Dobar dan svima,

Ja sam Milica Glišić, doktorantkinja Fakulteta političkih nauka. Tema moje doktorske disertacije je ***Ishodi programa socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji***, a danas smo se okupili kako bismo razgovarali o opštem blagostanju, procesu socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima u Srbiji, kao i načinima na koje institucije i organizacije civilnog društva pomažu njihov proces socijalnog uključivanja.

Kada kažem žrtve trgovine ljudima, mislim na sve punoletne žrtve, žene i muškarce, ali i pripadnike izbegličke i imigrantske populacije i LGBTQ+.

Kao profesionalci koji svakodnevno pružate podršku žrtvama trgovine ljudima, možete nam pomoći da bolje razumemo različite aspekte procesa socijalnog uključivanja, osnovne karakteristike i ishode dostupnih programa podrške, uloge koju imaju različite osobe i institucije u ovom procesu. Važno nam je da se bolje upoznamo sa vašim iskustvima kao stručnjaka koji iz prve ruke vide primere dobre prakse, ali i izazove koji postoje u sistemu podrške žrtvama trgovine ljudima.

Vodićemo grupni razgovor, koji će trajati **90 minuta**, u kome je važno da svi učestvujete i budete iskreni i otvoreni.

Sve o čemu danas budemo pričali, ostaje strogo **poverljivo**. To znači, da sve što danas kažete ostaje anonimno, prikupljeni podaci će se pažljivo koristiti i isključivo u istraživačke svrhe, a uvid u naš razgovor neće imati niko. S toga, možete biti otvoreni i potpuno iskreni. Iz ovog razgovora izvući ćemo zaključke na osnovu vašeg specifičnog iskustva, o tome na koji način se pruža podrška žrtvama trgovine ljudima u procesu socijalnog uključivanja i koliko uspešno se žrtve integrišu u zajednicu.

Radi prikupljanja što većeg broja kvalitetnih informacija i njihove lakše obrade, želeli bismo da snimimo ovu fokus grupu. Snimak razgovora biće dostupan samo istraživaču i koristiće se isključivo za svrhe istraživanja. Imena učesnika se neće pojavljivati. Da li ste saglasni za snimanje fokus grupe? (potpisivanje pismene saglasnosti)

Da bi smo uspešno sproveli fokus grupu potrebno je da poštujemo određena pravila. Molim vas da:

1. vaše mobilne telefone držite ugašenim kako ne bi remetili razgovor;
2. poštujemo jedni druge tokom komunikacije, ne upadamo u reč jedni drugima, niti da govorimo u glas.

Značajno nam je učešće svih u grupi, kako bi čuli stavove svih vas. Ne postoje tačni i netačni odgovori. Svako vaše iskustvo je nama izuzetno važno, tako da slobodno iznesite svoje mišljenje čak i kada se ne slažete sa nečim.

I KARAKTERISTIKE PROGRAMA SOCIJALNOG UKLJUČIVANJA ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA U SRBIJI

1. Kako biste opisali sistem zaštite žrtava trgovine ljudima u Srbiji? Da li je on dovoljan da zadovolji potrebe različitih društvenih grupa tj. da li je individualizovan? Ukoliko je odgovor negativa: Šta nedostaje postojećem sistemu zaštite? Koji programi podrške socijalnom uključivanju u Srbiji nedostaju za žrtve trgovine ljudima?
2. Koje su karakteristike programa podrške socijalnom uključivanju koje smatrate najvažnijim? (Npr. pristup u radu, organizacija rada, broj predmeta po stručnom radniku, postojanje posebnih programa – programa ekonomskog osnaživanja, socijalnog preduzeća itd.)
3. Koje su najčešće prepreke sa kojima se suočavate prilikom implementacije programa socijalnog uključivanja?
3.1. Kako ih prevladavate?
4. Od čega zavisi koliko će program podrške socijalnom uključivanju biti uspešan?

II OPŠTA DOBROBIT ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA

1. Kako biste definisali „opštu dobrobit“ žrtava trgovine ljudima u kontekstu programa socijalnog uključivanja u Srbiji ?
2. Koje su prema vama ključne komponente koje treba uzeti u obzir i na kojima treba raditi sa žrtvama trgovine ljudima tokom procesa socijalnog uključivanja?
3. Vaša organizacija pruža smeštaj žrtvama trgovine ljudima, koliko vremenski žrtve trgovine koriste usluge smeštaja (0-3 meseca, 3-6 meseci, 6-12 meseci)? Šta se dešava sa žrtvama trgovine ljudima kada istekne period korišćenja usluge? Na koji način ih pratite kada prestanu da koriste uslugu smeštaja?
4. Na koji način Vaša organizacija pruža podršku u aspektu fizičkog i mentalnog zdravlja žrtava trgovine ljudima? Koliko vremenski dugo najčešće pružate podršku u aspektu fizikog zdravlja, a koliko u aspektu mentalnog zdravlja?
5. Koje usluge u aspektu obrazovanja pružate žrtvama trgovine ljudima? (npr. podrška pri upisu u školu, upis u neformalni oblik obrazovanja)?
6. Koje usluge pružate u aspektu ekonomskog osnaživanja? Koliko vremena nakon ulaska u vašu instituciju/orgnizaciju počnete da radite na oblasti obrazovanja i ekonomskog osnaživanja? (ukoliko treba ponuditi okvirno 3,6,12 meseci)?
6.1. Koji je pozitivan uticaj ovih programa na opštu dobrobit žrtava ?
6.2. Koji je negativan uticaj ovih programa na opštu dobrobit žrtava?
7. Sa kojim izazovima se suočavaju žrtve trgovine ljudima u Srbiji u procesu socijalnog uključivanja?
8. Kako prevazilaze izazove sa kojima se suočavaju?

III PROTEKTIVNI FAKTORI I FAKTORI RIZIKA U PROCESU SOCIJALNOG UKLJUČIVANJA

1. Koji su rizici u procesu socijalnog uključivanja žrtva trgovine ljudima u Srbiji? Ukoliko učesnici ne navedu rizike, podsticati potpitanjima npr. koji su lični rizici, koji su rizici socijalnog i porodičnog okruženja itd.?
2. Koji rizici su specifični za muškarce, a koji su specifični za žene?
3. Koji su rizici specifični za pripadnike LGBTQ+ zajednice, a koji za izbeglice i migrante?
4. Na koji način rizici utiču na proces socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima u Srbiji?
5. Iz vaše pozicije, kako odgovarate na rizike koje postoje kod žrtava trgovine ljudima?
6. Šta mislite, koliko su postojeći programi podrške u Srbiji (i u okviru javnog i civilnog sektora) dovoljni da bi se rizici prevazišli?
7. Šta bi moglo da se unapredi u sistemu, kako bi žrtve lakše prevazilazile rizike?
8. Koji su najvažniji protektivni faktori žrtava trgovine ljudima u procesu socijalnog uključivanja? *Ako ne navedu podsticati pitanjima npr. na koji način porodica doprinosi zaštiti žrtava? Na koji način formalni sistem podrške doprinosi zaštiti? Koji lične karakteristike su faktori zaštite?*
9. Da li su oni dovoljni da se prevenira ponovna eksploatacija?

IV INTERVENCIJE U RADU

1. Koje pristupe koristite u radu sa žrtvama trgovine ljudima?
2. U čemu se ogleda razlika u radu javnih institucija i organizacija civilnog društva u Srbiji koje pružaju podršku u procesu socijalnog uključivanja?
3. Kako izgleda saradnja i koordinacija između ključnih aktera sistema zaštite?
4. Kako međusektorska saradnja utiče na proces socijalnog uključivanja?
5. Po vašem mišljenju koje intervencije u radu nedostaju u zaštiti žrtava trgovine ljudima u Srbiji?

V PREPORUKE

1. Koje su najvažnije preporuke za unapređenje sistema zaštite žrtava trgovine ljudima u Srbiji?
2. Koje su najvažnije preporuke za unapređenje međusektorske saradnje?
3. Koje su najvažnije preporuke za unapređenje intervencija u radu sa žrtvama trgovine ljudima?

PRILOG 4: Vodič za studiju slučaja

Zdravo,

Ja sam Milica Glišić, trenutno sam na doktorskim studijama Fakulteta političkih nauka. Danas sam ovde zato što želim da čujem vaše iskustvo sa sistemom zaštite žrtava trgovine ljudima.

Želim da znate da nećemo pričati o traumi koju ste doživeli, već samo o iskustvu koje imate sa različitim institucijama, organizacijama, o tome kako su vam institucije i organizacije pomogle, čija pomoć i podrška vam je bila najznačajnija i u kojim segmentima života, kao i kako danas izgleda vaš život. Razgovor na ovu temu će trajati otprilike 60 minuta, ali možete ga prekinuti u bilo kom trenutku.

Važno mi je da znate da je ovo istraživanje anonimno i poverljivo. To znači da ću sve podatke koristiti isključivo u svrhe istraživanja, uvid u naš razgovor neće imati niko i nigde se neće videti da ste vi nešto rekli. Kako bih obezbedila vašu privatnost, možete da odaberete ime koje ću koristiti prilikom analize podataka.

Ukoliko tokom razgovora osetite nelagodu ili uznemirenost, slobodno mi to recite — razgovor ćemo odmah prekinuti i potrudicu se da vam obezbedim podršku. Ukoliko na neko od pitanja ne želite da odgovorite to je sasvim uredu, samo je važno da mi to kažete. Takođe, u bilo kom trenutku možete da mi postavite pitanje ako nešto nije jasno ili ako želite dodatne informacije.

Da bih bila sigurna da sam evidentirala sve što ste rekli, da nešto ne zaboravim i ne previdim, ja ću snimati ovaj razgovor. Još jednom je važno da znate da pristup ovom snimku imam samo ja, i da ću nakon obrade podataka snimak obrisati. Da li se slažete sa tim? Ukoliko ste saglasani zamolila bih vas da potpišete saglasnost za prikupljanje, snimanje i obradu podataka, kako bih imala potvrdu da ste informisani o svim pravima, mojim obavezama i odgovornosti u procesu dobijanja i obrade podataka.

SOCIO-DEMOGRAFSKI PODACI

Za početak ću vas zamoliti da mi odgovorite na neka opšta pitanja.

1. Pol: M Ž ili drugo
2. Koliko imate godina? _____
3. Mesto rođenja _____
4. Mesto gde trenutno živite ? _____
5. Koju školu ste završili? _____
6. Čime se bavite trenutno? _____

I ISKUSTVO SA PROGRAMIMA PODRŠKE SOCIJALNOM UKLJUČIVANJU

1. Koje organizacije su bile uključene u rad sa vama?
 - 1.1. Koliko dugo ste koristili programe/usluge tih organizacija?
2. Kako ste se odlučili da koristite program organizacije?
3. Kako biste opisali zaštitu koju ste dobili od tih institucija/organizacija?
 - a. U zavisnosti koje institucije su bile uključene pitati: Kako biste opisali rad Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, Atine, Astre, Sigurne kuće itd.?
 - b. Šta je bilo dobro? Šta je bilo loše?
 - c. Kome biste se pre obratili za pomoć - javnim institucijama ili organizacijama civilnog društva? Zašto?
4. Koje oblike pomoći ste dobili? *(ukoliko nema odgovora podstaknuti sa potpitanjima: siguran smeštaj, zdravstvena zaštita, pomoć u vađenju dokumenata, ponovno uspostavljanje odnosa sa porodicom, prijateljima, psihološka pomoć, materijalna pomoć (hrana, higijena) itd.)*
5. Da li se dešavalo da niste dobili pomoć?
 - a. Kada niste dobili pomoć?

- b. Šta se tada desilo?
6. Na koji način ste bili informisani o tome čime se organizacija/institucija bavi?
7. Da li ste mogli da izrazite svoje slaganje ili neslaganje sa nečim? Na koji način ste to činili?
8. Da li biste rekli da je lična snaga i sposobnost da se sami izborite imala veći uticaj od institucionalne pomoći?

II OPŠTA DOBROBIT

1. Šta za vas znači biti dobro?
2. Na koji način su programi podrške doprineli da postignete opštu dobrobit? (*ukoliko se ne dobije odgovor podsticati pitanjima: kako biste opisali svoje psihičko, fizičko stanje, odnose sa porodicom itd.?*)
3. Kako biste opisali svoje opšte stanje nakon što ste prošli kroz program/e podrške socijalnom uključivanju?
4. Koliko vam je značila podrška sredine (stručnih radnika, porodice, prijatelja) kada ste ušli u program? Šta je bilo najvažnije?
5. Na koji način je sredina (grad/selo) iz koje dolazite uticala na to da živite dobro?
6. Kako je odnos zajednice uticao na vaš osećaj sigurnosti i dobrobiti?

Siguran i bezbedan smeštaj

1. Da li vam je pružen neki oblik smeštaja od strane Centra za zaštitu žrtava, sigurne kuće ili druge organizacije?
 - 1.1. **Ukoliko je odgovor DA:** Kakav oblik smeštaja vam je bio pružen? Koliko dugo ste koristili uslugu smeštaja i da li je on bio odgovarajući za vas? Kako ste zadovoljni oblikom smeštaja koji vam je pružen? Kako vam je bilo tamo? Da li ste se osećali bezbedno?
 - 1.2. **Ukoliko je odgovor NE:** Gde ste bili smešteni? Ko vam je pomogao i na koji način da pronađete smeštaj? Da li ste se osećali bezbedno?
2. Posle koliko vremena ste se osamostalili (počeli samostalno da živite, iznajmili kuću ili stan, kupili nekretninu)?

Mentalno i fizičko zdravlje

1. Na koji način je program podrške socijalnom uključivanju uticao na vaše mentalno i fizičko zdravlje?
2. Koje aktivnosti/podrška od strane stručnih radnika vam je bila najznačajnija?
Ukoliko ne navedu podsticati: da li ste imali pristup neophodnim resursima i uslugama i to: zdravstvena nega, psihološko savetovanje, pregled psihijatra itd.)
3. Prema vašoj proceni da li je podrška koju ste dobili bila adekvatna/dovoljna?
4. Kako je vaše mentalno i fizičko zdravlje imalo uticaj na vaš život? Na koje segmente života najviše?

Ukoliko ne navedu podsticati: Kakav uticaj je to imalo na vaše kontakte sa porodicom, prijateljima i partnerom? Da li su se kontakti poboljšali? Kakav uticaj je to imalo na vaše radno angažovanje? Da li vam je bilo lakše da se zaposlite ili dodatno obrazujete/usavršavate?

5. Koliko često samostalno tražite pomoć psihologa, kada osetite da se ne osećate dobro, da vam treba podrška?
6. Kako je psihološka podrška tokom programa uticala na vaše samopouzdanje, samopoštovanje? Osećate li promenu? Kakvu?

Ekonomski status

1. Na koji način su vam programi podrške pomogli u pronalaženju zaposlenja?
2. Na koji način su programi podrške uticali na vas da se ekonomski osamostalite?
3. Koji su vam programi/aktivnosti organizacija bile od posebne pomoći u pronalaženju zaposlenja i osamostaljivanju?
Ukoliko je odgovor negativan: Šta je ono što vam je nedostajalo kako biste se osamostalili i pronašli zaposlenje? Koji oblik pomoći je vam neophodan od strane organizacija/institucija da bi postao/la samostalan/na?
4. Šta je najznačajnije što vam je pomoglo u procesu osamostaljivanja?
5. Od koga ste dobili najviše pomoći i podrške u procesu ekonomskog osamostaljivanja?
6. Koliko su važni programi ekonomskog osamostaljivanja (obuke, prakse itd.) za žrtve trgovine ljudima?
7. Po vašem mišljenju, koliko su žrtve trgovine ljudima podržane od strane sistema kako bi postigle ekonomsku nezavisnost/samostalnost?
8. Kako osećaj finansijske nezavisnosti utiče na vaše blagostanje?

Socijalni i porodični odnosi

1. Kako je iskustvo trgovine ljudima uticalo na vaše odnose sa porodicom i bliskim prijateljima/partnerom?
2. Kakvu vrstu podrške ste imali od porodice i prijatelja u procesu oporavka?
3. Koliko vam je bila važna podrška porodice i prijatelja u procesu oporavka?
4. Na koji način ste bili izloženi osudi od strane porodice za ono što vam se desilo?
5. Po vašem mišljenju, koliko su žrtve prepuštene same sebi u procesu oporavka?
6. Na koji način su vam stručni radnici pomogli da ponovo uspostavite dobre odnose sa porodicom?
7. Nakon prolaska programa podrške, kako biste opisali svoje odnose sa porodicom i prijateljima?
Da li su oni bolji ili lošiji?
8. I za kraj, po vašem mišljenju šta se može unaprediti da se pruži adekvatnija zaštita žrtvama trgovine ljudima u Srbiji?
9. Kako može da se unapredi sistem javnih institucija? A kako organizacije civilnog društva mogu da unaprede svoj rad?

Biografija autora

Milica Glišić je rođena u Zenici 15.08.1991. godine. Osnovnu školu i Devetu beogradsku gimnaziju „Mihajlo Petrović Alas“ je završila u Beogradu. Osnovne i master akademske studije socijalne politike i socijalnog rada završila je na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu. Doktorske akademske studije socijalne politike i socijalnog rada upisala je školske 2018/2019 godine.

Zaposlena je u Forumu mladih sa invaliditetom kao koordinatorka i savetnica Karijernog centra od septembra 2023. godine, a takođe je od 2022. godine angažovana kao saradnik-praktičar na Fakultet političkih nauka, UB. U periodu od maja 2021. do maja 2025. godine bila je predsednica Društva socijalnih radnika Srbije. Od maja 2021. do avgusta 2023. godine bila je zaposla kao voditeljka slučaja u Udruženju građana za borbu protiv trgovine ljudima i rodno zasnovanog nasilja „Atina“. U periodu od 2016. do 2020. godine bila je zaposlena u Ustanovi socijalne zaštite Dom za smeštaj odraslih i starijih „Torlak“. Učestvovala je u velikom broju naučnih i istraživačkih projekata, a od 2015. godine bila je povremeno angažovana kao istraživač-saradnik u Centru za istraživanje u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Najznačajni naučni projekti u kojima je bila angažovana kao istraživač su:

- 2020-2022 Unapređenje odgovora lokalnih samouprava na nasilje u porodici nad zavisnim starijim osobama primenom pristupa pozitivne devijacije i promene ponašanja; Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu i GiZ.
- 2019-2020 Ko-kreiranje znanja i izgradnja ekspertize za zaštitu dece pogođene migracijama i prisilnim izmeštanjem, UNICEF; Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka u Beogradu i Institut za psihologiju Univerziteta u Beogradu.
- 2019-2020 „Ishodi korišćenja usluga u zajednici za decu sa smetnjama u razvoju i njihove roditelje“, koji je realizovao Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- 2018-2019. ”Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata: istraživanje i unapređenje politike i praksi”, UNICEF, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka u Beogradu i Institut za psihologiju Univerziteta u Beogradu.
- 2017. ”Romske porodice i sistem zaštite dece u Srbiji”, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka u Beogradu, istraživačica.
- 2016. ”Praćenje ishoda usluga u zajednici za ugrožene porodice sa decom”, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka u Beogradu u saradnji sa UNICEF-om, istraživačica.

Tokom doktorskih studija objavila je i izlagala radove na naučnim konferencijama:

- Glišić, M (u štampi). *Trgovina ljudima: od istorijskog razvoja do savremenih mehanizama zaštite*. Godišnjak Fakulteta političkih nauka.

- Mihajlović, S., Janković, D., & Glišić, M. (2025). *Efektivnost sistema socijalne zaštite u Republici Srbiji: preporuke za unapređenje sistema iz perspektive profesionalaca*. U Zbornik radova Akademije za humani razvoj.
- Glišić, M. (2023). *Koncept kvaliteta života osoba sa demencijom na rezidencijalnom smeštaju*. Gerontologija, 51(1), str. 71–94.
- Radoičić Nedeljković, A., Glišić, M., Aleksić M., Savić, M. (2023), Funkcionisanje i rad prihvatilišta za žene žrtve nasilja u Srbiji – analiza zatečenog stanja. NVO Atina.
- Radoičić Nedeljković, A., Glišić, M. (2022). Ispred ekrana. NVO Atina.
- Milošević, N., Glišić, M., & Todorović, E. (2022). *Zašto visokoobrazovani odlaze? Izazovi emigracione politike Republike Srbije*. Primenjena pravna revija, 2(2), 121–142. <https://doi.org/10.22182/pr.7222022.7>
- Glišić, M., Marković V. (2022). Izazovi u radu profesionalaca u domovima za stare u Republici Srbiji tokom Kovid 19 pandemije. Gerontologija, 49(1), 119 – 140.
- Glišić, M. (2020). Međugeneracijska solidarnost – Koliko brinemo o starima? Socijalna politika, 3/2020, 51-61. <https://doi.org/10.22182/sp.32020.3>
- Glišić, M., Marković. V. (2019). Organizacija stručne prakse za studente socijalnog rada – Primeri dobre prakse na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu i u inostranstvu. U D. Stjepanović Zaharinski, L. Milošević Radulović, S. Marković Krstić and G. Đigić (ur.), Theory and practice in the education of social workers. Niš: Faculty of philosophy, pg. 83-92. <https://doi.org/10.46630/tposr.2020>